

Doktori értekezés

Textusok és textilek
Az erényes nő műveltsége a 17–18. században

Gesztelyi Hermina

Témavezető: Dr. Fazakas Gergely Tamás

DEBRECENI EGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola

Debrecen
2019

Textusok és textilek – Az erényes nő műveltsége a 17–18. században

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a irodalomtudományok tudományágban

Írta: **Gesztelyi Hermina**

okleveles magyar nyelv és irodalom szakos bölcész

Készült a Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományok doktori iskolája
(Magyar és összehasonlító irodalomtudományi program) keretében

Témavezető:

Dr. Fazakas Gergely Tamás

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 200... .

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 200... .

Én, Gesztelyi Hermina teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés.....	3
II. A női művelődés lehetőségei a kora újkorban.....	12
II. 1. Előíró szövegtípusok.....	14
II. 1. 1. Az életvezetési tanácsadókönyvek.....	15
II. 1. 2. A nők fölött mondott protestáns halotti beszédek.....	18
II. 1. 3. A női tükrök.....	21
II. 2. A nőkép megjelenése más típusú forrásokban.....	24
II. 2. 1. A lexikon és az enciklopédia hagyománya.....	25
II. 2. 2. A nőknek szánt tudás összegzése: Egy 1715-ös lipcsei Frauenzimmer-Lexicon.....	28
II. 2. 3. A mintakönyvek csoportja.....	39
II. 2. 4. Az erényes nő alakja: A mintakönyvek és dedikációik.....	44
III. A textilkészítés a lányok nevelésében.....	49
III. 1. A lánynevelés formái a kora újkori Európában.....	49
III. 1. 1. A lánynevelés középkori hagyománya.....	49
III. 1. 2. A reformáció hatása a lánynevelésre.....	51
III. 1. 3. Az otthoni tanítás.....	53
III. 2. Az állami iskolarendszer bevezetése Magyarországon.....	57
III. 3. A textilkészítés szerepe a nevelésben.....	60
III. 4. Hímzőműhelyek és egyháztámogatás – textilkészítő patrónák.....	67
IV. Bethlen Kata templomi adományainak mikrokontextuális elemzése.....	80
IV. 1. Kutatástörténeti áttekintés – a művészettörténeti és néprajzi megközelítés eredményei.....	80
IV. 2. A fogarasi adományok elemzése.....	87
IV. 3. Az olthévízi adományok elemzése.....	101
IV. 4. A debreceni adományok elemzése.....	114
V. A hagyomány folytatása – Wesselényi Kata textusai és textíliái.....	125
VI. Összegzés.....	135
VII. Mellékletek.....	139
VII. 1. melléklet: A Frauenzimmer-Lexicon 1715-ös kiadásának metszete.....	139
VII. 2. melléklet: A Frauenzimmer-Lexicon 1739-es és 1773-as kiadásának metszete.....	140
VII. 3. melléklet: Jacob Foillet mintakönyvének dedikációja (New Modelbuch, Mömpelgard, 1598.).....	141
VII. 4. melléklet: Andrea Bretschneider mintakönyvének dedikációja (Neu Modelbuch, Leipzig, 1619.).....	141
VII. 5. melléklet: Johann Siebmacher mintakönyvének dedikációja (Schön neues Modelbuch, Nürnberg, 1597.).....	143
VII. 6. melléklet: Bethlen Kata templomi adományai.....	147
VII. 7. melléklet: A fogarasi textíliák (1735 és 1759 között).....	160
VII. 8. melléklet: Az olthévízi textíliák (1735).....	161
VII. 9. melléklet: A debreceni textíliák (1743).....	162
VII. 10. melléklet: Wesselényi Kata: Magyar Ország Ditsérete.....	164
VIII. Bibliográfia.....	167
VIII. 1. Kézírtos források.....	167
VIII. 2. Nyomtatott források.....	167
VIII. 3. Modern kiadások.....	170
VIII. 4. Szakirodalom.....	172

I. Bevezetés

A régiséghez való hozzáférés nehézségeit, problematikusságát visszatérően tematizálta a kutatás, jelezve, hogy az erre vonatkozó ismereteink szükségszerűen szelektívek és irányítottak. Ez mindenekelőtt a nagyon erősen a literációra épülő európai kultúra természetéből fakad, amelynek textusokhoz kötöttsége a könyvnyomtatás megjelenésétől kezdve még inkább meghatározóvá vált. A döntően az írott forrásokra támaszkodó megközelítés metodológiai csapdáját jelentheti az események, személyek egyoldalú bemutatása, hiszen az emlékezést, a kultuszeremtést az antikvitástól kezdve retorikai, toposzhasználati és fogalomtörténeti előírások, illetve hagyományok szabályozták. A források esetlegessége és az ezek alapján kialakított kép irányítottsága nem kizárólag a szövegek megalkotottságára vonatkozik, hanem már a fennmaradásukat, hozzáférhetőségüket is érinti. Hiszen a könyv esetében a hordozó sérülékenységből fakadóan viszonylag nagyarányú pusztulással számolhatunk, amely gyakran tűzvésznek, a cenzúra általi bezúzásnak vagy az egyszerű elhasználódásnak a következménye. A megsemmisült vagy lappangó szövegek is hiányt jelentenek a kutatás számára, ám szintén komoly szelekciós erő az írott szó státusza, amelynek értelmében csak az arra érdemes gondolatokat, eseményeket örökítették meg – természetesen nem függetlenül az aktuális irodalom- és tudományosság fogalmától. A nyomtatott forma eleve rangot adott a rögzített jelenségeknek, amelyeket emiatt az utókor hajlamos kitüntetett pillanatokként kezelni. Mindez persze nem alaptalan, hiszen – különösen a nyomtatás elterjedéséig – a könyvek előállítása igen költséges folyamat volt, az anyagi feltételek (papír előállítása, tinta, bőrkötés stb.) mellett a létrehozáshoz és a befogadáshoz szükséges tudás is növelte a könyvek értékét. Az írás és olvasás képessége fokozatosan vált egyre elterjedtebbé, így kezdetben a történelmi, kulturális emlékezet rögzítése, alakítása kevesek kiváltsága volt. A nyomdatechnikai eljárások megjelenése, tökéletesedése, valamint az oktatás egyre többeket elérő formái, majd állami szintre emelkedése jelentősen hozzájárultak a tudás és a kulturális javak demokratikusabb eloszlásához. A viszonylag nagy példányszámban, nyomtatásban megjelent kiadványok a nyilvánosságnak azt a fokát jelentik, amely a kortársak és az utókor számára is a leginkább hozzáférhető, így alapvetően meghatározza az adott korszakra vonatkozó tudásunkat, a róla való gondolkodásunkat.

Ebben a nagyon erősen literációhoz, szövegekhez kötött kultúrafelfogásban viszonylag kevés szerep jutott a nőknek, hiszen a számukra adott és kijelölt szerepkörök miatt esetükben a tanulás, az írás-olvasás ismerete nem kapott kiemelt figyelmet, kevésbé volt elterjedt. Az irodalomtörténet csekély számú női szerzőt tart számon – akik főként költőként, önéletróként és fordítóként jelennek meg –, hiszen nem sokan tudták átlépni a nyomtatott szöveghagyományon

alapuló irodalmi kánon határát.¹ Ennek nem feltétlenül az alfabetizáció vagy az önkifejezés igényének hiánya jelenti a magyarázatát, hanem gyakran az anyagi- vagy életkörülmények kevésbé támogató, esetleg gátló jellege – amelynek hatására például Wesselényi Kata (és férje, Rhédei Zsigmond) teljes életműve kéziratban maradt fenn a kiadási szándék ellenére is. (E kézirat, a szakirodalomban immanaplóként emlegetett szövegeknek a részletesebb ismertetésére az V. fejezetben kerül sor.) A kora újkorban – különösen a nők esetében – meghatározónak bizonyult a családi íráshasználat, amelynek hatására egy-egy családhoz koncentráltan kötődtek bizonyos szövegtípusok (pl. a Kálnokiakhoz a napló és a kalendárium, a bethleni Bethlen családhoz az emlékirat). Női szerzők szinte kizárólag olyan családból kerültek ki, ahol a szövegalkotásnak (akár) generációkon keresztül meghatározó hagyománya volt (pl. Petrőczy Kata Szidónia, Pekri Polixéna, Dániel Polixéna és lányai, Wesselényi Anna, Wesselényi Mária, Wesselényi Polixéna, Wesselényi Zsuzsanna, vagy Kajali Klára, Ráday Eszter, Teleki Eszter). A család férfitagjainak írói tevékenysége olyannyira mintaadó, hogy a 17–18. századi női naplók szinte mind egy férj vagy após szövegének a folytatásaként születtek (pl. Nyáry Krisztina, Kemény Kata, Petki Anna) – olykor pedig az újabb generáció bejegyzéseivel folytatódtak.² Érdekes itt megjegyezni, hogy a korszak egyetlen nyomtatásban megjelent magyar nyelvű női önéletírásának a kiadása is Bod Péter nevéhez fűződik, akinek utólagos szerkesztő és szöveggondozó munkája nélkül Bethlen Kata szövege is kéziratban maradt volna.³ Mindez arra is rámutat, hogy a nők esetében a nyomtatott nyilvánosságba való bekerülés egyértelműen a környezet férfitagjainak (apa, férj, testvér, udvari pap, patronált) közbenjárásától függött, jelezve az egyéni érvényesülés nehézségeit. Éppen ezért a női műveltségre irányuló kutatások során a nyomtatott források mellett a kéziratosság, a szóbeliség és a tárgyi kultúra meghatározó szerepével is számolni kell.

A dolgozat két nagy kontextusát ennek megfelelően a nőtörténeti kutatások, valamint az anyagi kultúrára vonatkozó művészettörténeti, néprajzi és társadalomtudományi eredmények jelentik, ezekhez az irányzatokhoz kíván csatlakozni elemzéseivel a disszertáció. Az elmúlt

¹ A magyar irodalomtörténet-írás e csekély számú női szerzőt is mindenekelőtt S. Sárdi Margit kutatásainak köszönheti, aki elsősorban a költészetre, kisebb mértékben pedig a naplókra vonatkozóan tekintette át szisztematikusan a nők jelenlétét, szerepét. A női szerzők szövegeinek hozzáférhetőségében és tudományos igényű feldolgozásában egyaránt meghatározóak a munkái. Pl. S. SÁRDI MARGIT, *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, Bp., Akadémiai, 1976 (Irodalomtörténeti Füzetek 90); *Magyar költőnők antológiája*, szerk. F. ALMÁSI Éva, összeáll. S. SÁRDI Margit, TÓTH László, Bp., Enciklopédia, 1997; *Magyar nőköltők a XVI. századtól a XIX. századig*, szerk. és utószó S. SÁRDI Margit, Bp., Unikornis, 1999 (A magyar költészet kincsestára); *A Göcseji Helikon költőnői*, s. a. r. és jegyz. S. Sárdi Margit, Bp., Universitas, 2002; S. SÁRDI Margit, *A magyar női költészet történetének első fejezete = A magyar irodalom története I: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 539–555; S. SÁRDI Margit, *Női naplók = Napló-könyv: Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*, Máriabesnyő, Attraktor, 2014, 264–273.

² S. SÁRDI Margit, *Naplók és naplóíró nők (XVII–XVIII. század)*, Irodalomtörténet, 2006/4, 618–628; S. SÁRDI, *Napló-könyv, i. m.*, 264–273.

³ Ehhez ld. FAZAKAS Gergely, *Árva Bethlen Kata mint autobiográfiai jelenség (Filológiai, retorikai, történeti antropológiai közelítések Bethlen Kata szövegeihez és az árvai énformálás 17–18. századi hagyományához)*, Debrecen, 2018 (habilitációs értekezés).

évtizedekben egyre intenzívebbé vált a nők műveltségére, családi, kulturális és gazdasági szerepére irányuló kutatói érdeklődés, amely a kora újkorra vonatkozóan is komoly eredményeket hozott. Megjelentek a női íráshasználat, a női irodalom és a női könyvtár fogalmai, amelyek lehetővé tették, hogy a kultúra és a művelődés e szegmense önállóan is vizsgálható legyen. Számos hazai kiállítás, kiadvány, kutatócsoport, konferencia és egyéb szakmai rendezvény, illetve egyetemi kurzus, szakdolgozat és disszertáció jelzi a téma iránti érdeklődést. Ezek közül – a teljesség igénye nélkül – kiemelendő a Petőfi Irodalmi Múzeum 2014-es kiállítása, és az ehhez készült kiadvány, amely az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézete és a PIM együttműködésében készült el.⁴ Katalógus jellege mellett tanulmánykötetként is jól használható, hiszen az egyes fejezetek a középkortól egészen a 19. századig nyújtanak áttekintést a női művelődés európai és magyar történetéből, bevonva a különböző szövegtípusokat és képzőművészeti ábrázolásokat is.

Szintén ebben az évben rendezett konferenciát a PPKE BTK Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportja *A nők és a régi magyarországi vallásosság* címmel, amelynek anyaga ugyanezen a címen jelent meg. Az elhangzott előadások és a közzétett publikációk egyaránt változatos, olykor ismeretlen forrásokat használnak, kevésbé a köztudatban lévő nők tevékenységére irányulnak, valamint a legfrissebb szempontokat és szakirodalmi eredményeket alkalmazzák, így a már ismert szövegeket is új megvilágításba tudják helyezni, megmutatva annak eddig kevésbé érvényesülő dimenzióit. Ennek következtében nemcsak a nőkkel kapcsolatos ismeretek gazdagodtak, árnyalódtak, hanem olyan alakok is láthatóvá váltak, akiket eddig kevésbé tartott számon a kutatás. Hiszen az irodalomtörténeti kánonban a kiemelkedőnek ítélt teljesítmények kaptak helyet, így néhány ismert nevet (Lorántffy Zsuzsanna, Petrőczy Kata Szidónia, Bethlen Kata) leszámítva a nők nem kerültek be számottevően a szakmai köztudatba. Ennek egyik oka, hogy művelődéstörténeti és kultúraszervezői szerepüket mindenekelőtt írói és fordítói tevékenységük alapján értékelték – egyéb teljesítményük legfeljebb említés szintjén volt jelen.

Hasonlóan jelentős a 2015-ben az ELTE BTK Történettudományi Intézetében létrejött Nőtörténeti Kutatóközpont, amelynek történész és néprajzos munkatársai számtalan egyetemi kurzust és rendezvényt tartottak, workshopokat és konferenciákat szerveztek, valamint egy honlapot működtetnek, amely bemutatja a kutatócsoportot és legfrissebb eredményeit.⁵ Mivel az antikvitástól kezdve egészen a 20. századig terjedően foglalkoznak a női történettel, ezért kiválóan meg tudnak mutatni jelentősebb tendenciákat, nagyívű folyamatokat, érzékeltetve a hagyományfolytonosság szerepét.

⁴ *A zsoltártól a rózsaszín regényig – Fejezetek a magyar női művelődés történetéből* szerk. PAPP Júlia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014.

⁵ A honlapon elérhetőek a kutatócsoport részletesen bemutatott eredményei, a munkatársak publikációi, így a hosszas felsorolástól most eltekintek. <https://womenshistory.wixsite.com/research-center>

Speciálisabban egy szövegtípusra vagy alkotóra koncentráló dolgozatok és kötetek is megjelentek, amelyek nagyban hozzájárulnak a női íráshasználat, illetve a női szerepkörök árnyaltabb bemutatásához, az egyéni teljesítmények értékeléséhez. Ezek segítségével az is körvonalazhatóvá válik, hogy a női szerzők és szövegeik milyen sajátosságokat mutatnak, köthető-e a nőkhöz egy jellegzetes szövegalkotási eljárás, amely témája, nyelv- és toposzhasználata révén önálló korpuszt alkot. Szembeötlő, hogy akár fordításról, akár önálló szövegalkotásról van szó, a nők alapvetően a vallásos irodalom területén fejtették ki tevékenységüket, így legnagyobb számban imádságok, könyörgések, vallomások szövegei maradtak fenn tőlük, amelyekben igen erős a személyes vonatkozás, valamint az érzelmi gazdagság. Emellett főként a gyakorlati élet szervezéséhez kapcsolódó szövegtípusokban mutatkozott meg a női íráshasználat. Ide tartozik a levélírás, valamint a háztartás vezetéséhez segítséget nyújtó orvosló és szakácskönyvek. Ez utóbbiak esetében kiemelkedő jelentőségű az *Intra Hungariam* sorozat, amelynek legtöbb kötete S. Sárdi Margit gondozásában jelent meg, hozzáférhetővé téve a kéziratban fennmaradt gyűjteményeket. (Részletesebben a III. 4. alfejezet tér ki ezek bemutatására.) E kiadványok nemcsak a nők szerepkörének, feladatainak alaposabb megismeréséhez járulnak hozzá, hanem a korszakban érvényesülő gyógyítás és orvoslás fogalmainak, eljárásainak pontosításához is, így pedig általában a tudományosságra, diszciplinárizálódásra vonatkozóan is megengednek következtetéseket.

Szintén a női köteleességek, nőikkel szembeni elvárások fogalmazódnak meg a felettük mondott halotti beszédekben. V. László Zsófia disszertációjában kifejezetten a nőkről szóló protestáns halotti beszédek feldolgozását végezte el, és az ezekből kirajzolódó női szerepköröket vette számba.⁶ Emellett összevetette a parentációk és az életvezetési tanácsadókönyvek nőképét, megmutatva így az egyes szövegtípusok szerkezeti sajátosságaiból adódó eltéréseket is. Hasonlóan lényeges Deé Nagy Anikó 2017-es megjelenésű munkája, amely a Wesselényi Katával kapcsolatos publikációit tette közzé összegyűjtve.⁷ Noha a kötetbe változatlanul – így a hibákat is megtartva – kerültek be a szerző tanulmányai, illetve a monográfiává formálás nem valósult meg, a kiadvány mégis az eddigi legteljesebb és leginkább átfogó kutatást jelenti a patróna különböző tevékenységeit illetően. Mivel Wesselényi Kata írásai, illetve a rá vonatkozó szövegek egyaránt kéziratban maradtak fenn, a kötet közel kétharmada forrásközlés, amely a könyvjegyzékét, levelezésének részleteit, szakácskönyvét, illetve verses halotti búcsúztatóját tartalmazza. Mindezek a kutatások, konferenciák és kiadványok ráirányították a figyelmet a női művelődés és kultúraszervezés jelentőségére, és nagyban hozzájárultak ennek feltárásához.

⁶ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, Bp., 2011 (doktori disszertáció).

⁷ DEÉ NAGY Anikó, *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyszony*, Kolozsvár, Kriterion, 2017.

Az iskoláztatás és az íráshasználat esetlegességéből, valamint a (nyomtatott) nyilvánosságba való bekerülés nehézségéből, akadályoztatottságából adódóan a nők esetében kiemelten figyelembe kell venni a tárgyi kultúrát mint forráscsoportot. A kézimunkakészítés ugyanis nemcsak elfogadott, hanem kijelölt feladatkör volt a nők számára, így ezen a téren könnyebben érvényesülhettek. Az eszköz- és anyagigény, a változatos technikák miatt e tevékenység minden nő számára elérhető volt, és saját lehetőségeikhez mérten valamennyien készítettek is textíliákat – amelyre a felajánlott templomi fonalas munkák jelentős száma is bizonyoságul szolgál. E darabokkal leginkább a művészettörténet és a néprajz foglalkozott, ennek köszönhetően sok textília jól dokumentált, mintaviláguk alaposan feltárt. A magyarországi és az erdélyi fonalas munkák esetében mások mellett meghatározó Palotay Gertrúd, Takács Béla, S. Lackovits Emőke, P. Szalay Emőke, László Emőke és V. Ember Mária munkássága, akik egy-egy területre, régióra vagy technikára (úríhímzés), esetleg gyűjteményre (Szépművészeti Múzeum) vonatkozóan jutottak fontos eredményekre. A világi és az – többnyire protestáns – egyházi darabokkal egyaránt foglalkoztak, jelezve, hogy a rendeltetés nem határozta meg szükségszerűen a textíliák mintavilágát, így az észrevételek mindkét típusra érvényesek lehetnek, hiszen a reformáció egyik alap gondolataként a profán és a szakrális tér közelítése a tárgyak révén is megvalósult. Hasonló növényi ornamentika, öltéstechnika és színhasználat figyelhető meg a hétköznapi és a liturgiai használatú munkák esetében, amelyek között elsősorban – ha van, akkor – a ráhímzett felirat tesz különbséget – bár ismerünk példát arra, hogy az adományozást rögzítő szöveg utólag került a fonalas munkára. E kutatások a tudományterület módszertani sajátosságaiból adódóan elsősorban leíró módon közelítenek tárgyukhoz, kevésbé helyezték el azt tágabb művelődéstörténeti, kulturális kontextusban. Ebből adódóan a szövegek leginkább forrásértékük miatt, illusztratív módon jelennek meg, nem léptették őket ténylegesen értelmezői viszonyba a textilekkel.

A külföldi szakirodalomban egyre erőteljesebben van jelen az az álláspont, amely a különböző textilmunkákat az önkifejezés eszközének tekinti, illetve az identitásalkotás egyik módjának, ezért kiemelt jelentőséget tulajdonít mind a választott anyagnak, technikának, színnek, mind az ábrázolt formáknak, alakoknak vagy jeleneteknek. Rozsika Parker 1984-ben megjelent *The Subversive Stitch: Embroidery and the Making of Feminine* című könyve meghatározó munka a textilek jelentésképző szerepének feltárásában és értelmezésükben. A kötet állandó hivatkozási ponttá vált, meghatározó szerepét mutatja a többszöri újrakiadás is.⁸ Az angol területre vonatkozóan tekinti át a textilkészítést Parker, tematikus csomópontok köré szervezve a fejezeteket, amelyek – ugyan nem kronologikusan követik egymást – felölelik a 13. századtól a 19. századig terjedő

⁸ Rozsika PARKER, *The Subversive Stitch: Embroidery and the Making of Feminine*, London–New York, I. B. Tauris, 2010. Az első 1984-es kiadást 1986-ban és 1989-ben nyomták újra. 1996-ban átdolgozott formában jelent meg ismét a kötet, amelynek legfrissebb kiadása 2010-es. A dolgozat megírásához ez utóbbi kiadást használtam.

időszakot. A nőiség megkonstruálásának egyszerre öröklött és tudatos formájaként vizsgálja a tevékenységet, amelyet erőteljesen a feminista irodalomkritika felől interpretál. Noha a területi, felekezeti, olykor időbeli és elméleti különbségek miatt a kötet megállapításai fenntartásokkal érvényesíthetőek, szemlélete, megközelítése mértékadónak bizonyult. A textilkészítés mint diszkurzív tér eleve adott keretet jelent az önkifejezéshez, ám egyúttal szabad mozgásteret is biztosít, hiszen ezen belül a nők alakíthatták saját maguk megalkotását és megmutatását. Nem újdonság az identitás és a nőiség társadalmi konstrukcióként való felfogása, ám a fonalas munkák efelől történő értelmezése a kötet egyik komoly eredménye. Hasonlóan nagy hatású az a módszertan, amely bevonja a textilek mellett a szövegeket is, elsősorban nem forrásértékük, hanem szintén konstrukciós szerepük okán, rendszerint olyan szépirodalmi alkotásokat (többnyire verseket), amelyek a textília készítőinek munkái.

Hasonló nézőpont érvényesül Susan Frye *Pens and Needles. Women's Textualities in Early Modern England* című könyvében, amely elsősorban a társadalmi hierarchia szerint veszi sorra a textilkészítés szerepét és jelentéseit a nők különböző tevékenységei között.⁹ Az uralkodó réteg tagjai (I. Erzsébet, I. Mária) esetében a fonalas munkáknak a politikai előrejutásban betöltött szerepét vizsgálja, amelynek meghatározó része a textilek családi és az önreprezentációs funkciója. E nőkkel és általában az uralkodói kör tagjaival kapcsolatban számolhatunk az önkifejezés tudatosságának és szükségességének legmagasabb fokával. Susan Frye kitér a professzionális művészként dolgozó nőkre is, akik tehát hivatásból készítettek textíliákat, ám ez gyakran összekapcsolódott egyéb verbális vagy vizuális tevékenységgel (pl. versírás, versek fordítása, kalligráfia, festészet, miniatúra készítés), így esetükben is egy komplex, tudatos önkifejezési mód nyilvánul meg, jelezve az ebben rejlő karrierlehetőséget is. Kevésbé tudatosak, ám hasonlóan jelentések a házi textilkészítés (Women's Domestic Needlework) különböző darabjai, amelyeknek mintavilágára nagy hatást gyakoroltak a bibliai történetek, és ezen keresztül tudtak énelbeszélésekké válni. Emellett fiktív nőalakokat is bevon az elemzésébe Frye, főként Shakespeare drámáinak szereplőit, akiknek textíliákhoz való viszonyában reprezentálódik a tevékenység társadalmi megítélése, lehetséges jelentéstársításai. A kötetben érvényesülő szemlélet, amely a verbális és vizuális szövegeket (verbal and visual texts) mint a nők kiterjesztését, mint őket reprezentáló tárgyakat vizsgálja, igen termékenynek bizonyul, és jelentősen hozzájárul a nőiség újradefiniálásához. A komplex szempontrendszer segítségével Frye meg tudja mutatni, hogy a nőknek a háttérben változatos lehetőségeik voltak az önkifejezés különböző, egymással összefüggő formáira. Susan Frye-hoz hasonlóan Cordula Bischoff a következő évszázadok (17–18. század)

⁹ Susan FRYE, *Pens and Needles: Women's Textualities in Early Modern England*, Philadelphia–Oxford, University of Pennsylvania Press, 2010.

angol uralkodónőinek kézimunkáit vizsgálta, ám a komparatív szemlélet ez esetben kevésbé érvényesült, a szövegek inkább a textiliákra vonatkozó forrásként kaptak szerepet.¹⁰ Ez a tanulmány is megerősíti, hogy a legfelsőbb körökben a textiliáknak az elsődleges funkciója szociális, reprezentatív és politikai természetű volt. A tevékenység egyéb, pénzkeresettel, munkavégzéssel kapcsolatos konnotációitól olyannyira igyekeztek elhatárolódni, hogy csak a rangjuknak, az arisztokratikus életmódnak megfelelő textilkészítési formát (hímzés) végezték.

Hasonlóan revelatívak a társadalomtudományok felől érkező modern vagy új anyagikultúra-kutatás eredményei, hiszen ez az irányzat abból indul ki, hogy a tárgyaknak nem alárendelt, marginális pozíciója van a szubjektumhoz képest, hanem folyamatos interakcióban vannak egymással. Ebből adódóan a szubjektumnak nem egyszerű leképezői, kifejezői, hanem megteremtői, hozzájárulnak az egyén megkonstruálásához. Egy tárgynak szerepe lehet a társadalmi viszonyok alakításában, amely nemcsak az anyagi dimenziójától (anyag, szín, kialakítás) függ, hanem az aktuális kontextustól, amely alapvetően megváltozhatja a tárgy jelentését, szerepét. A mindig alakuló, társadalmi konstrukcióként felfogott identitásnak nem egyszerűen a reprezentációit láthatjuk tehát bennük, hanem annak cselekvő alkotóit, ennek értelmében beszélhetünk tárgyidentitásról. Kiemelt szerepet kapnak továbbá a tárgyak a transzcendentális, immateriális – legtöbbször szakrális – tartalmak közvetítésében is, hiszen könnyebben észlelhetővé, megfoghatóvá teszik azokat. Az „új” anyagikultúra-kutatás (new material culture studies) felfogásában a tárgyak és a tulajdonosok életútja összekapcsolódik, így a dolgok képesek a hozzájuk kötődő egyén identitásának – vagy legalábbis az identitás egy szegmensének – materializálására.¹¹ Ennek a megközelítésnek a legfontosabb eredménye tehát nem önmagában a tárgyak kitüntetett szerepében, azok vizsgálatában érhető tetten, hanem abban a szemléletben, amellyel e tárgyakat elemzi, értelmezi.

Kiemelten jól alkalmazható ez az irányzat a templomi – különösen a protestáns – adományok esetében, amelyeknél a jelentésképzés egyszerre irányul az adományozóra és a szakrális szférára. A református templomi felszerelésre vonatkozóan Nagy Károly Zsolt alkalmazta az új anyagikultúra-kutatás belátásait, látványosan feltárva egy-egy tárgytörténetet, a tárgyak metamorfózisát. Kiemelt pillanatként kezeli a funkcióváltásokat, illetve az esztétikai minőségben bekövetkezett módosulásokat (pl. embléma, inscriptio rákerülésre a tárgyra), amelyek hatással vannak a tárgyak közösségi, reprezentatív, gazdasági, szakrális és emlékezeti funkciójára is. Ez a megközelítés képes feltárni a tárgyak által megképzett és hordozott jelentést, és megmutatni, hogy

¹⁰ Cordula BISCHOFF, „mit eigener Hand genähet...” *“ Zur Funktion textiler Handarbeiten von Fürstinnen im 17. und 18. Jahrhundert = Visuelle Repräsentanz und soziale Wirklichkeit*, Hrg. Christiane KEIM, Ulla MERLE, Christina THREUTER, Herbolzheim, Centaurus Verlag, 2001.

¹¹ BERTA Péter, *Szubjektumok alkotta tárgyak – tárgyak által konstruált szubjektumok. Interakció, kölcsönhatás, egymásra utaltság: az „új” anyagikultúra-kutatásról*, Replika, 2008/63, 29–61.

ezek mindig a használat révén válnak szakrálissá, aktuális értelmezésüket a kontextus, a közösség (gyülekezet) teremti meg.¹²

Az első két fejezet az európai – ezen belül is a német – nevelés-, művelődés- és irodalomtörténeti közeget vázolja fel. Az Európa jelentős részén forgalmazódó nőkép a helyi sajátosságok érvényesülésével együtt is mércét jelentett, befolyásolta a nők számára meghatározott viselkedési mintákat, megszerezhető tudást, illetve kijelölte számukra a lehetséges szerepköröket. A II. fejezet ennek megfelelően azokkal a szövegtípusokkal, kiadványokkal foglalkozik behatóbban, amelyek közvetítőjévé, hordozójává váltak ennek a nőképnek akár előíró, akár leíró módon. Áttekintő szándékkal az életvezetési tanácsadókönyvek, a halotti beszédek és a női tükrök korpuszát érinti a dolgozat, amelyek hatottak is egymásra, kölcsönösen egymás forrásaivá válhattak. Kevésbé evidens szövegcsoporthoz tartoznak a női tudást összegző enciklopédikus művek, lexikonok és különösen a textildíszítéshez összeállított mintakönyvek, hiszen ezek a magyar kutatásban elvétve vannak jelen – akkor is inkább utalásként vagy művészettörténeti vonatkozásuk okán –, noha hatásuk kimutatható. Éppen ezért indokoltnak tűnik néhány edíció alaposabb ismertetése. A mintakönyvek korpusza nemcsak a női műveltségre, hanem a textilkészítésre, hímzésre vonatkozóan is lényeges forrás, és jelzi a kettő elválaszthatatlan egységét.

A III. fejezet a textilkészítés különböző technikáinak szerepét igyekszik feltárni és elhelyezni a női műveltségen belül. Ennek megfelelően először a lánynevelésről és a különböző oktatási formákról ad átfogó képet – európai és hazai viszonylatban egyaránt. A 18. században a továbbra is gyakorlatban lévő otthoni és egyházi oktatás mellett egyre jelentősebb szerepet kapott az állami intézményes nevelés, amely szabályozásai, egységesítő törekvése révén jobban nyomon követhetővé teszi a női műveltség összetételének, tartalmának kérdését. Az eltérő nevelési, képzési típusok történeti áttekintése segít pontosabban megérteni, hogy milyen tudásanyag volt elérhető a lányok számára, és ezek milyen lehetőségeket biztosítottak nekik. Ez a fejezet látni engedi a korábban bemutatott nőideál mellett a nők oktatásának, és így tudásának az esetlegességeit, olykor egészen eltérő lehetőségeit. Ennek az ismeretanyagnak minden esetben részét képezte valamilyen – akár többféle – textiltechnika elsajátítása, amelyek azonban különböző státusszal rendelkeztek, így ezek ismerete, alkalmazása összefüggött a rang és a műveltség kifejezésével. Terminológiai is érdemes tisztázni, hogy a textilkészítés fogalma egy tág kategóriát jelöl, amely magába foglalja az anyag előállítását, a fonást, a különböző szövési eljárásokat és a díszítés módjait (pl. hímzés, csipkeverés). Minél rangosabb, tehetősebb társadalmi réteghez tartozott valaki, annál finomabb

¹² NAGY Károly Zsolt, *A „cserép krigli”. Az „újrahasznosítás” problémája a református szakrális tárgykészlet esetében = Használcikk-kultúrák. Ideológiák, gyakorlatok és értelmezői közösségek*, szerk. BERTA Péter, Bp., MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2012, 9–66.

technikákat alkalmazott, legfőképp a hímzést. A nevelésnek és a textilkészítésnek egyaránt meghatározó helyszínét jelentették a főúri udvarok, amelyek – legnagyobbbrészt – önálló módon, saját szabályok és szokások szerint szerveződtek. Jellemzően házitanítót fogadtak fel, aki a rokonok, közeli ismerősök gyerekeit is oktatta. A lányok elsődlegesen elsajátítandó feladatai közé tartozott a háztartás vezetése, a kegyes élet és a különböző hímzéstechnikák. A legtöbb udvarban működött önálló hímzőműhely, ahol a háznép ellátásához és az egyháztámogatáshoz szükséges textíliákat egyaránt elkészítették. Mindezek meghatározó elemeit jelentették a patrónai státusznak, amely egy igen kiterjedt, sokoldalú szerepkört jelentett. Ez a fejezet vezet át a két patróna, Bethlen Kata és Wesselényi Kata alaposabb bemutatásához, textusainak és textíliáinak elemzéséhez.

A dolgozat tehát a bemutatott kutatások eredményeit, elméleti megfontolásait és szemléletét kívánja alkalmazni, és azt igyekszik bizonyítani, hogy ezek – a megfelelő módosításokkal – a magyar anyag esetében is sikeresen érvényesíthetők, és eddig rejtve maradt összefüggések feltárására képesek. A IV. és V. fejezet Bethlen Kata és Wesselényi Kata példáján keresztül mutatja meg a szövegek és szövetek összeolvasásának, valamint a szűkebb felekezeti, családi és kulturális kontextus elemzésének a szerepét. E módszertanból adódik, hogy a dolgozat a textíliákból és a textusokból kiindulva azok szoros elemzésére vállalkozik, a recepció helyett erősebben az alkotói oldal felől ragadva meg a jelenséget. A Bethlen Kata adományaival foglalkozó rész jelenti az értekezés szimmetria tengelyét, ebben a fejezetben érnek össze a dolgozat I–III. fejezeteiben megnyitott irodalomtudományi, művelődés-, nő-, pedagógia- és művészettörténeti irányok. A fogarasi, az olthévízi és a debreceni textíliák alapos vizsgálata mutatja meg, hogy milyen szerepet kaptak az egyes fonalas munkák az adott (mikro)társadalmi, konfesszionális közegben, milyen tartalmak kifejezésére szolgáltak, illetve hogyan alkottak egységet a patrónához köthető szövegekkel és egyéb tevékenységekkel. Szintén ez a metódus érvényesül a Wesselényi Katával foglalkozó fejezetben, amely kitekintésként jelzi a kutatás további irányait. Így válik láthatóvá a módszer érvényessége más nagyasszonyok esetében – amit a fejezet talán már jelen állapotában is érzékeltetni tud. Emellett a két református patróna között közvetlen kapcsolat is kimutatható, hiszen a *Védelmes erő Pais* szerepel Wesselényi Kata könyvjegyzékében, így alakjának bevonása a hagyomány továbbélésének vizsgálatára is alkalmat ad.

II. A női művelődés lehetőségei a kora újkorban

II. 1. Előíró szövegtípusok

A női műveltségnek területenként, társadalmi rétegenként vagy akár felekezetenként igen eltérő formái voltak jelen a kora újkorban, hiszen a nők számára kijelölt tudás kialakítása és átadásának módja a 18. század vége felé kezdett egységessé és szabályozottá válni. Mindenekelőtt a felvilágosodás eszméinek hatására lett egyre kurrensebb a lányok oktatásának kérdése, amely komoly vitákat váltott ki, a korszak jeles gondolkodói valamilyen formában mind megnyilatkoztak a témában. A női műveltség változatossága tehát elsősorban az egységes tananyag hiányából, illetve az ezt közvetítő intézményi háttér kialakulatlanságából fakadt. Hiszen az Európában gyakorlatban lévő nevelési formák (egyházi intézmények és házitanítók) jóval nagyobb teret engedtek a tanár és a diák egyéni ambícióinak, érdeklődésének. A lányok oktatása döntően a 18. században emelkedett állami szintre a rájuk is vonatkozó tankötelezettség bevezetésével, illetve az ennek megvalósítására létrejött alapfokú iskolákkal.¹³ Ezzel párhuzamosan természetesen továbbra is jelen voltak az egyházi iskolák, bentlakások és zárdák, valamint az otthoni nevelés formái – mindezek alaposabb bemutatására a következő fejezet vállalkozik (III. 1. alfejezet). A női műveltség szempontjából mindez azért fontos, mert a 18. századig az említett jellemzők miatt nehezen megragadható a fogalom, amelyet éppen ezért sajátos módokon igyekeztek rögzíteni és szabályozni, így az egységesítésére irányuló átfogó, állami intézkedések előtt is jelen voltak hasonló törekvések. Először azokat az európai folyamatokat, szövegtípusokat és műveket mutatom be, amelyek a női műveltséganyag kialakítására, rögzítésére törekedtek, és amelyek meghatározónak bizonyultak a 18. század végéig, hatásuk gyakran még a 19. századi gondolkodásban is érvényesült. Ezt követően térek ki a magyar forrásokra, amelyek az európai kontextuson belül helyezhetők el.

Az egységes intézményes lányoktatás hiánya miatt van kiemelt jelentősége a 16. századtól kezdve Európában az olyan előíró szövegtípusoknak, mint az illemtankönyvek, a női tükrök¹⁴ és arcképcsarnokok, az életvezetési tanácsadókönyvek, a halotti beszédek, női könyvtárak (ajánlott olvasmányok listája), a moralitást célzó hetilapok (moralische Wochenschrifte),¹⁵ illetve a

¹³ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században = A zsoldártól..., i. m.*, 100.

¹⁴ A tükör megnevezés a korszakban általában a nevelési kézikönyveket, pedagógiai kiadványokat jelölte. PAPP Júlia, *Bevezetés = A zsoldártól..., i. m.*, 11.

¹⁵ Kerstin STÜSSEL, *Die 'häusliche Geschäfte' und die 'studia': Die 'gelehrten Frauenzimmer' im 18. Jahrhundert = Lebensläufe um 1800*, Hrg. Jürgen FOHRMANN, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998, 60; Helga BRANDES, *Das "Frauenzimmer-Lexicon" von Amaranthes*, *Das Achtzehnte Jahrhundert – Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts*, Wolfenbüttel, Wallenstein Verlag, 1998/1, 23.

nőkérdéssel (*querelle des femmes*)¹⁶ kapcsolatos vitairatok, amelyek funkciójukat tekintve nem állnak távol a későbbi oktatási szabályzatoktól. Noha eltérő retorikai, műfaji szabályokkal rendelkező szövegtípusokról van szó, többnyire kimondott, vállalt céljuk egy követendő nőkép megrajzolása, amelyet műveltség- és viselkedésbeli mintának szántak. Európát és Magyarországot, valamint Erdélyt tekintve egyaránt különválaszthatóak az *előíró* jellegű írások, amelyek tulajdonképpen az ideális nőt alkották meg, és az inkább *leíró* szövegek, amelyek a műveltség és oktatás megvalósulását, gyakorlati formáját rögzítették. Ez utóbbi kategóriára vonatkozóan legfőbb forrásaink a levelek, naplók, önéletírások, könyvjegyzékek, illetve a nők irodalmi tevékenysége, amely jellemzően imádságok, elmélkedések, versek írásában és fordításában nyilvánult meg.¹⁷ Természetesen e két csoport nem vált el élesen egymástól, hiszen például egy leíró szövegtípusban megmutatkozó műveltség mintaértékűvé válhatott mások számára, illetve a női olvasmányok és könyvtárak összeállítását is erősen befolyásolhatták az előíró listák, így sajátos oszcillációban hatottak egymásra a különböző szövegtípusok. Ebből adódóan határterületet képviselnek a tankönyvek, tanmenetek és az ABC-s könyvek, amelyek előíró jellegére erősen hatottak a gyakorlati igények, tapasztalatok, így egyszerre tekinthetők leíró szövegtípusoknak is. A 18. század elejétől kezdve egyre több pedagógiai munka jelent meg, amelyek esetében szintén érvényesült az előíró szándék, ám a gyakorlatban inkább ajánlasként tekintettek ezekre, amelyeket a megfelelő kiegészítésekkel, módosításokkal alkalmaztak.¹⁸

A kora újkori nők műveltsége nehezen hozzáférhető, és a tankötelezettség, valamint az állami szabályozások bevezetéséig bizonyos társadalmi rétegeknél nem dokumentált, emiatt alig követhető. Éppen ezért fontos figyelembe venni a szöveges hordozók mellett a tárgyi emlékeket is, hiszen a metszeteken, festményeken, freskókon, fonalas munkákon, intarziákon és kerámiákon ábrázolt jelenetek szintén értelmezhetőek a női ideálkép megjelenítőiként, közvetítőiként. E vizuális ábrázolások komoly szerepet játszottak a minták terjedésében, mivel nem kötődtek szorosan a nyelvhez, adott esetben még jelentősebb lehetett a hatásuk. A jelzett egységesítő törekvések nem teljes mértékben vagy ugyanolyan módon valósultak meg, így továbbra is érdemes számolni a műveltség egyéni formáival. A legtöbb forrás az uralkodó rétegre, főnemesi és nemesi családokra vonatkozik, amely összefügg azzal, hogy őket a vezető pozíciókra és az ezzel járó reprezentációs

¹⁶ A *querelle des femmes*-ként elterjedt nőkérdés európai történetének részletes bemutatását, áttekintését ld. KÉRI Katalin, *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*, Pécs, 2015, 75–78 (akadémiai doktori értekezés).

¹⁷ V. László Zsófia három nagyobb forrástípust különít el a női műveltségre vonatkozóan, amelyek ennek jellemzően egy-egy aspektusát tárják fel, illetve teszik hangsúlyossá. A családi levelezés a háztartással, a gazdaság irányításával kapcsolatos ismereteket tette láthatóvá, a halotti beszédek a vallásosság, kegyesség terén érvényesülő tulajdonságokat, a könyvlajstromok, possessor bejegyzések és dedikációk pedig a tudományokban, irodalomban való jártasságot és a kultúratámogatást. V. LÁSZLÓ, *Nőoktatás...*, i. m., 106.

¹⁸ *Uo.*, 103.

szerepekre készítették fel, társadalmi státuszukból adódóan pedig maguk is követendő mintává váltak.

II. 1. 1. Az életvezetési tanácsadókönyvek

A nőknek szánt életvezetési tanácsadókönyvek (conduct book) típusa a 16. században jelent meg Európában, és tanácsokkal, javaslatokkal igyekezett ellátni a nőket az életvitelükre, családi kapcsolataikra és a gyereknevelésre vonatkozóan, erősen irányítva ezzel az ideális háziasszony, feleség és anya képét. Tartalmilag érintkeztek a nevelési tanácsadókval, illetve az illemtankönyvekkel,¹⁹ amelyek hasonló szerepet töltöttek be. Az életvezetési tanácsadókönyvek előzményének tekinthetők a király- és fejedelemtükörök, illetve az udvari életet szabályozó kiadványok,²⁰ amelyek szintén egy idealizált, követendő mintát adtak közre. Szerkezetileg igen változatos ez a kiadványtípus, amelyben a jótanácsok párbeszédese vagy levélformában szerepelhetnek, illetve tematikus egységekbe rendeződhetnek az életszakaszok vagy a nemek szerint.²¹ A forma megválasztása összefügg a szerzői intenciával, utalhat a munka szemléletére, műveltségfogalmára is. Hiszen a dialógus antik hagyománya a mester és tanítvány dichotómiájára épül, amely kérdéseken, rávezetésen keresztül valósítja meg a didaxist. Ilyen felépítést követnek Erasmus nőkérdést érintő munkái, amelyek eredetileg a latin nyelv gyakorlására szolgáltak, kifejezetten a platonista érvelés alkalmazására mutatnak példát. Ebből adódóan elsősorban a férfiaknak szóltak e szövegek, hiszen a deákul írt és a retorikai stúdiumokhoz készült párbeszédesek a nők jelentős részét szükségszerűen kizárták a befogadók köréből. Szintén a dialógus formáját alkalmazza William Darrell munkája, amely Faludi Ferenc fordításában jelent meg *Nemes asszony* címen.²² E nyomtatvány inverz technikával él, vagyis a dámák hiányosságainak bemutatásán keresztül képződik meg az elvárt viselkedés, hiszen az őket okító Eusebius „ahétatos ember”, aki „egy bölcs és istenfélő, mind a két szerencsében forgott uri személy”, így természetesen a „kevély” és „jámbor lélettől idegen” asszonyokat a kegyes élet felé igyekszik terelni.

Ettől némileg eltérő megközelítést sugall a levél műfajának alkalmazása, amelynek irodalmi felhasználása az udvari és szalonkultúrához közelíti ezt a típust, hiszen a levelezés a 17. századtól kezdve a francia társasági érintkezés egyik meghatározó formája – amely például a levélregény

¹⁹ KALMÁR Anna, *Főúri könyvtárak, pedagógiai olvasmányok Magyarországon (1760–1815) – A magyar nyelvű nevelési és életvezetési kézikönyvek kultúrtörténetéhez = A zsoldártól..., i. m., 163.*

²⁰ LÁSZLÓ Zsófia, „Asszony-népnek meg-kivántató tudomány...” *Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon = A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp., Argumentum, 2007, 228; VÁRKONYI Gábor, „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak...” *Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon = uo., 130.*

²¹ KALMÁR, *i. m.*, 168.

²² FALUDI Ferenc, *Istenes jószág és szerentsés boldog életre oktató Nemes Asszony = F. F., Téli éjszakák: Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*, vál., szerk., jegy., utószó SZÖRÉNYI László, előszó RÓNAY György, Bp., Magvető, 1978.

megjelenése és elterjedése szempontjából is meghatározó.²³ A levélformában írott tanácsadó- és illemkönyvek formailag, stilisztikailag és tartalmilag is igazodtak e közeghez, igyekeztek segítséget nyújtani a benne való tájékozódásban.²⁴ A szerkezetileg tematikus egységek köré szerveződő munkák pedig a kézikönyvekhez hasonló használatot tettek lehetővé, a praktikus szempontokat helyezve előtérbe. Vivesnek a keresztyén nő neveléséről szóló műve ezt a felépítést követi, amit ajánlásában egyértelműen megfogalmaz: „mi az életszabályokat adjuk elő példákkal megvilágítva. Ennélfogva az első könyvben a zsenge korról kezdve elvezettjük a nőt a férjhezmenetelig, a második könyvben tárgyaljuk, hogy miképpen kell jól és boldogan leélni az életet a férjjel a házasságkötéstől az özvegységig, az utolsó könyvben az özvegységet tárgyaljuk.”²⁵ Az életvezetési tanácsadókönyvek nagy száma és ezek forgalmazódása egész Európában a nőnevelés kérdése iránti érdeklődésre utal, illetve jelzi a női műveltség és kultúra valamilyen mértékben jelenlévő egységét,²⁶ még inkább az egységes nőkép megteremtésére irányuló törekvést.

Az első életvezetési tanácsadókönyvek közé tartozik Vives *A keresztyén nő nevelése* (*De institutione feminae Christianae*, 1523.) című munkája, amely viszonyítási ponttá vált a hasonló kiadványok számára, valamint bevezette a művelt nő fogalmát, amelynek jelentését illetően szintén mértékadónak bizonyult.²⁷ A női bölcsességet így határozta meg: „A nőnek a bölcsélet azon részében kell jártasnak lennie, mely az erkölcsök alakítását tűzi ki céljául. Ezenkívül a nőnek csak a maga számára kell tanulnia, legfeljebb még gyermekei számára, ha még kicsinyek, vagy testvéreinek az Úrban.”²⁸ Vives kézikönyvével szinte egy időben jelent meg Erasmus *Az apát és a művelt asszony* (*Abbatis et eruditae*, 1524.) című dialógusa – ekkor még cím nélkül. Az apát kifogásolja a latin nyelvű könyvek olvasását és általában a tudomány jelenlétét a nők életében („Nem tudom, hogy lehet, de miként a nyereg sem illik az ökörhöz, úgy a tudomány sem az asszonyokhoz.”), ám beszélgetőtársa épp műveltsége révén fölé kerekedik, és nevetségessé teszi a tudatlan, egyedül a kényelmet és az élvezetet kereső apátot.²⁹

A két szerzőt nemcsak a hasonló téma kapcsolja össze, hanem a személyes ismeretség, barátság is. Noha Vivest Erasmus tanítványaként (is) szokták emlegetni, akinek hatása

²³ BÓDI Katalin, *Könny és tinta. A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttére*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 65.

²⁴ A 19. századi magyar protestáns halotti beszédekben találkozhatunk a szalonhölgy és a gazdasszony szembeállításával, amelyek közül az utóbbi testesíti meg a korábbi évszázadokban is követendőnek tekintett női erényeket, míg az első inkább a dologtalanság, szabados viselkedés megjelenítője. NAGY Zsófia Borbála, *Asszonyok „árnyék képe”*. *Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben*, It, 2001/1, 34.

²⁵ Juan Luis VIVES, *De institutione feminae Christianae* = Vives J. *Lajos válogatott neveléstudományi művei*, ford., bev., jegyz. PÉTER János, Kézdivásárhely, 1935, 219–220.

²⁶ LÁSZLÓ, i. m., 229.

²⁷ Antonio Guevara is Vives művéből vette át a kifejezést. VÁRKONYI, i. m., 130.

²⁸ VIVES, i. m., 237.

²⁹ Rotterdami ERASMUS, *Az apát és a művelt asszony* = R. E., *A nőkről és a házasságról*, ford. BENEDEK Noémi, GELLÉRFI Gergő, KASZA Péter, PETNEHÁZI Gábor, SZABÓ Ádám, SZÉLES Ágnes, vál., bev., jegyz. PETNEHÁZI Gábor, Szeged, Lazi, 2011. 90–98.

egyértelműen érezhető a spanyol humanista korai munkáin, éppen az említett művek megírásának idején romlott meg a viszony kettőjük között,³⁰ és az idézett szövegek is eltérő szemléletet, struktúrát képviselnek. Az egyik látványos különbség a két szerző között az ismeretek rendszerezésének és a teljességre való törekvésnek az igénye, amelyek Vives esetében érvényesülnek inkább. Ebből adódik, hogy munkáját az életszakaszok szerint tagolta, felölelve így a teljes női életutat. A témának ez az átfogó és alapos körüljárása tette lehetővé, hogy a *De institutione* a pedagógiatörténet – azon belül a lányok nevelésének – egyik alapszövegévé váljon, és évszázadokra meghatározza a nőnevelésről való gondolkodást. A női élet Vives által egységbe rendezett korszakait Erasmus is feldolgozta a különböző szövegeiben (*Colloquia familiaria*, 1518; *Institutio Christiani matrimonii*, 1526; *De vidua Christiana*, 1529.), a keresztény házasságról írott munkájának pedig szintén Aragóniai Katalin angol királyné a címzettje, ahogyan Vives tanácsadókönyvének. A nőkre vonatkozó, az egyes élethelyzetekhez kötődő szövegeit Erasmus nem kívánta tematikus alapon rendszerbe foglalva kiadni, hiszen eltérő szándékkal és különböző formában készültek. Míg a *Colloquia* dialógusai között helyet kapott írásai sokkal inkább a férfiaknak szóltak, addig az Aragóniai Katalinnak és Habsburg Máriának címzett traktátusok már kifejezetten a művelt női közönséget szólították meg,³¹ az általános érvényű jótanácsok ellenére is érezhető alkalomhoz kötöttségük. A két humanista szemlélete és érveléstechnikája meghatározónak bizonyult a következő évszázadok nőnevelést érintő szövegeit illetően, írásaik viszonyítási ponttá váltak.³²

A lányok nevelésének kérdésében a 17. század egyik jelentős alkotója Fénelon abbé (François Fénelon de Salignac de la Mothe), akinek művei a legtöbb magyar főúri könyvjegyzékben szerepelnek, hatása a magyar szerzők szövegeiben is kimutatható.³³ Leginkább elterjedté, nagyhatásúvá *A leányok neveléséről* (*Traité de l'éducation des filles*, 1687.) című munkája vált, amelynek szemlélete egy erősen konvencionális nőképet közvetített, a szakirodalom egyöntetűen a konzervatív szerzők között tartja számon.³⁴ Ez összefügg azzal, hogy Fénelon katolikus papként az egyházi álláspontot képviselte, így a nők legfontosabb feladatának a háztartás vezetését és a gyerekek nevelését tekintette. Mivel véleménye szerint ezek nem igényelnek különösebb műveltséget, nem támogatta a lányok képzését, a tudományos ismeretekhez való hozzáférésüket.

³⁰ PETNEHÁZI Gábor, *Bevezetés* = *uo.*, XIII.

³¹ *Uo.*, II–XV.

³² Vives munkáinak elterjedtségére vonatkozó adat, hogy Bethlen Kata könyvtárában is található egy fordítás: (Pathai István) *Magyarra fordította Vives Lajosnak a keresztien Ferj és Feleség Tisztiról való könyveit* (Nr. 313). E kiadvány a könyvjegyzék bibliográfiailag ismeretlen műveinek sorába tartozik, így további információnk nincs róla. SIMON Melinda–SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptum, 1997 (A Kárpát-medence kora-újkorai könyvtárai II). <http://mek.oszk.hu/03100/03148/html/bethlen16.htm> (Letöltés ideje: 2019. április 22.)

³³ PAPP, *i. m.*, 23.

³⁴ KALMÁR, *i. m.*, 165.

Koncepciója a gyakorlatban is érvényesült, hiszen ő vezette a katolikus hitre tért protestáns lányok intézetét.³⁵ A század másik meghatározó szerzője John Locke, akit gyakran a 18. század élénk pedagógiai diskurzusának előfutáraként tartanak számon, és akinek művei szintén a magyar főúri könyvtárak visszatérő darabjai.³⁶ *Gondolatok a nevelésről* (*Some thoughts concerning Education*, 1693.) című munkája általában a gyerekneveléssel foglalkozik, ezen belül érinti a lányok tanulását is.

A művelt nő fogalma döntően Vives idézett életvezetési tanácsadókönyve alapján alakult ki és terjedt el egész Európában, és a legtöbb pedagógiai mű különbséget tett a művelt és a tanult nő között. Locke nem kizárólag a lányokkal kapcsolatban, hanem általában megkülönbözteti az erényes, bölcs embert a tudós típusától: „te magad is nagy balgának tartanád azt, aki az erényes és bölcs embert nem becsüli százszorta többre a tanult embernél”.³⁷ Hangsúlyozza továbbá, hogy az általa eszménynek tekintett művelt ember (gentleman), nem azonos a tanult, tudós emberrel. A művelt nő fogalma igazán ismertté és használatossá a 18. században vált a lányok tanításához való viszony, a tudáshoz való hozzáférésük változásának köszönhetően.³⁸ A tanult nő típusa viszont elrettentésként gyakran gúny tárgyává vált.³⁹ A tudós nők elleni lényegi érvként fogalmazódott meg, hogy a női természetének eredendő hiányosságait, hibáit a tudomány még veszélyesebbé teszi, ahogy azt már Vives is megírta: „Sok ember szemében gyanúsak a tudós nők. Ezek úgy vélekednek, hogy a természeti rossz hajlamhoz társul szegődik a tudomány, hogy őket még ravaszabbakká tegye”.⁴⁰ A fogalom szélsőséges, pejoratív esetét kezdte jelölni a kékharisnya kifejezés, amely pamfleteket és gúnyiratokat is megihletett,⁴¹ a ház körüli feladatok (häusliche Geschäfte) és a tudomány (studia) összeegyeztethetetlenségének illusztrációjává vált. Rögzült tehát a művelt, bölcs asszony és a tudós nő szembeállítása, ez az oppozíció egy nőknek készült német lexikonban (II. 3. alfejezet) és a magyar protestáns halotti beszédekben (II. 1. 2. alfejezet) egyaránt érvényesült. A *Frauenzimmer-Lexicon* 1773-as, harmadik kiadásának előszavában az iskolázott, tudálékos nő (schulgelehrte Pedantin) kifejezés szerepel,⁴² amellyel kapcsolatban a szerző elkülöníti a tanultság és az értelem kategóriáit, amelyek közül az utóbbit tekinti kívánatosnak, követendőnek.

³⁵ PAPP, *i. m.*, 23.

³⁶ KALMÁR, *i. m.*, 165.

³⁷ *Gondolatok a nevelésről*, ford., bev., jegyz. MUTSCHENBACHER Gyula, Bp., Katolikus Középiskolai Tanáregyesület, 1914, 161.

³⁸ STÜSSEL, *i. m.*, 52.

³⁹ *Uo.*, 53.

⁴⁰ VIVES, *i. m.*, 232.

⁴¹ Ennek példája a Molière vagy Lessing-drámákban megjelenő tanult nő típusa, akinek metaforikus alakja az elrettentés és – a komikum forrásaként – a gúny tárgyává vált. STÜSSEL, *i. m.*, 53.

⁴² AMARANTHES [Gottlieb Siegmund CORVINUS], *Frauenzimmer-Lexicon*, Leipzig, Gleditsch und Sohn, 1773, 2v–3r.

A nőknek szánt életvezetési tanácsadókönyvek magyar nyelven az 1750-es évektől kezdtek megjelenni a neveléssel, oktatással foglalkozó szakirodalom magyarországi elterjedésével egyidőben.⁴³ E kiadványok megnevezésükkel összhangban tanácsokkal, javaslatokkal igyekeztek ellátni a nőket az életvitelükre, családi kapcsolataikra és a gyereknevelésre vonatkozóan, erősen irányítva ezzel az ideális háziasszony, feleség és anya képét. Az ilyen jellegű művek megjelenésének előfeltétele volt az egyre gyarapodó női olvasóközönség, ami az írás-olvasás alapképességének terjedését jelezi. A Magyarországon nyomtatásban megjelent életvezetési tanácsadókönyvek legtöbbször külföldi munkák fordításai,⁴⁴ amelyeket a helyi viszonyokhoz, igényekhez igazíthatott a fordító, illetve a befogadó is ennek megfelelően adaptálhatta – ám ez rendszerint nem jelentett lényegi változtatást az eredetihez képest.⁴⁵ Az átdolgozók, fordítók többnyire az értelmiség jelentős részét alkotó egyházi személyek közül kerültek ki, akik peregrinációjuk vagy későbbi külföldi útjuk során találkoztak e munkákkal,⁴⁶ és ha különösen népszerűnek vagy hiánypótlónak ítélték, akkor le is fordították azokat. Egyházi érintettségükből adódóan kiemelten a hit és a kegyes élet fontosságát hangsúlyozták,⁴⁷ ami persze összefügg a kora újkorban általánosan érvényesülő szemlélettel is, amely a nők esetében nem a tudást, hanem az erkölcsöket tekintette fokmérőnek, az illendő, követendő viselkedést pedig rendszerint teológiai érvekből, bibliai történetekből vezették le.⁴⁸ Ez az eljárás akkor is érvényesült, ha egy kiadvány műfaját tekintve kifejezetten illeszkedik a tudományos diskurzusba, mint például a lexikon szövegtípusa. Érdekes továbbá figyelembe venni azt is, hogy e munkák szerzői és magyar fordítói javarészt férfiak voltak, így a szövegekben megképződő erősen irányított, gyakran idealizált nőképre intenzíven hatottak az elvárásaik.

II. 1. 2. A nők fölött mondott protestáns halotti beszédek

Az életvezetési tanácsadókönyvek mellett jelentős forráscsoportot képviselnek a kora újkori női műveltségre vonatkozóan a magyar halotti beszédek is. A tanácsadókat fordító egyházi személyek prédikációiba, halotti búcsúztatóiba gyakran beépült az eredeti szövegek szemlélete, nőképe, illetve

⁴³ V. LÁSZLÓ, *Nőoktatás...*, i. m., 97; KALMÁR, i. m., 163.

⁴⁴ KALMÁR, i. m., 167; KÉRI Katalin, *Női élet, leánynevelés a XVI–XVIII. századi Magyarországon* = K. K., *Női élet, leánynevelés az újkorban. Válogatott tanulmányok*, Bp., Gondolat, 2015, 134; LÁSZLÓ, i. m., 229.

⁴⁵ William Darrell angolul megjelent életvezetési tanácsadókönyvét (William DARRELL, *The Gentleman Instructed in the conduct of a virtuous and happy life: To wick is added, A Word to the Ladies, by way of Supplement to the First Part*, London, 1704.) Faludi Ferenc olaszból fordította magyarra. Az előszóban reflektál az angol sajátosságok meglétére, amelyek a magyar nők számára nem minden esetben relevánsak, ezekre felhívja ugyan a figyelmet, viszont nem módosít rajtuk: „Példáz holmikor oly nyilván, mintha festékkel akarna valakit leírni: ettől országunkban nem kell megijedni; nem ide szól, hanem a tengernek tulsó partjával tartja közit. Odafelé értsék azért a magyar asszonyságok.”. FALUDI, i. m., 72.

⁴⁶ KALMÁR, i. m., 167.

⁴⁷ LÁSZLÓ, i. m., 229; KALMÁR, i. m., 170.

⁴⁸ KALMÁR, i. m., 170.

a szerzők többnyire ugyanazokat a munkákat használták forrásként.⁴⁹ E szövegtípus különösen jól kutatható, hiszen a magyar nyelvű nyomtatványoknak is meghatározó csoportja.⁵⁰ Ennek köszönhető, hogy megélénkült a szakmai érdeklődés a nők fölött mondott halotti beszédekkel illetően, amely különböző szempontú kutatásoknak egyaránt teret enged.⁵¹ A protestáns halotti búcsúztatók esetében – szemben a katolikus teológia érvelésével – nem a halott lelki üdvösségének segítése került középpontba, hanem az összegyűltekhöz szólt, kifejezetten tanító szándékkal. 1776-tól kezdve pedig a zsinati szabályozás is kimondta, hogy a halotti beszédek fő feladata az élők tanítása és a példamutatás.⁵² A szövegek e funkciója – valamint a reprezentációs szerepük – miatt rendszerint kinyomtatták a munkákat, amelyek kegyességi olvasmányként terjedtek, és kerültek be a (női) könyvtárakba.⁵³ A prédikációk, halotti beszédek esetében – ahogy egyébként a könyves műveltséggel kapcsolatban általában is⁵⁴ – számolni kell a műfaj szóbeli terjedésével, amely az írni-olvasni nem tudók számára is hozzáférhetővé tette a bennük megjelenő nőképet. A beszédek nyomtatott változatában megfogalmazott nevelési és műveltségi elvek szintén eljuttatták az ezzel kapcsolatos nézeteket olyan befogadókhoz is, akik egyébként nem olvastak nevelési témájú munkákat.⁵⁵ A halotti búcsúztatók nemcsak az elvárások megjelenítése szempontjából tanulságosak, hanem a gyakorlati megvalósulásra vonatkozó forrásként is szolgálhatnak az elhunyt életútjának, tanultságának bemutatásakor – amelyben természetesen gyakori retorikai eszköz az idealizálás, laudálás. Ám olykor az oktatás módjára vagy a tantárgyakra is fény derül e munkákból, innen tudható például az is, hogy a házitanítók felfogadása nem csak a tehetősebbek körében volt bevett szokás.⁵⁶

A műfaj egyházi jellegéből (is) adódóan a halotti beszédek mindenekelőtt az engedelmisséget, a szelídséget és a kegyességet hangsúlyozták a nőkkel kapcsolatban. A művelt nő fogalmának kialakulása, jelentésének Európa-szerte nyomon követhető módosulása a 18. századi magyar protestáns halotti beszédekben is érvényesült. Ebben a szövegtípusban sem a szellemi teljesítményt jelentette elsősorban a műveltség, éppen ezért elkülönítették a *bölcs* és az *okos* asszony fogalmát. Az első kategória egyfajta életbölcsségre utalt, amely az erkölcsi értékek *ismeretén* alapult, a kegyes élet megnyilvánulásaként tekintettek rá. Az okos asszony e normák

⁴⁹ V. LÁSZLÓ, *Női szerepek...*, i. m., 152.

⁵⁰ Uo., 6.

⁵¹ PAPP, i. m., 10; Pl. *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, s. a. r., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA ITI, 1988; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5).

⁵² NAGY, *Asszonyok „árnyék képe”...*, i. m., 24.

⁵³ V. LÁSZLÓ, *Női szerepek...*, i. m., 15.

⁵⁴ MONOK István, *A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században = A zsoldártól...*, i. m., 79–95. Ezen belül: 80, 88–89.

⁵⁵ FEHÉR Katalin, *Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén*, Magyar Könyvszemle, 1993/3, 337–338.

⁵⁶ V. LÁSZLÓ, *Nőoktatás...*, i. m., 106.

alkalmazásában is jeleskedett, így a háztartás vezetésében, a gyereknevelésben és a rangjából adódó feladataiban egyaránt érvényesíteni tudta azokat.⁵⁷ V. László Zsófia az 1711 és 1825 között megjelent nők fölött mondott magyar nyelvű protestáns parentációkban vizsgálta a bölcs asszony jellemzőit, főként Miklós Sámuel, Radnótfáji Nagy Zsigmond, Csepregi Turkovics Ferenc, Nádudvari Sámuel, Cserei Farkas és Herepei János beszédeiben. Ezekben a kifejezés elvértve jelent meg a kiemelkedő, férfiakéhoz hasonló tudás értelmében, többnyire a háztartás vezetéséhez, a gyerekneveléshez és a társadalmi rang megfelelő betöltéséhez szükséges készségeket jelölte.⁵⁸ Nagyajtai Körmöczi János beszédében az okosság mint alapvető emberi tulajdonság szerepel, ebből adódóan a nőknek is a sajátja,⁵⁹ Herepei pedig megkülönbözteti az okos és a tudós nő kategóriáját, amelyek közül az utóbbit elmarasztalja.⁶⁰ Általában jellemző a 18. század végi, 19. század eleji magyar halotti beszédekre, hogy az okosságot életbölcsességgént értelmezik, és a tudománnyal, tudós nővel állítják szembe.⁶¹

A 18. század annyiban hozott fordulatot a nők fölött mondott halotti beszédek szemléletében, hogy az engedelmesség, szelídség erényének dicsérete kiegészült, illetve ezt fel is válthatta az elhunyt tudomány- és/vagy irodalom pártolásának, önálló szellemi teljesítményének bemutatása. A halotti beszéd alkalmat adott a prédikáló papnak, hogy megnyilatkozzon a női művelődés kérdéséről, valamint a nők társadalmi és jogi helyzetéről, kifejtse ezzel kapcsolatos véleményét.⁶² Az 1780-as évektől – kiemelten az erdélyi református búcsúztatókban – szembetűnő a nőkérdés jelenléte a parentációkban, ez a jellegzetesség pedig egészen a 19. század közepéig érvényesült.⁶³ Ez arra enged következtetni, hogy a téma ilyen típusú nyilvános, közösségi megvitatása még ekkor is aktuális és indokolt volt. A 18. századi halotti beszédek által megalapozott legfőbb női erény a kegyesség volt, amely továbbélt a későbbi századokban is, ám a nőiség meghatározásában egyre erősebben érvényesült az 1800-as évektől kezdve az érzékenység.⁶⁴ A halotti beszédekben megjelenő ideál változása mellett szerkezeti módosulások is megfigyelhetők a

⁵⁷ Uo., 95; 108.

⁵⁸ V. LÁSZLÓ, *Női szerepek...*, i. m., 150–157.

⁵⁹ NAGYAJTAI KÖRMÖCZI János, *Nem minden asszonyok emberek. Egy halotti beszéd [...] Agh Klára asszonynak [...] Barra Ferentz [...] Párjának, temetési tisztességére [...]*, Kolozsvár, 1800, D3v. Idézi: Uo., 99.

⁶⁰ HEREPEI János, *Az asszonyoknak a' világi dolgokba való bé-folyásokról [...] Harsányi Klárának [...] Kendeffi Jo'sef úr' élete kedves párjának temetési tisztességére [...]*, Kolozsvár, 1806, 34. Idézi: Uo., 102.

⁶¹ Nagy Zsófia Borbála tanulmánya szintén a V. László Zsófia által is kutatott időszakra vonatkozóan vizsgálta a halotti beszédekben az okosság és tudosság fogalmait. NAGY, *Asszonyok „árnyék képe”...*, i. m., 35.

⁶² PAPP, i. m., 13.

⁶³ NAGY, *Asszonyok „árnyék képe”...*, i. m., 26.

⁶⁴ Uo., 31. A dolgozat közvetlen érdeklődésén, időbeli határain túlmutat, így nincs most lehetőség elmerülni az érzékenység fogalmának megjelenésében, kontextusának feltárásában, ez nem is célja dolgozatnak. Elég talán utalni arra a művelődés- és kultúrtörténeti közegre, amely megteremtette a lehetőséget a szentimentalizmus, az érzékeny olvasó és az érzékeny irodalom érvényesülésére, és amely szorosan összefügg a nőkép ilyen irányú változásával. A kérdés átfogó vizsgálatához ld. DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009.

szövegtípus történetében a századfordulótól kezdve. Hiszen a 18. században az elhunyt bemutatásán keresztül képződött meg a követendő példa, míg a következő évszázadban ez a viszony megfordult, és sokkal inkább a nőideál került a beszéd középpontjába, amelynek illusztrálására szolgált a halott erényeinek leírása.⁶⁵

II. 1. 3. A női tükrök

A halotti beszédekkel komoly hasonlóságot mutatnak a különböző – különösen az erkölcsi – tükrök, amelyek Európában – elsősorban Itáliában – a 15. században jelentek meg a fejedelmi tükrökkel, illetve az udvari viselkedéshez készült kézikönyvekkel egy időben.⁶⁶ A fejedelmi tükrök egyébként maguk is tartalmazhattak a nőkre vonatkozó, a neveléssel kapcsolatos fejezeteket, ahogyan Antonio Guevara ferences szerzetesnek, V. Károly spanyol király udvari prédikátorának a nagy hatású munkája, a *Horologii Principium*, vagyis *A fejedelmek órájának könyve* is. Az 1529-ben keletkezett három kötetes fejedelmi tükör második része foglalkozik a nevelés kérdésével, többek között arra biztatva az asszonyokat, hogy maguk szoptassák gyerekeiket, illetve felhívja a figyelmet a dajka gondos kiválasztásának szempontjaira.⁶⁷ Vivestől átvéve Guevara is használta a művelt nő fogalmát, és megjegyzi, hogy képességeiket tekintve a nők is a férfiakhoz hasonló tudósok lehetnek, ennek lustaságuk és erkölcstelen életmódjuk az akadály.⁶⁸ Ez a második kötet jelent meg magyarul 1610-ben Draskovits János fordításában (*Horologii Principium. Az fejedelmek orainak második koenyve*, Graz, 1610.), majd 1628-ban a teljes mű Prágai Andrásnak köszönhetően. Népszerűségét bizonyítja a számtalan fordítás és hogy visszatérően szerepel a magyar nemesi könyvjegyzékekben is.⁶⁹

A női tükrök (Frauenspiegel)⁷⁰ és a női arcképcsarnokok⁷¹ típusa igazán népszerűvé a 19. században vált – akár kora újkori munkák újrakiadásaként. Ezek rendszerint a követendő nőalakok életrajzát közlik, túlnyomórészt antik és bibliai-keresztény példákon keresztül mutatják be a

⁶⁵ Uo., 26.

⁶⁶ Ld. Diomede CARAFA, *De institutione vivendi*, Parma, 1476; Giacomo Filippo Foresti da BERGAMO, *De claris selectisque plurimis mulieribus, De memorabilibus et claris mulieribus aliquot diversorum scriptorum opera*, Ferrara, 1497; Baldassare CASTIGLIONE, *Il Cortegiano*, Velence, 1528.

⁶⁷ T. LÁDONYI Emese, *A baba- és dajkaválasztás párhuzamai a 16–17. századi magyarországi főúri gyakorlatban*, Kaleidoscope, 2018/17, 72.

⁶⁸ LENGYEL Tünde, *Esettanulmány a kora újkori női műveltség kérdéséhez. Elvárások, lehetőségek, határok*, Századok, 2019/2, 236.

⁶⁹ LENGYEL, i. m., 236; T. LÁDONYI, i. m., 72.

⁷⁰ Christoph August TIEDGE, *Frauenspiegel*, Halle, Rengerschen Buchhandlung, 1807; Christoph August TIEDGE, *Echo oder Alexis und Ida, ein Cyclus von Liedern und Frauenspiegel*, Wien–Prag, Haas, 1813; Johann Peter SILBERT, *Der Frauenspiegel, aufgestellt in einer Reihe Biographien gottseliger Personen aus dem Frauengeschlechte*, Wien, Haas, 1830; Franz DINGELSTEDT, *Frauenspiegel*, Nürnberg, s. n., 1838; F. Ch. RAAB, *Frauenspiegel oder kurze Lebensbeschreibungen berühmter Frauen aus der ältern und neuern Zeit. Mit drei Portraits*, Leipzig, Orthaus, 1845; P. V. MARCHAL–Paul GRÜNE, *Das Weib wie es sein soll. Ein Frauenspiegel*, Münster, Brunn'sche Buchdruckerei, 1863; Philibert SEEBÖCK, *St. Anna-Buch. Ein Frauenspiegel für Bräute, Ehefrau, Witwen und Mitglieder des St. Anna-Bundes*, Salzburg, Pustet, 1899.

⁷¹ Vagy ahogy Peretsenyi Nagy László, az első magyar nyelvű női arcképcsarnok szerzője nevezi „Aszszonyok Életele-írások”. PERETSENYI NAGY László, *Heroineis az az a' nevezetes fejr népnek szép neméből magokat tetteikkel különböztető szép nemnek, élet-tárjak*, I–II, Pest, 1817, VII.

különböző erényeket, de a kortársak közül is bekerülhettek az arra érdemes kiemelkedő asszonyok. Több kiadvány tartalmazza a pozitív nőalakok mellett a negatív, elrettentő eseteket is, amelyek a helytelen, erkölcstelen viselkedés eredményének igazolására szolgáltak. Jellemzően két álláspont érvényesült, amelyek közül az egyik szerint elég csak a példamutató nőket felsorolni, hiszen az ő bemutatásuk önmagában is elegendő, hogy erényes életre sarkallja olvasóit, a rossz életű nők története tévútra viheti a befogadókat. A másik vélemény ezzel ellentétben szükségesnek tartotta a negatív esetek ismertetését is, hogy az esetleg csábítónak, vonzónak tűnő lehetőségek következményei világossá váljanak, ezzel is segítve az előrelátást a pillanatnyi vágyakkal szemben.

A listaszerű tükrök és arcképcsarnokok nem váltak el élesen más műfajoktól, olykor érintkeztek például a női lexikonokkal vagy a halotti beszédekkel, hiszen ezek szintén tartalmazhattak ilyen jellegű felsorolásokat. Mivel a példaértékű életutak bemutatását a nők számára hasznos tudásnak tekintették, így helyük volt a nekik szánt kiadványokban. A műfaj nevében is megjelenő tükör szimbolikája erősen kapcsolódik a korábban érintett bölcs asszony kérdésköréhez, hiszen ebben a szövegtípusban rendre visszatér a külső és a belső szépség oppozíciója, amelyek közül az utóbbi jelentette a bölcsességet. Ennek eléréséhez szolgált tükörként a szövegekben megjelenő nőalakok élete az olvasónak, mediálisan pedig az ezt közvetítő írások.

Vives munkájában maga az erkölcs a tükör, amely a többi női erényt igazolja: „A hajadon azokból a könyvekből, amelyeket vagy olvasni fog vagy hallani, tanulja meg a női nemhez tartozó erényeket általában. [...] Hadd legyen tisztában a nő azzal, hogy a legfőbb női erény az erkölcsösség, ez a többieknek tükröje.”⁷² A Vives szövegeit forrásként használó Pázmány hasonló retorikát alkalmaz *A mint kell a keresztyén leányt nevelni* című prédikációjában: „Egyéb szent szüzek históriáit olvasván, azok életének tüköréből maga erkölcsét ékesgesse: kövesse azok alázatosságát, szelídségét, engedelmességét, szemérmességét.”⁷³ Faludi korábban említett Darrell-fordításában az általa közreadott tanácsadókönyvet nevezi tükörnek, amely csalhatatlanul megmutatja a helyes viselkedést: „Tükröt tart az egész patyolatos szinnépnek, hogy igazán meglássák: kik s minémüek légyenek. Megmutatja: mi légyen hivatalok, s mire köteleztessenek.”⁷⁴ Az idézett gondolat is jelzi, hogy a mű tükörként való megnevezése, illetve a tükör-metafora használata különböző szövegtípusokban egyaránt lehetséges.

A külföldi munkák szintén alkalmazták a tükör-metaforát, köztük a már említett *Frauenzimmer-Lexicon* is, amelynek előszavában a tiszta, fényes tükör az erényes nőket jelképezi,

⁷² VIVES, i. m., 273.

⁷³ PÁZMÁNY Péter, *Mint kell a keresztyén leányt nevelni* = PÁZMÁNY Péter *művei*, vál., gond., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1983, 1026–1027.

⁷⁴ FALUDI, i. m., 71.

ám a foltos, koszos az erkölcstelen asszonyokat szimbolizálja: „Még inkább felismerhető a ragyogás és a tiszta fény, ha sötét felhők közelednek; a foltos tükör mellett látszik legjobban a tisztán fénylő tükör szépsége és jósága.”⁷⁵ A címekben, műfaji megjelölésekben szereplő tükör a felvilágosodás egyik kedvelt metaforája, amely a keresztény kultúrkörben az isteni igazság és értelem jelképe, az ember képmás voltának jelölője, a befogadás és a visszatükrözés által a tanulékonytságot szimbolizálja.⁷⁶

A női tükör műfajának magyar nyelvű megjelenését Bogáti Fazakas Miklós *Aspasia asszony dolga és az io erkoelczue asszonyoknak tuekoere. Az Lucretia notayára* (1591) című munkája jelenti a 16. században. A szerző az ókori nőalak élettörténetét ismerteti 13 lapos nyomtatványában, egyértelművé téve a mintaadási szándékot: „Azért ím egy példát asszonyoknak írok, kit görögéből olvastam.”⁷⁷ A női könyvjegyzékek alapján úgy tűnik, hogy a 17. században ez a szövegtípus a felvidéki német polgárságnak köszönhetően idegen nyelven is jelen volt Magyarországon,⁷⁸ így nem kizárólag a magyar kiadványok hatásával lehet számolni. Mindezen előzményekkel együtt is a női tükrök jelentős hazai elterjedése és népszerűsége döntően a 19. századra tehető.⁷⁹

*

A röviden áttekintett előíró szövegtípusokból alapvetően öt szerepkör rajzolódik ki, amelyek a nők számára kijelölt területeket mutatják meg. A hívő nő mellett a feleség, az anya, a háziasszony és a

⁷⁵ „[...] und neben einem fleckigten Spiegel kan man am allerbesten die Güte und Schönheit eines rein geschlissenen Spiegelglases ersehen.” AMARANTHES, *i. m.*, 1715, 7r. [Saját fordítás: G. H.]

⁷⁶ *Szimbólumtár*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi, 2001.
http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm

⁷⁷ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Aspasia asszony dolga és az io erkoelczue asszonyoknak tuekoere. Az Lucretia notayára*, Heltai, Kolozsvár, 1591, 1. (RMK I 243, RMNy 662.)

⁷⁸ E típus jelenlétére utalnak a női könyvjegyzékek: Frawen Zimmer Spiegel, Frawen Zimmer Spiegel gebethbuch (Catharina Köhler javainak hagyatéki leltára [Paul Köhler felesége, löcsei polgárasszony] = *Magyarországi magánkönyvtárak III. 1588–1721*, s. a. r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Scriptum Kft., 1992 [Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2], 279.); Exempel Buch (Margaretha Böhm javainak összeírása, 1652. május 28. = *A bányavárosok olvasmányai [Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya] 1533 – 1750*, s. a. r. Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Bp.–Szeged, OSzK–Scriptum Rt., 2003 [Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3] 41.).

⁷⁹ Ebben az időszakban egyre több folyóirat készült kifejezetten a női olvasóknak, amelyek szintén közöltek hasonló lajstromokat, mint például a Tudományos Gyűjtemény. A korábbi századokhoz képest megfigyelhető, hogy a bibliai nőalakokkal szemben az antik példák kerültek túlsúlyba, akik nem ritkán a negatív pólust képviselték. Gyakran szerepel e szövegekben a nők (családban betöltött) központi szerepére utaló Nap-metaphora, illetve ugyanennek kifejezésére a méhkirálynő. A kereskedőhajó a szorgalmas asszonyt jelképezte, a csigaházon vagy teknőspáncélon álló nő pedig az otthonulást, ezen keresztül pedig a bűnöket, csábítást elkerülő erényes nőt testesítette meg. Ezek a toposzok alapvetően a prédikációirodalomban terjedtek el, és innen kerültek át az arcképcsarnokok szövegtípusába. Ez a mozgás arra a sajátosságra is rámutat, hogy a női viselkedést erőteljesen szabályozó, előíró műfajok intenzíven hatottak egymásra, egymás forrásaivá válhattak. NAGY, *Asszonyok „árnyék képe”* ..., *i. m.*, 28.

társasági személy alakja körvonalazódik,⁸⁰ amelyek közül a szorosan az otthonhoz kötődő tevékenységek, funkciók (feleség, anya, háziasszony) szerepelnek minden esetben az életvezetési tanácsadókönyvekben, halotti beszédekben, női tükrökben és arcképcsarnokokban. E készségeket, területeket fogja össze a nőideált jelölő nagyszony fogalma, amely a vallásos és hűséges feleség, a gondos anya és a dolgozó nagyszony tulajdonságait egyesíti magában.⁸¹ A vallásos – amennyiben nem otthoni magánkegyességről van szó – és a társasági élet szorosabban kötődik a nyilvánosság teréhez, még ha továbbra is jól körülhatárolható, kisebb közösségeket jelent egy templomi gyülekezet, illetve egy szalontársaság. Ezekben a közegekben sajátos szabályrendszer érvényesült, amelyek néha ellentmondtak egymásnak, hiszen a keresztyén, tiszta élet egyik legfőbb védelmét az otthonülés, visszavonultság jelentette.⁸² Nehezen összeegyeztethető ez az intés a társasági, kulturális életben való részvétellel, amely azonban hozzátartozott a magasabb társadalmi rétegek nőtagjainak feladatköréhez. Az elvárások, előírások tehát szorosan összefüggtek a vagyoni és társadalmi helyzettel, amely a lehetőségeket és a kötelezettségeket is meghatározta. Az előíró szövegtípusok erőteljesen hatottak egymásra,⁸³ valamint befolyásuk a leíró jellegű szövegeken is nyomot hagyott, beépültek a női naplókba, levelekbe, önéletírásokba és a nőknek címzett dedikációkba. Ez a folyamat érhető tetten például Bethlen Kata önéletírásában is, amely szóhasználatában, stílusában, hangulatában olykor szó szerint megegyezik a közvetlen környezetében, rokonai és ismerősei felett elhangzott halotti beszédek egyes részeivel. Németh S. Katalin elemzése alapján éppen azok a személyes pillanatok jelennek meg vendégszöveggént, amelyek a veszteség, a fájdalom érzelmileg intenzív tapasztalatát fogalmazzák meg.⁸⁴ A halotti prédikációk az özvegyesség és az erényes élet bibliai mintáját is közvetítették, amely Bethlen Kata önéletírására közvetlenül hatott, beépült annak szövegébe.

II. 2. A nőkép megjelenése más típusú forrásokban

A nőekkel szembeni elvárások és az ideális nőkép megfogalmazására a legtöbb szövegtípus lehetőséget nyújtott, még ha a szerzői szándékból vagy a műfaji sajátosságokból adódóan nem is ez volt az elsődleges, kimondott céljuk. Hiszen egy eposzban, széphistóriában vagy romanban

⁸⁰ A szakirodalomban már közhelyszerűen tér vissza a megállapítás, mely szerint – néhány kivételtől eltekintve – a nők lehetősége a feleség, anya, háziasszony szerepekre korlátozódik (pl. LÁSZLÓ, „*Asszony-népnek...*”, *i. m.*, 231; BELLÁGH Rózsa, „*A jó és bölcs asszony*” a 18. századi halotti beszédekben = *A nők világa, i. m.*, 211–226.) és valóban minden szöveg (tankönyv, tanmenet, ABC-s könyv, nevelési tanácsadó) e területekre igyekszik felkészíteni a lányokat, illetve ezek alapján méltatják őket (halotti beszéd, női tükrök, arcképcsarnok).

⁸¹ LENGYEL, *i. m.*, 236.

⁸² Ahogyan Pázmány is fogalmaz említett prédikációjában: „Első az, hogy rejtve és magán maradjon; szem előtt és férfiak között ne forogjon a leány.” PÁZMÁNY, *i. m.*,

⁸³ Pázmány már idézett prédikációja szó szerint vett át részeket Vives nőnevelési munkájából. KAKUCSKA Mária, *Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről*, ItK, 1985/4–5, 479–485; H. KAKUCSKA Mária, *Vivesz János Lajos, Pázmány Péter, Juan Luis Vives (Orczy Lőrinc) és Hargittay Emil = Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, Vác, Mondat Kft., 2013, 225–230.

⁸⁴ NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, ItK, 1984/2, 195–198.

megalkotott nőalak is egy követendő értékrend megtestesítőjévé, így pedig mintaértékűvé válhatott (pl. Pénélopé). Az elvárt nőkép és a női műveltség vizsgálatába tehát különféle, igen változatos forrásokat lehet bevonni, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben explicit módon fogalmazzák meg elvárásaikat, ideáljukat. Ebben az alfejezetben két olyan szövegcsoportot mutatok be, amelyek elvértve szerepelnek a magyar kutatásokban, noha – közvetlen vagy közvetett – hatásuk egész Európában érvényesült, így Magyarországon és Erdélyben is kimutatható. Az egyik a női lexikon típusa, amely szorosabban kapcsolódik az előíró szövegekhez, direkter módon közvetít egy meghatározott nőképet, hiszen a nők számára szükségesnek ítélt tudást összegezte. A női műveltséghez látszólag távolabbról, lazábban kötődnek a hímzésmentakönyvek, amelyek a textilek díszítéséhez adtak közre motívumokat, és dedikációik rendszerint tartalmazzák az ideális nőre vonatkozó észrevételeket. E két forráscsoport tudományos igényű recepciójának magyar nyelvű visszafogottságát mindenekelőtt a magyarországi kiadások hiánya magyarázza. Noha európai viszonylatban igen elterjedt és népszerű kiadványtípusokról van szó, a kora újkorban hazai nyomda nem adott ki hasonlót. Ennek legfőbb magyarázatát a költséges előállításban és a metszők hiányában láthatjuk – ezért is adták ki külföldön a jelentős képanyagot tartalmazó munkákat, például a Nádasdy Mausoleumot. A többnyire művészettörténeti irányultságú tanulmányok utalnak a mentakönyvek jelenlétére, leginkább azonban céhes keretek között vizsgálták szerepüket, hiszen ebben a formában jobban nyomon követhetőek.⁸⁵

II. 2. 1. A lexikon és az enciklopédia hagyománya

A női könyvtárak legjelentősebb, állandó részét a szakács-, orvosló és kertészeti könyvek teszik ki, amelyek minden esetben szerepelnek a könyvjegyzékekben.⁸⁶ A háztartási irodalom gyakran érintkezik a tanácsadókönyvekkel, hiszen konkrét javaslatokat, olykor teljes programtervet tartalmazzák, formailag pedig sok esetben az enciklopédikus munkák közé tartoznak. A lexikon és az enciklopédia típusa egyaránt a tudás rendszerezésére, átadására jött létre, egy meghatározott világértelmezésként állt elő. Bizonyos területek leírását, megismerhetővé tételét azonban nem minden esetben egy demokratizálódott tudásfelfogás és információelosztás motiválta, hanem sokkal inkább a verbális birtokbavétel, az egyes (tudás vagy valós) területek meghódítása a nyelven

⁸⁵ A *Legendás lények, varázslatos virágok* című kiadvány írásai foglalkoznak a kora újkori nyomtatványokban, kéziratokon, a tárgyi kultúra darabjain (pl. szöttesek, edények, bútorok) és a templomi ábrázolásokon jelenlévő motívumokkal. Az átfogó, az anyagi kultúra szinte minden területére kiterjedő elemzések azt az összefüggérendszer is képesek megmutatni, amelyben a különböző hordozók is hatottak egymásra, egymás számára mintát jelentettek. Emellett Palotay Gertrúd és Pocsainé Eperjesi Eszter érintik a mentakönyvek kérdését egy-egy református patróna, Lorántffy Zsuzsanna és Bethlen Kata kapcsán. *Legendás lények, varázslatos virágok*, szerk. FEJŐS Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2008; PALOTAY Gertrúd, *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1940 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 117); POCSAINÉ EPERJESI Eszter, *A Sárospataki Református Kollégium Múzeumának úrihímzéses úrasztali terítői*, Zempléni Múzsza, 2016/4, 40–52.

⁸⁶ Ld. az Adattár-sorozat előbb hivatkozott darabjait.

keresztül is.⁸⁷ Mindez persze szoros összefüggésben állt a felvilágosodás enciklopédikus törekvéseivel, és a korszak uralkodó szellemiségével, amely hitt a tanítás és a tanulás erejében, a nevelhetőségben, és abban, hogy a tudás által nemesebbé válik az ember. Éppen ezért az enciklopédikus művek egyik célkitűzése az egységes normarendszer kialakítása, amely állandó törekvésként volt jelen az újabb és újabb vállalkozásokban. E felfogás szerint a betűk ismerete a világ megismerését jelenti, egy olyan racionalizált világképet, amelyben a tudás által a világ hozzáférhető és birtokba vehető, tehát ilyen módon a lexikon világrepresentációként is működött.⁸⁸ Kiemelt jelentősége volt e tanító és standardizáló funkciónak, amíg a központilag szervezett iskolarendszer és (felsőfokú) intézményi képzés nem jelentett szinte mindenki számára elérhető tudást.

A lexikon és az enciklopédia műfaja a kora újkorban nem különült el élesen egymástól, valamint e megnevezéseket sem alkalmazták konzekvensen. A 18. század legjelentősebb és legátfogóbb német nyelvű lexikonjának, a Zedler-féle kiadványnak az előszavában a szerző a munka lehetséges megnevezéseként rengeteg variánst sorol fel (Theatrum, Thesaurus, Polyanthea, Bibliothek, Museum, Archiv, Palast, Pandecta, Spiegel, Schaubühne, Schatzkammer, Rüst- und Bücherkammer, Garten, Messe), amelyek jelzik, hogy a fogalom nem egészen rögzített és nem következetesen alkalmazott.⁸⁹ E kiadványokra gyakran a Bibliothek kifejezést használták, hiszen a könyvtárakhoz hasonlóan a tudás gyűjtőhelyeiként működtek, ennek analógiájára pedig a könyveket a szócikkek jelentették, amelyek egy-egy témát dolgoztak fel. Az enciklopédikus művek egyik legfőbb jellemzője, hogy igyekeznek megkönnyíteni a befogadást és a használatot, ennek érdekében érvényesítik az alfabetikus rendet. Emellett igen jelentős a standardizáló hatásuk,⁹⁰ amely például a *Frauenzimmer-Lexicon* esetében kimondott szándéka is a nyomtatványnak. Így az enciklopédikus művek körébe tartoznak a lexikonok, enciklopédiák, szótárak – ez utóbbi kategória csak az egynyelvű szótárakra vonatkozik, amelyek a világot tárják fel, az arról való tudást bővítik, nem

⁸⁷ Ehhez hasonló a botanikai imperializmus fogalma, amely a hódítást a növények transzplantálásával teszi látványossá. A szakirodalom ezt épp a verbális birtokbavétel analógiájaként mutatja meg. Elisabeth Ann POLLARD, *Pliny's Natural History and the Flavian Templum Pacis: Botanical Imperialism in the First Century C. E.*, *Journal of World History*, 20/3 (2009), 309–338. Idézi: DARAB Ágnes, *Komparatistika és antikvitás*, *Literatura*, 2014/2, 166.

⁸⁸ Kiemelten érvényes ez az ABC-s könyvek esetében, amelyek a világ szöveges és vizuális reprezentációjának elsajátítását egyszerre teszik lehetővé. NAGY Károly Zsolt, *A látás iskolája – a vizuális tudásátadás elemi szintje a 17–18. századi ábécéskönyvekben = ETHNO-LORE. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, szerk. BERTA Péter, XXVII. Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2010, 47–83.

⁸⁹ *Großes vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*, Hrg. Johann Heinrich ZEDLER, Halle–Leipzig, 1732, Bd. 1, 1–2.

⁹⁰ Ulrich Johannes SCHNEIDER, *Bücher als Wissenmaschinen (Einleitung) = Seine Welt wissen. Enzyklopädien in der Frühen Neuzeit*, Hrg. Ulrich Johannes SCHNEIDER, Leipzig–Wolfenbüttel, Universitätsbibliothek Leipzig–Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, 2006, 15.

pedig a fordításhoz jelentenek praktikus segédeszközt.⁹¹ Mindezeket a tartalmi és formai jellemzőket természetesen alapvetően meghatározta a tudás fogalmának aktuális felfogása és a tudástermelés, -rendszerzés és -közvetítés érvényben lévő modellje.⁹² A nyelvfilozófia és a retorika területén bekövetkezett elmozdulások hatására elkülönült a reneszánsz-humanista lexikográfiai tradíció és a kora újkori enciklopédia jelensége, a kultúra és az emlékezet közvetítésében azonban mindkét típusnak fontos szerepe volt, hiszen az antik kultúra jellemzően szótárakon és lexikonokon keresztül hagyományozódott.⁹³

A háztartással kapcsolatos ismeretek mint önálló tudásterület vált az enciklopédiák tárgyává, e típus megnevezésére rendszerint a Haushalt-Bibliothek, Kunst- und Wunderbuch,⁹⁴ Unterweisung von den Haushalten vagy Oeconomischer Wegweiser kifejezést alkalmazták.⁹⁵ Ebben a témakörben a legkorábbi enciklopédikus könyvet Colerus állította össze a 16. század végén, amely a családapát (Hausvater) szólítja meg.⁹⁶ Ezek a művek egyszerre tartalmaztak agrártudományi, herbáriai ismereteket, orvosi tanácsokat, recepteket, gyereknevelési javaslatokat, gazdasági és pénzügyi útmutatást, hiszen mindez nemcsak a háztartásvezetés különböző aspektusait érintette, hanem a korszak tudományosságának egyaránt a részét jelentette, mivel ezek a területek még nem váltak el a

⁹¹ Uo., 15; Steffen SIEGEL, *Die Orte des Bildes im Alphabet des enzyklopädischen Textes = Seine Welt wissen..., i. m.*, 180.

⁹² Martin GIERL, *Compilation and the Production of Knowledge in the Early German Enlightenment = Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*, Hrg. Hans Erich BÖDEKER, Peter Hanns REILL, Jürgen SCHLUMBOHM, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, 69–104.

⁹³ A német lexikográfiai áttekintéshez, valamint a francia lexikográfia német nyelvű recepciójához ld. Mechtild BIERBACH, *Grundzüge humanistischer Lexikographie in Frankreich: Ideengeschichtliche und rhetorische Rezeption der Antike als Didaktik*, Tübingen–Basel, A. Francke Verlag, 1997; Karl STACKMANN, *Philologie und Lexikographie*, Hrg. Jens von HAUSTEIN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998 (Kleine Schriften 2); Ulrich Johannes SCHNEIDER, *Die Erfindung des allgemeinen Wissens. Enzyklopädisches Schreiben im Zeitalter der Aufklärung*, Berlin, Akademie Verlag, 2013. Magyar nyelven pl. *Szótártani tanulmányok*, szerk. ORSZÁGH László, Bp., Tankönyvkiadó, 1966; IMRE Mihály, *Bod Péter szótárának lexikográfiai modellje = Septempunctata: Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNZES Tibor Szabolcs, Bp., reciti, 2011, 83–97; UŐ, *Kortárs lexikográfiai elméletek érvényesülése Szenci Molnár Albert szótárkiadásában = Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára*, szerk. SZABÓ András, Bp., Osiris, 2007, 30–89. A magyar nyelven megjelent munkák (pl. Apáczai Csere János enciklopédiája vagy Bod Péter lexikonja) tartalmilag érintkeznek más kiadványokkal (köztük a *Frauenzimmer-Lexiconnal*), hiszen általában ugyanazok az antik és humanista szerzők jelentették e nyomtatványok forrásait. Ez is megerősíti, hogy az Európában forgalmazódó tudásanyag – változtatásokkal persze – valamelyest egységesnek, mindenképp szorosan összefüggőnek tekinthető. APÁCZAI CSERE János, *Magyar enciklopédia*, Utrecht, 1653. <http://mek.oszk.hu/13800/13880/13880.pdf>; BOD Péter, *Szent Irás' értelmére vezérlő magyar leksikon*, Kolozsvár, 1746. <http://mek.oszk.hu/09100/09122/09122.pdf>

⁹⁴ Ezzel a megnevezéssel az Adattár-sorozat is rögzít egy példányt: *Schuner Kunst und wunderbüchel*, Ismeretlen, 1721. október 24., Breslau = *Magyarországi magánkönyvtárak III.*, i. m., 212.

⁹⁵ Madeleine HERREN, Ines PRODÖHL, *Kapern mit Orangenblüten – die globale Welt der Enzyklopädie = Seine Welt wissen..., i. m.*, 54.

⁹⁶ Johannes COLERUS, *Oeconomia ruralis et domestica*, Mainz, Nikolaus Heil, 1665. Ennek a munkának az első része 1591-ben jelent meg egy gazdasági kalendárium formájában, amely állandóan újabb részekkel bővült, míg egészében, szerkesztve is kiadták. Ezt követte Chomel és Zincke hasonló vállalkozása. Georg Heinrich ZINCKE, *Allgemeines oekonomisches Lexicon*, Leipzig, Johann Friedrich Gleditsch, 1744; Noël CHOMEL, *Vollständiges Oeconomisch- und Physikalisches Lexicon*, Leipzig, Gottlieb Clanner, 1750. HERREN, PRODÖHL, i. m., 55; 60–61.

későbbi diszciplínák szerint. Jelentős mértékben érintkeztek tehát a füves-, orvosló- és szakácskönyvek hagyományával, amelyek maguk sem különültek el élesen egymástól, a füveskönyv (Herbárium, Kräuterbuch) ugyanis az egyes növényekhez tartozó gyógymódokat és gasztronómiai javaslatokat is tartalmazhatta.⁹⁷ A külföldi kiadványok terjedése mellett a legtöbb magyar nemes és főúri asszonynak volt kézíratos orvosságos és receptgyűjteménye (ezekre a III. 4. alfejezet tér ki), amelybe a háztartás vezetéséhez szükséges ismereteket jegyezte fel. A nyomtatott és a kézíratos kultúra kölcsönhatása itt is érvényesült, hiszen nemcsak a kézzel írt összeállítások jelentek meg nyomtatásban, hanem az egyes kiadványokból is átmásoltak javaslatokat, recepteket a saját gyűjteményükbe a nők, esetleg levélben kérték el egymástól azokat. A Haushalt-Bibliothek speciálisabb munkái közé tartoztak a kertészeti lexikonok,⁹⁸ illetve a nőknek készült lexikonok, köztük Corvinus későbbiekben elemzendő kiadványa. Mivel kifejezetten a nők számára szükséges tudást tartalmazták, illetve olyan ismereteket, amelyek meghatározó részét képezték a nők számára kijelölt szerepeknek, így e szövegtípusok kiemelten alkalmasak a korabeli nőkép és műveltség vizsgálatára.

II. 2. 2. A nőknek szánt tudás összegzése: Egy 1715-ös lipcsei Frauenzimmer-Lexicon

A női lexikon műfaja a következő alfejezetekben (II. 2. 3. és II. 2. 4.) vizsgált mintakönyvekhez képest kevésbé volt elterjedt, hiszen ennek megfizetése, olvasása, használata eleve feltételez bizonyos társadalmi rangot és vagyoni helyzetet. A több száz vagy akár ezer lapos kiadványok előállítása, így pedig beszerzése is több költséget jelentett, mint a mintakönyvek esetében, amelyek rövidebb, füzetszerű nyomtatványok is lehettek. Noha a lexikon műfajából adódóan is a tudás közvetítésére törekedett, kézbevétele, olvasása eleve feltételez bizonyos műveltséget, amely nélkül nem jutott el a (női) közönséghez, illetve nem feltétlenül tarthatott számot érdeklődésre. Ezzel szemben a mintakönyvek sokkal kevésbé kötődtek a nyelvhez, ez a tényező tehát alig korlátozta használatukat, és akár az olvasni nem tudók is hasznát vehették. Összességében azonban a lexikonok is a népszerű kiadványok közé tartoztak a kora újkorban, amelyet a különböző megjelenések és újrakiadások jeleznek. Ezek közül is kiemelkedik az a német edíció, amelyet a továbbiakban részletesen is bemutatok.

⁹⁷ E terület magyar nyelvű megjelenéséhez ld. a S. Sárdi Margit szerkesztésében megjelenő Intra Hungariam sorozat darabjait, amelyek között megtalálható Wesselényi Kata, Bethlen Kata és Balassa Ágnes gyűjteménye is (WESSELÉNYI Kata, *Gazdasszonynak szükséges könyv*, szerk. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő, Attraktor, 2012; BETHLEN Kata, *Orvosló könyv*, szerk. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő, Attraktor, 2012; BALASSA Ágnes, *Szakácskönyv*, szerk. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő, Attraktor, 2012.). Fontos azonban megjegyezni, hogy e munkák kéziratként maradtak fenn, csak modern kiadásként jelentek meg nyomtatásban. A szövegtípus és az azt létrehívó igény tehát jelen van, ám ezt Magyarországon és Erdélyben még sokkal inkább a kézíratos nyilvánosságban érdemes keresni.

⁹⁸ Pl. Philipp MILLER, *Das englische Gartenbuch*, Nürnberg, Johanne Georg Lochner, 1750.

A *Nutzbares, galantes und curioses Frauenzimmer-Lexicon* (röviden: *Frauenzimmer-Lexicon*) című nyomtatvány először 1715-ben jelent meg Lipcsében Amaranthes munkájaként. A pseudoníma Gottlieb Siegmund Corvinus jegyzőt, ügyvédet, költőt takarja, aki egész életét Lipcsében élte le, tanulmányai befejezése után itt vállalt hivatalt, majd 1710-től Amaranthes álnéven alkalmi költeményeket kezdett publikálni. Nevének jelentése el nem fonnyadó, el nem száradó, ami minden bizonnyal költői hitvallásként, de legalábbis szerzői szándékként fogható fel. A *Frauenzimmer-Lexicon* későbbi, 1739-es és 1773-as átdolgozott kiadásait is bevonom az értelmezésbe, mindenekelőtt az első edícióhoz képest tapasztalható szemléletbeli elmozdulások, a közreadott anyag változása, módosulása felől elemezve ezeket. Elsősorban arra igyekszem választ találni, hogy a *Frauenzimmer-Lexicon* milyen nőképet közvetít, milyen tudás- és valós térben helyezi el az asszonyokat, mindez hogyan mutatkozik meg vizuálisan, és ebből adódóan hogyan illeszkedik a női műveltséget és szereplehetőségeket megfogalmazó szövegtípusok sorába. Természetesen jelen kiadvány alapján főként a német nyelvterületre, azon belül is elsősorban az észak-német régióra érvényes kijelentéseket lehet megfogalmazni, ám a *Frauenzimmer-Lexicon* 1773-as két kötetes kiadása megtalálható Wesselényi Kata könyvtárában,⁹⁹ amely jelzi a kulturális minták terjedését, és lehetséges hatását más területeken is. Elsősorban a kiadványban megfogalmazódó nőideál és női műveltség, tudásanyag megragadása a cél, valamint a lexikon elhelyezése a korszak tudományos törekvéseinek sorában.

A művelt nő fogalmának II. 1. alfejezetben jelzett kialakulásával szorosan összefüggött, hogy a nők számára tudásösszegző és -közvetítő, teljességre törekvő, lexikon formában kiadott munkák készültek, amelyeknek első darabja Amaranthes 1715-ös *Frauenzimmer-Lexicon*-ja. Noha megelőzték hasonló igénnyel készült nyomtatványok,¹⁰⁰ ez a lexikon volt az egyetlen, amely kifejezetten nőknek szólt, és illeszkedett az enciklopédikus törekvésekbe, valamint a Reallexikon típusába – tehát átfogó tudást adott közre szócikkekbe rendezve, alfabetikus rendben. Német

⁹⁹ DEÉ NAGY, *i. m.*, 74. Ugyanitt jelzi Deé Nagy Anikó, hogy Wesselényi Kata gyermekkori neveltetésének ugyan nem volt része az idegen nyelv tanulása („Frantz ’s Német nem lévén még olly közönséges, / A’ Kis-Aszszonyoknak nem vala szükséges” Wesselényi Kata verses halotti búcsúztatója, Közli: *Uo.*, 200.), később azonban a német és a francia nyelvet is elsajátította. *Uo.*, 34.

¹⁰⁰ Ennek előzményei német nyelvterületen: Johann FRAWENLOB, *Die lobwürdige Gesellschaft der gelehrten Weiber*, 1631, 1633; Georg Philipp HARSDDÖRFFER, *Frauen-Zimmer Gespräch-Spiel*, 2 Bände, Nürnberg, 1641–1642, 8 Bände 1644–1657; Christian Franz PAULLINI, *Philosophischer Feyerabend*, Frankfurt am Main, 1700; Christian Franz PAULLINI, *Hoch- und wohlgelehrten Teutschen Frauen-Zimmer*, 1705; Johann Caspar EBERTI, *Eröffnetes Cabinet Deß Gelehrten Frauen-Zimmers*, Frankfurt am Main, 1706; Johann Gerhard MEUSCHEN, *Courieuse Schau-Bühne Durchläuchtigst-Gelahrter Dames*, Frankfurt am Main, 1706. Georg Christian LEHMS, *Teutschlands galante Poetinnen mit ihren sinnreichen und netten Proben, nebst einem Anhang ausländischer Dames, so sich gleichfalls durch schöne Poesien bei der curieusen Welt bekannt gemacht, und einer Vorrede, daß das weibliche Geschlecht so geschickt zum Studieren, als das männliche*, 1715; Christoph August HEUMANN, *Acta philosopharum, das ist, Nachricht von der Philosophie des Frauenzimmers*, 1721.

nyelvterületről a 18. századból nem ismerünk a *Frauenzimmer-Lexicon*hoz hasonló vállalkozást. A lexikon megjelenésének évében már a *Deutsche Acta Eruditorum* 35-ös számában napvilágot látott róla egy kritika,¹⁰¹ amely a felvilágosodás kedvelt metaforájával élve a *Frauenzimmer-Lexicon* hatását továbbfodrozódó hullámként írta le, a korszak szakmai munkáira alkalmazott szóhasználatot beillesztve e kiadványt is a tudományos igényű művek sorába.

Amaranthes munkája a lipcsei Gleditsch und Sohn kiadónál jelent meg, amely a korszak meghatározó nyomdái közé tartozott. A 16. században Lipcse igen jelentős tudományos és kulturális központ volt, amely alapvetően egyetemváros jellegéből fakadt, az igények kiszolgálására pedig egyre több nyomda működött a század során. Az enciklopédikus művek kiadásában elért meghatározó szerep első lépéseként Hübner kompendiumát adták ki Lipcsében 1697-ben,¹⁰² amelyet a 18. században több nagyszabású vállalkozás követett. E közegeken belül is kiemelkedett Johann Friedrich Gleditsch kiadója, amely a lexikonok, enciklopédiák megjelenésében kiemelt szerepet töltött be.¹⁰³ A század több jelentős nyomtatványát itt adták ki (pl. *Reale Staats-Zeitung- und Conversationslexikon* – 1704, *Curieuses und Reales Natur- Kunst- Berg-Gerwerck- und Handlung-Lexicon* – 1712),¹⁰⁴ köztük a korszak egyik leghíresebb vállalkozásaként Zedler lexikonja is ide kötődik. Gleditschnek a bevételei lehetővé tették, hogy az általa pártolt és fontosnak ítélt szövegtípusokat és munkákat jelentesse meg, így 1741-ben húsz különböző lexikont adott ki különböző témákban (pl. Adel-, Heiligen-, Frauenzimmer-, Mathematik-, Mythologie-Lexicon)¹⁰⁵ – amely egyúttal e szövegcsoporthoz népszerűségét is érzékelteti. A kiadói politikával összhangban Amaranthest kifejezetten Gleditsch kérte fel a munka elkészítésére.¹⁰⁶

A szerző neve már a lexikon előtt ismert volt, első megjelenése a két kötetes *Proben der Poesie in galanten- verliebten- vermischten- Schertz- und satyrischen Gedichten* című alkalmi költemény,¹⁰⁷ amelyet a *Das Carneval der Liebe, oder der in allerhand Masquen sich einhüllende Amor* (1712) és a *Reiffere Früchte der Poesie in unterschiedenen vermischten Gedichten* (1720)

¹⁰¹ *Nutzbares, galantes und curioses Frauenzimmer-Lexicon, dem weiblichen Geschlechte insgesamt zu sonderbahren Nutzen, Nachricht und Ergötzlichkeit auf Begehren ausgestellt von Amaranthes. Leipzig 1715. in med. 8vo 3 Alphab., Deutsche Acta Eruditorum, oder Geschichte der Gelehrten, welche den gegenwärtigen Zustand der Literatur in Europa begreifen, 35, Leipzig, Johann Friedrich Gleditsch und Sohn, 1715, 891–898. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10538644_00947.html Az első német folyóiratok között jelent meg a 17. század végétől az Acta Eruditorum Lipcsében, amely mindenekelőtt recenziós felületként működött, és az európai megjelenésekre jelentett gyors reakciót. Detlef DÖRING, *Leipzig als Produktionsort enzyklopädischer Literatur bis 1750 = Seine Welt wissen..., i. m., 130.**

¹⁰² Johannes HÜBNER, *Kurtze Fragen aus der Politischen Historia, den Lehrenden und Lernenden zur Erleichterung aufgesetzt*, Leipzig, 1697.

¹⁰³ DÖRING, *i. m.*, 126–132; Manfred LEMMER, *Nachwort = Nutzbares, galantes und curioses Frauenzimmer-Lexicon*, Hrg., Nachwort Manfred LEMMER, Frankfurt am Main, Insel Verlag, 1980, 7.

¹⁰⁴ BRANDES, *i. m.*, 22.

¹⁰⁵ DÖRING, *i. m.*, 126; 133.

¹⁰⁶ LEMMER, *i. m.*, 7.

című munkák következtek – ezek is mind lipcsei kiadványok. A hírnevet azonban Amaranthes számára a *Frauenzimmer-Lexicon* megjelenése hozta meg, amelyet még kétszer kiadtak. Sikerét és népszerűségét mutatja, hogy az udvari poéta címet is felajánlották neki, amelyet azonban visszautasított.¹⁰⁸ Ahogy fentebb utaltam rá a *Frauenzimmer-Lexicon* egyszerre illeszkedett a felvilágosodás enciklopédikus törekvéseibe, és az Európában egyre nagyobb számban megjelenő, nőknek szánt kiadványok sorába. A nyomtatvány által közvetített ismeretek pedig – az instrumentális tudásfelfogásból fakadóan – alapvetően befolyásolták, hogy a nőknek az élet mely területére volt bejárásuk, hiszen az információhiány eszköztelenséget jelentett, amely elvette a lehetőséget, hogy bizonyos régiókban otthonosan mozogjanak.

A 2176 (plusz függelék) lapos lexikon a szerzői előszóban egyértelműen kijelöli célközönségét, ehhez igazítja tematikáját és stílusát. A megfogalmazott célkitűzések között – amelyek némileg apologetikusan igazolják a nyomtatvány megszületését – első helyen szerepel, hogy a férfiaknak készült lexikonok és enciklopédiák mintájára Amaranthes a nők számára egy hasonlóan hasznos munkát szeretett volna létrehozni. Alkalmazkodva a befogadókhoz, nemzeti nyelven adta közre az ismereteket, hogy azok számára is hozzáférhetővé váljon, akiknek a latin nyelv nincs a birtokában, így pedig a javarészt deákul írt tudományosságból ki vannak zárva. Ezzel az előszó mintegy reflektál a betűk és a nyelv általi világmegismerés jelenségére, korlátozó vagy kirekesztő jellegére. Mindemellett pedig egyértelművé válik a *Frauenzimmer-Lexicon* minta- és példaadási szándéka, valamint az a törekvés, hogy hasznos és praktikus tanácsokat tegyen közzé. Nem valamiféle elvont tudományosság eszméjét vagy akadémiai ismereteket igyekezett terjeszteni a nyomtatvány, egyértelműen pragmatikus szándékkal lépett fel,¹⁰⁹ hiszen a nők megítélésének alapja továbbra sem a műveltség, hanem az erényesség és a hasznosság.¹¹⁰

A megszólítás formulája (Mes Dames & Demosielles) jelentésével és nyelvével egyaránt pontosan körülhatárolja közönségét. Nemcsak megnevezi a női olvasókat mint megcélzott befogadókat (amit már a lexikon címe is egyértelművé tesz), hanem a francia nyelv használatával az udvari- és szalonkultúrát is megidézi. A kiadványban nagy számban szerepelnek idegen kifejezések, amelyeknek jelentős része francia eredetű. E szembeötlő hatás a tartalom mellett a funkciót is előrevetíti. Vagyis a társasági élet megnövekedett igényeihez alkalmazkodva a kiadvány elsősorban

¹⁰⁷ AMARANTHES [Gottlieb Siegmund CORVINUS], *Proben der Poesie in galanten- verliebten- vermischten- Schertz- und satyrischen Gedichten*, Lipcse, 1710–1711.

¹⁰⁸ *Killy Literaturlexikon: Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraumes*, Hrg. Wilhelm KÜHLMANN, II, Berlin, De Gruyter Verlag, 2008, 488.

¹⁰⁹ A 18. századi lipcsei kiadványokkal kapcsolatban elmondható, hogy a lexikon típusa egyre inkább eltávolodott a tudományosságtól, és a praktikus élet igényeihez igazodott pl. *Tisch- und Speise-Lexicon*. DÖRING, *i. m.*, 128.

¹¹⁰ Beatrix NIEMEYER, *Der Brief als weibliches Bildungsmedium im 18. Jahrhundert = Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*, Hrg. Claudia OPITZ, Frankfurt/New York, Campus Verlag, 450–452.

a polgári réteg nőtagjai számára hasznos témákat gyűjtötte össze, a szalonkommunikáció közegében való eligazodáshoz nyújtott segítséget. Ennek megfelelően a lexikon a szociális élet szempontjából praktikus, jól alkalmazható témákat és tudást összegezte. Mindez magyarázatot adhat arra a sajátosságra is, hogy miért szorul háttérbe a keresztény szemlélet, hiszen – a lexikon műfájának tudományos törekvései mellett – láthatóan a szociális élet, annak is a gyakorlati oldala került előtérbe. Ez persze szorosan összefügg a gyarapodó, erősödő polgárság jelenlétével, ahol például az erény továbbra is meghatározó szerepet játszott, de már elsősorban nem az üdvösség felől volt értelmezhető. Általában igaz a *Frauenzimmer-Lexicon*ra, hogy a benne megjelenő tudás és tevékenységek üdvtörténeti jelentősége erősen megkopott, világképét – szemben például a mintakönyvek előszavával – nem az Isteni gondviselés határozza meg.

Amaranthes azonban ennél pontosabban is megnevezte címzettjeit, mégpedig a nők három csoportját jelölte ki: a háztartást vezető, gondos asszonyokat (das haushältige und sorgfältige Frauenzimmer), a kíváncsi, érdeklődő asszonyokat (das curiöse und galante Frauenzimmer) és a művelt asszonyokat (das gelehrte Frauenzimmer). Ahogyan Helga Brandes is rávilágít, ezek a kategóriák valójában a polgári nőt jelenítik meg három különböző összefüggésben.¹¹¹ E csoportok, vagyis a Frauenzimmer jelzői kapcsolódnak a címbe magához a *Frauenzimmer-Lexicon*hoz is, amely tehát nutzbar, galant und curios, ezzel pedig metonimikus kapcsolat alakult ki a közönség és a közzétett tudás között. A korabeli szóhasználatban e kifejezéseknek a maitól eltérő, nem minden esetben könnyen visszafejthető jelentése volt, ugyanis a 18. századi diskurzus alapfogalomkészletéhez tartoztak, népszerűségük és gyakori használatuk (Modewörter) azonban jelentésük devalválódásához vezetett.¹¹² A nutzbar a mindennapi élet dolgaira vonatkozó gyakorlati ismereteket jelölte, a hasznos tudást, amely babonáktól és hóbortoktól mentes. Ehhez szorosan kapcsolódott a galant¹¹³ fogalma, vagyis a kor nevelési ideáljára való törekvés, amely egyszerre jelentett társadalmi műveltséget (gesellschaftliche Bildung), életvezetést (Lebensführung) és életművészetet (Lebenskunst), amelyhez a hasznos (nutzbar) tudás segít hozzá. A szakirodalom e Thomasiustól származó definícióban jutott konszenzusra – legalábbis a polgári, korafelvilágosodáskori használatot illetően.¹¹⁴ A curious vagy curiös a tudásvágyat, valamint a tudás

¹¹¹ BRANDES, i. m., 24.

¹¹² LEMMER, i. m., 1–4.

¹¹³ Bódi Katalin a levélregény kontextusában érintette a galantéria fogalmát, „amely az eredeti, olasz értelemben tréfálkozást, szórakozást, ünnepséget jelentett”, ám idővel gyűjtőfogalommá, az új viselkedési és nyelvi kultúra jelölőjévé vált. Bódi, i. m., 175.

¹¹⁴ Uo., 2–4; Helga Meise három lexikon gáláns (galant)-fogalmát tekintette át, és amellet érvel, hogy Amaranthesnél már nem jelöl tudást, nem függ össze a műveltségre való törekvéssel, hanem kizárólag külsőségekre vonatkozik, vagyis ékszert, cicomát, divatot és sminket jelöl. Helga MEISE, *Galanterie und Gründlichkeit: Der galante Diskurs im Spiegel der Lexika von Somaize, Lehms und Amaranthes = Der galante Diskurs. Kommunikationsideal und Epochenschwelle*, Hrg. Thomas BORGSTEDT, Andreas SOLBACH, Dresden, Thelem bei w. e. b. Universitätsverlag,

szélesítésére való törekvést jelentette, ám a tudásfogalom maga alakult át a szalonkultúrában, így a curiös idővel nem a tudományos kíváncsiságot fejezte ki, hanem a pikáns és szenzációs hírek iránti érdeklődést, ezért kb. 1700-tól az érdekes (interessant) értelemben is használták.¹¹⁵

A kiadvány tehát olyan segédeszközt jelentett a nőknek, amely eligazította őket a kortárs közegben, hozzájárult, hogy otthonosabban mozogjanak a világban. A galant, nutzbar és curiös korabeli jelentésének megfelelően a lexikon főbb témáit a receptek, a sminkkel és divattal kapcsolatos tudnivalók, a háztartásra vonatkozó praktikus tanácsok, női tevékenységek bemutatása, kultúrtörténeti ismeretek és a női életrajzok jelentették. Ez utóbbi tárgykörbe az antik, mitológiai és bibliai nőalakok története került be, valamint az elrettentést szolgáló negatív példák. Ennek indoklása így olvasható az előszóban: „az illetlen életet élő nők felsorolása ugyanúgy nem jelenthet problémát, ahogyan a világos és ezüstös Hold pompás fénye sem homályosul el a mellette felbukkanó lápi lidércfénytől; [...] ahogyan a kagyló is megtartja a tiszta gyöngyöt a tengerben akkor is, ha egy visszataszító vízi szörny kerülgeti; és ahogyan a tóban úszó fehér hattyú sem veszít ékességéből és szépségéből attól, hogy egy bűdös búbosbanka ül a parton. Még inkább felismerhető a ragyogás és a tiszta fény, ha sötét felhők közelednek; a foltos tükör mellett látszik legjobban a tisztán fénylő tükör szépsége és jósága.”¹¹⁶

Az idézett részben is megjelenő tükör-metafora általában jellemző a (meghatározott) tudást összegző és közvetítő, valamint példaállító művek esetében, illetve – ahogy korábban is érintettem – a nőknek készült kiadványok sokszor már műfajukban, címükben is felidézik ezt a hagyományt (pl. *Frauenspiegel*, női tükör). A címlapmetszeten¹¹⁷ – a tanulékonyság megjelenítőjeként – két tükör látható, amelyek használat közben való ábrázolása nemcsak a funkcionalitást emeli ki, hanem a kiadvány egészére vonatkoztatva is jelentést tulajdoníthatunk nekik (VII. 1. melléklet). Vagyis a *Frauenzimmer-Lexicon* célját, szándékait képileg is kijelöli azzal, hogy a tudás elsajátítását szimbolikusan színre viszi, a tisztán fénylő tükörben megjelenő arckép pedig párhuzamba állítható az előszóban megfogalmazott, fentebb idézett metaforával, amely a művelt és erényes nőt teszi

2001, 143.

¹¹⁵ LEMMER, i. m., 2–4; MEISE, i. m., 143–144; Christiane BROKMANN-NOOREN, *Weibliche Bildung im 18. Jahrhundert: "Gelehrtes Frauenzimmer" und "gefällige Gattin"*, Oldenburg, BIS-Verlag, 1994, 72.

¹¹⁶ „Die Muschel behält doch ihre reine Perl in dem Meere, obgleich ein heißliches See-Monster um selbige herum streichet, und dem weissen Schwan kan die Zierde und Schönheit auff den Zeichen nicht entgeben, wann schon ein stinckender Wiedehopff mit an dem Ufer sißet. Vielmehr wird man den Glantz und reinen Schein der Sterne erkennen, wann sie angeschwärtzte und verdunkelte Wolcken zum Nachbarn haben, und neben einem fleckigten Spiegel kan man am allerbesten die Güte und Schönheit eines rein geschlissenen Spiegelglases ersehen.” AMARANTHES, *Frauenzimmer-Lexicon*, i. m., 1715, 6v–7r. [Saját fordítás: G. H.]

¹¹⁷ Az enciklopédikus művek képi világát illetően a szakirodalom megkülönbözteti a címlapot (Titelblatt), a diagramot (Funktionsdiagramm), a képtáblát (Bildtafel), az illusztrációt (Illustration im Text) és az emblémát (Emblem). A *Frauenzimmer-Lexicon*ban a címlap mellett a diagram egy speciális esetével találkozhatunk, amely az asztali rendet mutatja be komplex módon, jelezve minden tárgy, tál és evőeszköz pontos helyét. SIEGEL, i. m., 164–204.

vizuálisan is hozzáférhetővé. A kép polgári enteriőrben ábrázol egy zsánerjelentet, amelyben egy lánygyerek és egy társalkodónő segítik egy asszony készülődését a tükör előtt. A lexikonban foglalt ismeretek főbb területei és azok jelölői láthatóak a metszeten, a képi ábrázolás így magába sűríti a szöveges tartalmat, lehetővé téve ezzel a konkrét és az allegorikus olvasatot.

A metszeten látható polgári közeg ismét megerősíti, hogy kik jelentik a célközönséget, azt az épített, urbánus teret mutatja meg, amelyben elhelyezhető és hasznosítható a lexikonban foglalt tudás- és műveltséganyag. Vizually is láthatóvá teszi azt a környezetet, amely a szövegtérben megképződik. A szócikkek olyan élethelyzetekre reflektálnak és adnak hozzájuk támpontot, amelyek ennek a szférának a sajátjai, ezek pedig főként a művészet, a divat, a gyereknevelés és a társalkodás, szociális érintkezés területét érintik. Az épített tér szerkezete horizontálisan három részre tagolja a metszetet, amelynek felső harmadában egy mennyezeti dombormű ábrázolja Venus, Minerva, Diana és Virtus alakját. Az istennők és az erény perszifikációja által megjelenített tulajdonságok, tudás és értékek jellemzik a nyomtatványban megképződő nőképet is.¹¹⁸ Ez a megoldás abból a szempontból érdekes, hogy – ahogyan fentebb utaltam rá – a képzőművészeti alkotások a szövegekhez hasonlóan hordozói a viselkedési mintáknak és normáknak, a lakóterekben, kastélyokban megjelenő ábrázolások tehát ebből a szempontból is jelentések.

Az említett istennők nemcsak vizuálisan, hanem szövegesen is helyet kapnak a kiadványban, hiszen önálló szócikként is szerepelnek a *Frauenzimmer-Lexicon*-ban. Mindegyik nőalak esetében hangsúlyossá válnak főbb tulajdonságai, attribútumai, a hozzá kapcsolódó fontosabb történetek, valamint a kiadvány utal az egyes mítoszváltozatokra, olykor annak forrására is. Diana jellemzői közül a vadászatot és a szüziességet hangsúlyozza a lexikon, valamint utóbbival összefüggésben azt, hogy kerüli a társaságot, ezzel is védekezve a szerelem és más kísértések ellen. Ennek illusztrálásaként érthető Acteon története, amelyben az istennő tisztasága kerül veszélybe, halálos büntetést vonva magára ezzel a lehelkedő. Diana jellemző tevékenységéhez alkalmazkodva rövid, könnyű vadászruhát visel, tegez, íj és nyíl van nála, vadászkutyái kísérik.¹¹⁹ A tisztaság, a szüziesség Minerva esetében is alapvető és lényeges sajátosság, aki a szöveg szerint éppen a szüziesség megtartása érdekében találta fel a festést, fonást, varrást, szövést, a szabad művészetek istennőjévé válva ezzel. A szövés és fonás terén Arachné vette fel vele a versenyt, aki hozzá hasonló ügyességgel művelte e tevékenységet, ám egy olümposzival szemben természetesen nem kerülhetett

¹¹⁸ Minerva és Diana pozitív példaként szerepel Vives munkájában is, ahol Virtus szerepében a Múzsák tűnnek fel: „Minerva, szolt Cupido, megfenyeget, ha hozzá közeledem, az alkalmakat kerüli és ellenáll. A Múzsák tiszteletreméltó nők és mindig nemes foglalkozásokba vannak merülve, a szerelem ellen méltóságukkal és elfoglaltságukkal védekeznek. Diana az erdőkben és magános helyeken bolyong, e miatt társalgás által szerelemre nem gyullad.” VIVES, *i. m.*, 298.

¹¹⁹ AMARANTHES, *Frauenzimmer-Lexicon*, *i. m.*, 1715, 415. A harmadik kiadás hozzátoldja Diana rövidített szócikkéhez, hogy ezen a néven egy szentet is ismerünk a római katolikusoknál. *Uo.*, 1773, 865.

ki győztesen a megmérettetésből. Felismerhető a rajta lévő mellvértről, sisakról, lándzsáról, a medúza fejet ábrázoló pajzsról, valamint a neki szentelt állatról, a bagolyról.¹²⁰

Venus alakjában az eddigiekkel némileg ellentétes, más típusú erények válnak hangsúlyossá, mint például a szerelem, a báj, a szépség, a szórakozás és a jókedv. Állandó kísérője és legismertebb gyermeke Cupido, aki segít anyjának szerelemben ejteni a kiszemelteket. Rendszerint mezítelenül jelenítik meg, egy kocsin ülve, amelyet hattyúk vagy galambok húznak, attribútumai pedig a nyíl, amellyel a szerelemesek szívét sebzi meg, valamint a rózsakoszorú, amelyet a vér fest pirosra. A szerelem istennőjeként neki magának is számtalan kalandja volt, ez magyarázza gyerekei nagy számát is.¹²¹ A három női archetípus ikonográfiai hagyományának és a főbb tulajdonságait jelképező tárgyaknak a részletes ismertetése azért is lényeges, mert pontosan ennek megfelelően jelennek meg a címlapmetszeten, ezzel egyrészt igazolva a leírtakat, másrészt alkalmazkodva ahhoz. Noha Virtushoz nem kapcsolódik külön szócikk, ő is illeszkedik az erény perszifikációjának ábrázolási tradíciójához, vagyis teljes fegyverzetben tűnik elő, és látványosan a két szűzistennőhöz kapcsolódik.

Venus, Minerva, Diana és Virtus alakjában az erényes, tiszta élet, a társaságkerülés, ehhez kapcsolódóan pedig a textilkészítés, a művészi tevékenységek és az otthoni foglalatosság, valamint a gyereknevelés, a szépség, a kellem és a szociális életben hasznos ismeretek egyaránt megjelennek. Ezek a tulajdonságok és képességek mind sajátjai a lexikon által közvetített nőképnek, amelyek különböző életszakaszokban és -helyzetekben kívánatosak. Főként a hajadon és az asszonyi állapot alapján, illetve a nyilvános és a privátszféra felől lehet elkülöníteni ezeket a jellemvonásokat – amelyek persze nem válnak el egymástól élesen. Az antikvitás kultúrájának hangsúlyos szerepeltetése és szimbolikus felhasználása a kiadvány több jellegzetességére is felhívja a figyelmet. Mindenekelőtt csatlakozik az ókor mítoszvilágának, műveltségének kora újkorban is élő recepciójához, amely – ebben az esetben egyértelműen – problémátlanul épült be a keresztény értékrendbe.

A Virtus szócikk hiánya arra a jellegzetességre mutat rá, hogy a *Frauenzimmer-Lexicon* nem tartalmaz elvont ismereteket, nem magyaráz meg olyan szavakat, mint például az erény, kegyesség, Isten, illetve a konkrét tárgyakhoz, tevékenységekhez sem társít önmagukon túlmutató, absztrakt vagy spirituális jelentést – ez az eljárás igazodik a lexikon műfaji hagyományához. Így mégis az a paradoxon áll elő, hogy a műfaji sajátosságnál jóval erősebb és direktebb didaxis – amely ismerteti még a Brot vagy Fisch szavakat is –, éppen az értelmezésre szoruló fogalmakat hagyja ki a lexikonból, illetve a példaként vagy ellenpéldaként szerepeltetett nőalakok bemutatásakor látszik

¹²⁰ Uo., 1270. Talán érdemes megemlíteni, hogy Helga Meise tanulmányában úgy jellemzi a lexikont, mint amelyből kiderül, hogy egy művelt Minervának az értelem mellett milyen ismereteket kellett birtokolnia. MEISE, i. m., 144.

¹²¹ Uo., 2067.

háttérbe szorulni. Például Venus esetében sem egyértelmű, hogy melyik kategóriába tartozik az istennő, csak sejthetjük, hogy kalandjainak sorát és azt a megjegyzést, hogy éppen csak saját férjétől nem született gyereke, nem követendő mintának szánta a szerző. Magyarázatot jelenthetne a történetek és a hozzájuk társuló értékek közismertsége, ám ugyanez elmondható a Bier vagy Karte szavak esetében is, amelyeknek akkurátus definíciója viszont szerepel a lexikonban. Sem a szöveg maga nem reflektál erre az eljárásra, sem az eddigi szakirodalom.

A kiadvány témái közé nem, vagy minimális mértékben kerültek be a természet-, állam- és jogtudományi ismeretek, részletesebb földrajzi tudás. Mindez egyértelműen a már sokat emlegetett női célközönséghez, illetve a számukra előírt szerepkörhöz igazodik.¹²² A tartalmat illetően összességében az a törekvés figyelhető meg, hogy Amaranthes igyekezett regionálisan és lokálisan minél kevésbé specifikus tudást közvetíteni, ehhez pedig bevonni más népek és területek kulturális szokásait. Ennek köszönhetően – piaci szempontból is előnyös lépésként – szélesebb réteg számára tette használhatóvá munkáját. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy jelen volt egy egész Európában érvényes(íthető) ismeretanyag, egyfajta egységes női műveltség, vagy még inkább az ennek megteremtésére irányuló intenció. A befogadók köréhez igazodva a lexikon stílusára általában igaz, hogy csevegő hangvételű, a párbeszéd látszatát kelti, gyakran zurnalisztikus, anekdotikus elemeket tartalmaz. A szalonkommunikáció tehát nemcsak a témákban mutatkozott meg, hanem az egységek felépítésében, modalitásában. A tanítás szándéka így a megszólalásmódban is tetten érhető, amely egyúttal igyekszik fenntartani az érdeklődést, és alkalmazkodni a nőknek szóló más műfajok stílárius kritériumaihoz (pl. roman).

A humoros és csodás történetek az antikvitás óta részei voltak az átfogó igényű műveknek, és a lexikonokon, illetve az enciklopédikus irodalomon keresztül hagyományozódtak, valamint pedagógiai célokat is szolgáltak a korszak tudományosságát és fantasztikumot élesen még nem elválasztó paradigmájában.¹²³ A műfaji tradíció magában foglalta tehát a curiositasok és miraculumok szerepeltetését, amelyek Amaranthes művében is jelen vannak. Például Terentiának (Cicero feleségének) műveltsége és fennmaradt levelei mellett átlagon felüli életkora biztosított helyet a kiadványban, amely szerint 103 évet élt. Gorgippa pedig azért került be, mert egyetlen nap alatt férfivá változott. Gyakori a szüléssel kapcsolatos rendkívüli esetek ismertetése, Irmentrude például egyszerre szült 12 gyereket, egy holland grófnő, Margaretha pedig 40 évesen egy óra alatt szült meg 365 gyereket. A címben szereplő curios jelző újabb árnyalata válik itt érzékelhetővé, amely a szó későbbi használatához nyit utat, hiszen a tudásvágyat az érdekességek és

¹²² Brookman-Nooren is felhívja a figyelmet arra, hogy a *Frauenzimmer-Lexicon* témáiban főként a szabadidős, társasági jelenségekre koncentrál, ezzel pedig az anyaga egy meghatározott, korlátozott tudáshorizonton mozog. BROKMANN-NOOREN, *i. m.*, 76–77.

¹²³ Az enciklopédikus művekre általában jellemző, hogy a hasznosság (Nützlichkeit) és a Wunderkammer között mozognak. HERREN, PRODÖHL, *i. m.*, 50.

különlegességek iránti kíváncsiság jelentésében teszi hangsúlyossá. A tömör fogalomtörténeti áttekintésből azonban fentebb is kiderült, hogy ez a kíváncsiság elsősorban nem a világ megismerésére, a tudás elsajátítására irányult, hanem az udvari szalonkultúra esztétikai igényeit elégítette ki – erőteljesen támaszkodva ennek műfaji hagyományára, felhasználva a korábbi munkákat.

A szócikkek sokszor más művek kivonatos átvételei, illetve olykor változatlanul kerültek be, így a kompilációs szerkesztésből adódóan a kifejezetten nőknek szánt tudás részévé váltak a nem nőknek készült kiadványokból származó ismeretek is. A korabeli kritikák is utalnak arra, hogy a *Frauenzimmer-Lexicon* korábbi munkák tartalmi összefoglalása, a legtöbb benne található információ olvasható más szerzőknél. A megjelenés évében egyből három kritika is napvilágot látott Amaranthes művéről, kettő a *Neue Bibliothec oder Nachricht und Urtheile von neuern Büchern* 42-es és 46-os számában,¹²⁴ valamint a már említett *Deutsche Acta Eruditorum* 35-ös számában. Az egyik legfőbb érv vele szemben, hogy nemcsak létező műveket, hanem különböző műfajokat (pl. szakácskönyv, női életrajz) is kompilál, ennek azonban nincs látható haszna. Ám emellett akad olyan vélemény, amely szerint kifejezetten előnye a lexikonnak, hogy – jó érzékkel – egybegyűjtve adja közre azt a tudást, amelyet különben egyenként kellene összeszedni, így pedig még a tanulni vágyó férfiaknak sem érdektelen. Az utilitas felől fogalmazódott meg a legtöbb észrevétel, miszerint akadnak ennél jóval hasznosabb olvasmányok is, valamint hogy sok olyan közismert fogalom szerepel benne, amelyeket felesleges elmagyarázni – ezt a nőkre nézve akár kifejezetten sértőnek is lehet tekinteni. A helyi specifikumok kihagyását, a szavak tájegységtől függő jelentésmódosulásainak a figyelmen kívül hagyását (pl. Nudel) szintén nehezményezték. A pozitívumok elismerése mellett összességében inkább az ellenérzések fogalmazódtak meg a korabeli kritikákban, még ha a kiadvány vitathatatlan érdemének is tartották, hogy egységes formában tette elérhetővé a tudást a széles közönség számára, a nők közvetlen érdeklődésén kívül eső ismereteket is elhelyezve a horizontjukon.

Már az 1715-ös kritikák több módosítást javasoltak a későbbi kiadásokhoz, amelyek valóban átdolgozva, új metszettel és bevezetővel jelentek meg. A lexikon által közvetített nőkép szempontjából némi elmozdulás érzékelhető a tudásanyag megváltozásának köszönhetően – ez

¹²⁴ *Nutzbare, galantes und curiöses Frauenzimmer-Lexicon. Ausgestellt von Amaranthes. Median. 8. Leipzig bey Joh. Fried. Gleditsch und Sohn, 1715, 3 Alpb.*, Neue Bibliothec oder Nachricht und Urtheile von neuen Büchern und allerhand zur Gelehrsamkeit dienenden Sachen, 42, Frankfurt und Leipzig, Rengerischen Buchhandlung, 1715, 139–142. http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ170523407; *Vertheydigung der im XLII Stücke unserer Bibliothek enthaltenen Recensionen von dem Frauenzimmer- und Gelehrten-Lexico, wieder die Verfasser der Teutschen Actorum Eruditorum*, Neue Bibliothec oder Nachricht und Urtheile von neuen Büchern und allerhand zur Gelehrsamkeit dienenden Sachen, 46, Frankfurt und Leipzig, Rengerischen Buchhandlung, 1715, 467–483. http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ170523407

leginkább az 1773-as edícióban mutatkozik meg. Míg a női életrajzok nagy része eltűnt, a helyükre újabb receptek és háztartási ismeretek kerültek olyan mennyiségben, hogy a harmadik kiadás már két kötetben jelent meg. A szakirodalom ezt a folyamatot Rousseau hatásának tekinti, és egyértelműen visszalépésként, a tradicionális női szerep visszaállításaként értékeli.¹²⁵ Az előszó hangneme és célkitűzése nagymértékben elüt a fentebb ismertetett alapelvektől, itt már a művelt nő nem ideálként jelenik meg, az iskolázott, tudálékos nőt veszélyként jelennek meg a polgári életmódra, családmoddellre nézve. Éppen ezért a kiadvány okos gazdasszonyokat (kluge Wirthinnen), megértő és értelmes anyákat (verständige Mütter), kellemes társalkodónőket (angenehme Gesellschafterinnen) szeretne nevelni.

Az 1739-es és 1773-as kiadás címlapmetszete megegyezik, és ezen is tetten érhetőek azok a változtatások, amelyek a tartalmi részt érintették (VII. 2. melléklet). Az 1715-ös zárt enteriőrhez képest itt a megjelenített tér nyitott, a perspektíva egy francia kertre vezeti a tekintetet. Az egyik leginkább szembetűnő különbség, hogy ezen a képi ábrázoláson a nők közössége jelenik meg, az a szalontársaság, amely az előszó alapján a lexikon célközönsége. A korábbi címlap készülődés jelenete itt kiegészül a társalgás, vasalás, zenélés, olvasás, főzés tevékenységével, amelyek között hierarchiát sejtet az, hogy melyek kerülnek előtérbe. Látványos például a műveltséget jelképező olvasó nők háttérbe szorulása, ami a szövegben megjelenő tudományos ismeretek visszafogottságát is érzékelteti. A szalonkultúra reprezentálódik leglátványosabban, amely mindenekelőtt a külsőségekben, a szociális viselkedésben és viszonyokban érhető tetten. Noha közel hatvan év eltéréssel más értékrendet és viszonyulást közvetít az első és a harmadik kiadás, érdemes felfigyelni arra, hogy – ugyan radikálisan megváltozott retorikával, de – voltaképp már az első kiadás is főként e szerepekre készítette fel a nőket.

A lexikon által közvetített nőkép tehát módosult ugyan a különböző kiadásokban, történtek elmozdulások, jelentős átalakuláson azonban nem ment keresztül, mindvégig a privát szféra és a szalonkommunikáció terét tartotta fenn közönségnek. Tartalmilag ennek megfelelően korlátozott tudást juttatott el a polgárság és az arisztokrácia szalonjaiba, lakótereibe, ahol a csodás esetek és heroikus nőalakok egyre inkább a konkrét, kézzel foghatóan hasznos ismereteknek adták át a helyüket, illeszkedve ezzel az enciklopédikus művek esetében általánosan tapasztalható változáshoz. Egy alapvetően instrumentalizált, praktikus világszemlélet reprezentálódik a kiadványban, amelyben jelen vannak például a görög mitológia istennői is – jelezve a különböző kulturális hagyományok, valamint a modern tudományosság és a transzcendencia (hiedelmek, babonák) együttélését a 18. századi diszciplináris gondolkodásban.

¹²⁵ BRANDES, *i. m.*, 28.

II. 2. 3. A mintakönyvek csoportja

A mintakönyvek csoportja nem kizárólag a dedikációkban megfogalmazódó nőkép miatt érdemel figyelmet, hiszen a nőknek szóló, illetve az általuk támogatott kiadványok ajánlásai, paratextusai rendszerint reflektáltak az ideális nő alakjára, illetve a nőkkel szembeni elvárásokra. E kérdésre a dedikációk és a női mecenatúra vonatkozásában tér ki Pesti Brigitta, egyértelművé téve az 1601 és 1655 közötti időszakra vonatkozóan, hogy műfajilag igen változatos nyomtatványokról van szó.¹²⁶ Ez a patronátusi viszony figyelhető meg Bod Péter és Bethlen Kata esetében is például a *Szent írás értelmére vezérlő magyar lexikon* című munka ajánlásában. A patrónát megszólító, a kiadásban való segítségért, támogatásért köszönetet mondó dedikációt igyekezett a szerző a lexikon műfajához, valamint a teljes mű tartalmához igazítani, így szükségszerűen érintette a női műveltség kérdését.¹²⁷ Az ajánlásokban megjelenő nőkép azonban nem a kiadványtípussal állt összefüggésben, a támogató személye indokolta a kérdés megjelenését, ilyen módon esetlegesnek tekinthető, hogy egy dedikáció érinti-e a lánynevelés és az asszonyi szerepkörök témáját. A mintakönyvek azért is alkotnak speciális forráscsoportot, mert a tartalomból adódóan jól körülhatárolhatóan a nőknek készültek, ezért a patróna vagy patrónus személyétől, nemétől függetlenül – akár annak híján is – az asszonyokat szólították meg. A célközönséghez igazodva a textilkészítést, hímzést igyekeztek elhelyezni a női tevékenységek sorában, ehhez pedig ki kellett alakítaniuk saját nőképüket, ezért is alkalmasak a korabeli elvárások, feladatkörök, lehetőségek feltárására.

A mintakönyv fogalmának meghatározása nem teljesen egységes, ami elsősorban a kiadványtípus azon sajátosságából fakad, hogy nem minden esetben specifikálta önmagát. Míg bizonyos gyűjtemények kifejezetten a hímzéshez készültek („womit man ein Mustertuch bezeichnete, auf dem man verschiedene Muster und Arten der Stickerei in kleinen Proben vereinigte”¹²⁸), más nyomtatványok ennél tágabban értelmezték a kézimunka fogalmát („Sammelwerke, die für alle ornamentbedürftigen Handwerker sorgen wollen”¹²⁹). A mintakönyveket eddig legteljesebben Arthur Lotz 1963-as munkája, a *Bibliographie der Modelbücher* gyűjtötte egybe, amelyben a következő definíció olvasható: „Mit dem Wort »Modelbuch« bezeichnete man im 16. und 17. Jahrhundert eine Sammlung von Mustern

¹²⁶ PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp.–Eger, Kossuth, 2013.

¹²⁷ Bod elsősorban a hittel, az egyház dolgaiban való részvétellel kapcsolatban érvel a férfiak és nők egyenlősége mellett, és Nazianzi Szent Gergely alapján jelenti ki – akire Pázmány is hivatkozik már említett prédikációjában –, hogy „A férfi és asszony között testbeli különbség vagyon, de lélekbeli semmiképp”. Mindez persze elválaszthatatlanul összefügg a nők értelmi képességével, így pedig a képzésükkel, műveltségükkel kapcsolatos elképzelésekkel. BOD, *Szent Írás' értelmére...*, i. m., a3r.

¹²⁸ Jean LOUBIER, *Ein venetianisches Modelbuch vom Jahre 1559 in einem kursächsischen Einbände. Mit 2 Mustertafeln und einem farbigen Kunstblatt = Zeitschrift für Bücherfreunde. Monatshefte für Bibliophilie und verwandte Interessen*, hrg. Fedor VON ZOBELITZ, 1897/1, Bielfeld und Leipzig, Verlag von Velhagen & Klasing, 86.

¹²⁹ Alfred LICHTWARK, *Das Modelbuch des Peter Quentel = Gesammelte Studien zur Kunstgeschichte, eine Festgabe zum 4. Mai. 1885 für Anton Springer*, Leipzig, Verlag von E. A. Seemann, 1885, 144.

hauptsächlich für Stickereien, Spitzen und ähnliche weibliche Handarbeiten”.¹³⁰ Alapvetően Lotz is a hímzéshez és csipkekészítéshez használható kiadványokat tekinti tehát mintakönyveknek, illetve a hasonló női munkához készült gyűjteményeket. Ha kifejezetten egy díszítési technikához adott közre mintákat egy nyomtatvány, azt rendszerint a címlapon feltüntették.¹³¹ Ám az egyes motívumok a szerzői vagy kiadói szándéktól függetlenül is megjelenhettek más területeken, hiszen Zoppino, Vavassore és Paganino munkáinak hatása meghatározónak tűnik az okiratok díszítésében, noha e szerzők kiadványai eredetileg a hímzéshez szánt mintákat tartalmazták.¹³² A mintakönyvek fontos szerepet játszottak tehát a motívumok vándorlásában, a különböző változatok kialakulásában.

Arthur Lotz említett munkája területenként közli a 16–17. században nyomtatásban megjelent mintakönyveket, amelyek német, olasz és francia, valamint angol és holland kiadványok. Itáliában Velence volt a kiadás központja, Németországban pedig több város is kiemelkedett e téren (például Augsburg, Frankfurt am Main). Jóval kisebb számban nyomtattak hasonló gyűjteményeket Hollandiában és Angliában, a francia példányok nagyrészt a németek másolatai.¹³³ Alfred Lichtwak tanulmánya alapján Peter Quentel mintakönyvének volt a legjelentősebb hatása – nemcsak Németországban ért meg több kiadást, hanem megjelent Franciaországban és Hollandiában is, hatása tetten érhető Zoppino és Tagliente mintáin és címlapján is.¹³⁴ Lotz bibliográfiája feltünteti az egyes mintakönyvek összes kiadását, jelezve a könyvészeti adatokat, a lelőhelyet és a szakirodalmat is. Közreadja továbbá a címlapok átiratát, illetve több esetben saját megjegyzést fűz az adott kiadáshoz. Ezek alapján elmondható, hogy a kiadványokban túlnyomórészt növényi ornamentikával és geometrikus motívumokkal lehet találkozni, a figurális ábrázolás elsősorban az indák közt megbújó állatok, vadászjelenetek képében jelenik meg.

A mintakönyvek megjelenése a 16. század elejére tehető, majd a század közepétől számuk jelentősen megnövekedett,¹³⁵ sőt a 18. században már a polgárság körében is elterjedtté váltak¹³⁶ – újrafelfedezésük és nagy számú újrakiadásuk a 19. században élénkült meg ismét.¹³⁷ Vizsgálatuk azonban nehézségekbe ütközik, ugyanis az esetek többségében nem maradtak fenn. Ezért forrásaink

¹³⁰ *Bibliographie der Modelbücher*, Hg. Arthur LOTZ, Stuttgart, Anton Hiersemann, 1963, 3.

¹³¹ Pl. Christian Egenolff mintakönyvének címlapján ez olvasható: „Modelbuch aller art Nehewercks und Stickens.” Christian EGENOLFF, *Modelbuch*, Frankfurt am Main, 1527.

¹³² TASNÁDI Zsuzsanna, *Díszített iratok és kéziratok = Legendás lények...*, i. m., 117; *Bibliographie der Modelbücher*, i. m., 117–138.

¹³³ LOUBIER, i. m., 87.

¹³⁴ LICHTWARK, i. m., 149–150.

¹³⁵ LOUBIER, i. m., 86.

¹³⁶ LÁSZLÓ Emőke, *Magyar reneszánsz és barokk hímzések: Vászonalapú úrihímzések*, Bp., Iparművészeti Múzeum, 2001 (Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményei II), 17.

¹³⁷ A reneszánsz mintakönyvek újrakiadására a 19. században került sor, amikor az egyes motívumok nyomtatott mintalapok, kézimunkaújságok, mintaalbumok és újságmellékletek formájában jelentek meg. Ez a kezdeményezés az arisztokrata nőknek a nemzeti háziipar megteremtésére irányuló törekvéseivel kapcsolódott össze. LACKNER Mónika, *Vászonthímzések = Legendás lények...*, i. m., 242.

a nyomdák dokumentációi, főúri és nemes asszonyok levelezései, illetve az – általában utánn nyomásban – fennmaradt példányok. A kutatást tovább nehezíti, hogy a mintakönyvek legtöbbször a varrók tulajdonában voltak, akik viszont – amennyiben nem udvartartások textilkészítőiként dolgoztak – vándoroltak, könyvüket vitték magukkal. Amint Lotz megjegyzi, a varróasszonyoknak más viszonyuk volt a könyvekhez, nem vigyáztak különösebben rájuk, használati tárgynak tekintették azokat. Ezért ha fenn is maradtak a példányok, akkor is gyakran igen hiányosan.¹³⁸ Ha a nemes asszonynak saját mintái voltak – ami Bornemisza Anna, Lorántffy Zsuzsanna és Bethlen Kata esetében is bizonyos¹³⁹ –, ezek a kiadványok akkor sem kerültek be a könyvtárba. Használati tárgyak lévén hiányuk az esetek többségében valóban elhasználódásuk következménye.¹⁴⁰

Hasonló a helyzet a céhes használatú mintakönyvek esetében is, noha a hímzés, textilkészítés otthoni és udvari formája, valamint céhes története elválík egymástól, eltérő hagyományokra vezethető vissza, mégis éppen a minták és mintakönyvek révén össze is kapcsolódik a kettő, és olykor komoly hasonlóságokat mutat. Az elsősorban női tevékenységként élő otthoni textilkészítés alakulása kevésbé egyirányú folyamat a céhes keretekhez képest, sokféle hatást olvasztott magába és kevésbé volt szabályozott.¹⁴¹ A különbségek legnagyobb részt abból fakadtak, hogy ezt a két formát eltérő igények hívták életre, ebből adódóan pedig más funkciót töltöttek be. Az udvarházakhoz, kolostorokhoz kötődő textilkészítés elsősorban az egyéni szükségleteket és a gyülekezeteket igyekezett ellátni. E közegekben a környékbeli (jobbágy)lányoknak, illetve az egymáshoz küldött rokonlányoknak lehetősége nyílt a hímzés elsajátítására, ily módon meghatározó szerepük volt a minták társadalmi közvetítésében. Ennek köszönhetően a 16–17. században az udvari, főúri kultúra részeként jelenlévő tárgyak és mintaviláguk a 18. századra a köznép körében is elterjedtek, ebben pedig az említett társadalmi mozgások mellett kiemelt szerep jutott a céheknek is.¹⁴² Céhes keretek között jellemzően férfiak végezték a textilkészítés különböző formáit, illetve a nehezebb, komolyabb erőfeszítést igénylő feladatokat az udvari hímző- és varróműhelyekben is rájuk bízta. E férfi varrók szintén hozzájárultak a minták terjedéséhez, hiszen vándor varróként vagy gombkötőként különböző

¹³⁸ „...Frauen, die ganz unbibliophil und wenig zart mit solchen Mustersammlungen umgingen”, *Bibliographie der Modelbücher*, i. m., 3.

¹³⁹ Ld. Bethlen Kata levele Teleki Lászlóhoz, Sorostély, 1735. augusztus 13. „Itt benn létében láttam kedves menyemasszonynak odaki való módra készített pártáját, ha kihajtogatva vagy leírva nékem ökegyelme formáját kezemhez küldené, igen szépen megköszönném ökegyelme atyafiságát. Úgyszintén, ha több formákat küldhetne is ökegyelme, nékem is parancsolván ökegyelme, nyereségnek tartanám, ha miben szolgálhatnék ökegyelmének.” *Árva Bethlen Kata levelei*, s. a. r. LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002, 49; POCSAINÉ, i. m., 43.

¹⁴⁰ LÁSZLÓ, *Magyar reneszánsz...*, i. m., 22.

¹⁴¹ LACKNER, i. m., 242.

¹⁴² Uo., 8.

területekre juttatták el díszítményeiket, formavilágukat, illetve a nemesasszonyok is elküldték egymáshoz varróikat, hímzőiket segítségként egy-egy nagyobb munka alkalmával. Emellett átjárást biztosítottak a céhes és az udvari textilkészítés között, még ha alapvetően más pályát is jelentett a kettő. A mintakönyvek formakincse tehát gyakran nem közvetlenül hatott, ám bizonyos motívumai széles körben elterjedtek, illetve a közvetítő személyektől nem függetlenül a tárgyak is mintát adó hordozóként tűntek fel, így pedig meghatározóvá válhattak egy közösség motívumvilága szempontjából.¹⁴³

Ahogy bármely kiadványtípus alkalmas lehetett a nőknek szóló előírások megfogalmazására, úgy a legtöbb nyomtatvány (népszerű kiadványok, ponyvák, emblematák) ornamentikája, képi világa is mintakönyvként funkcionálhatott.¹⁴⁴ A motívumok terjedésének ilyen jellegű, kevésbé intézményesült formája jelentette a minták átadásának egyik meghatározó hagyományát, amely mindenekelőtt a levelezések útján szerzett mustrákat, a kéziratos lapokat vagy gyűjteményeket, illetve a céhes ismeretátadást foglalta magában.¹⁴⁵ A mintákat írott vagy varrott formában cserélték egymás között a hímzők, vagyis lerajzolták vagy mintakendőt küldtek, amelyen ki volt hímezve az adott motívum.¹⁴⁶ A nyomtatott mintakönyvek megjelenését megelőzte az a gyakorlat, hogy a hímzők a mintákat lerajzolták és összegyűjtötték,¹⁴⁷ ezek pedig gyakran a kereskedők, mesterlegények vagy peregrinusok útján jutottak el más mesterekhez, textilkészítőkhöz.¹⁴⁸ Ezzel is magyarázható, hogy különböző területekről is fennmaradtak azonos vagy nagyon hasonló mintavilággal rendelkező textíliák.¹⁴⁹ A megszerzett motívumokat tehát már a nyomtatott mintakönyvek megjelenése előtt is összegyűjtötték, és hogy ne egyenként, hosszú utánajárás után, levélben legyenek csak hozzáférhetőek, kézenfekvő módon merült fel az igény, hogy egyben tegyék közzé a motívumokat – adott esetben – kiegészítve az elkészítésre vonatkozó instrukciókkal. A 18. században – a nyomtatott mintakönyvek megjelenése, használata mellett –

¹⁴³ Lackner Mónika különböző tárgyakon mutatta ki a mintakönyvek hatását a népművészeti alkotásokra. Egy Bazin környéki lepedővég (18. sz. vége–19. sz. eleje) sárkányos mintája Vavassore *Essempario di Lavori* (Velece, 1530) című mintakönyvéből származik. Egy Cserépfaluról származó párnavég (19. sz. első fele) baziliskusz mintája Siebamcher *Newes Modelbuch in Kupffer gemacht* (Nürnberg, 1604) című könyvében található. Egy szilágysági párnavég (20. sz.) páros madarakat ábrázoló motívuma több mintakönyvben is előfordul pl. Schönsperger, Quentel, Paganino és Vinciolo munkáiban. *Uo.*, 264, 265, 267.

¹⁴⁴ Ennek igazolására szolgálhat az is, hogy külön festőasztalosoknak készült mintakönyvről eddig nem tudunk, ami azt valószínűsíti, hogy más technikákhoz készült gyűjteményeket használtak, azokból merítettek ötletet. KISS Margit, *Alakos ábrázolások a templomokban = Legendás lények...*, i. m., 139–140.

¹⁴⁵ A 17–18. századi főúri levelezések a minták és kézimunkák terjedésének fontos dokumentációja, amelyre a már említett példa – mások mellett – Lorántffy Zsuzsanna és Bethlen Kata. Berényi Anna 1733–1734 körüli hímzésrajzai egy sorozat lapjai, amelyeket maga rajzolt vagy rajzoltatott. LACKNER, i. m., 96.

¹⁴⁶ LÁSZLÓ, *Magyar reneszánsz...*, i. m., 21.

¹⁴⁷ *Bibliographie der Modelbücher*, i. m., 10.

¹⁴⁸ CZ. TÓTH Hajnalka, S. LACKOVITS Emőke, *16–18. századi református úrasztali textíliák a Dunántúlról*, Veszprém, Megyei Közművelődési Intézet, 1995, 8.

¹⁴⁹ LÁSZLÓ, *Magyar reneszánsz...*, i. m., 19.

még élénken élt ez a gyakorlat,¹⁵⁰ olyannyira, hogy magyar mintakönyvek csak kéziratos formában jöttek létre.¹⁵¹ A laponként vagy füzet formájában összegyűjtött mintákat könnyen lehetett bővíteni, kiegészíteni, de gyakran egybekötötték, így könyvként is használható volt. A mintakönyvek – amennyiben nem mentek szét teljesen a gyakori használat során – családon és céhen belül egyaránt öröklődtek, ezért szerepel egy példányban több mester vagy tulajdonos neve is.¹⁵² A mintakönyvek elhasználódásának mértékét és népszerűségüket egyaránt mutatja a nagyszámú újrakiadás, amit Arthur Lotz korábban említett munkája szintén jelez. Egy mintakönyv rendszerint több kiadást is megért – ahogyan az ajánlásokból is kiderül –, amelyek azonban nem teljesen változatlanul adták közre a motívumokat, gyakran bővítették a formakincset, változtattak az előszón. Egyértelmű tendencia nem rajzolódik ki – arra is találunk példát, hogy jelentősebb változtatás nélkül adtak ki egy mintakönyvet egymást követő években, olykor viszont komoly eltérés mutatkozik a különböző edíciók között.

Láthatóvá vált az eddigiekből, hogy a mintakönyvek terjedése, használata nehezen követhető nyomon egyrészt abból adódóan, hogy a könyvjegyzékekben rendszerint nem szerepelnek, illetve az elhasználódás miatt csekély számban maradtak fenn. Másrészt motívumkincsük a kéziratosság és a tárgyi kultúra révén egyaránt elterjedt, tehát nem kizárólag nyomtatványok formájában jelentettek mintát. Noha magyar kiadványt nem ismerünk a kora újkorból, annyi bizonyosan tudható a levelezésekből, hogy a legtöbb nemesasszonynak voltak mintái, amelyeket többnyire rokonoktól, ismerősöktől gyűjtött össze. A peregrinációs útvonalak és az inaslegények vándorlása alapján döntően a német és itáliai mintakincs tűnik meghatározónak, amely a szakirodalomban is megfogalmazódott: „Kétségtelen, hogy a 16–17. században Németországban, majd Itáliában megjelent reneszánsz mintakönyvek nagy hatással voltak hímzéseinkre: elsősorban a geometrikusabb, kazettás-virágos minták elterjedését köszönhetjük nekik.”¹⁵³

Szintén a német nyelvű kiadványok jelenlétét igazolja az a pár tétel a női könyvjegyzékekben, amelyek mintakönyvként azonosíthatóak. Jellemzően többnyelvű városok német ajkú lakosaitól maradtak fenn ilyen nyomtatványok pl. Kassáról, Sopronból és Kőszegről. Az összeírások rendszerint igen szűkszavúak a mintakönyvekre vonatkozóan, leginkább csak rögzítik a

¹⁵⁰ Erre bizonyosággal szolgálnak például Bethlen Kata levelei is, aki több ízben írt egy-egy minta megszerzése céljából. Ld. A Teleki Sándornak írt levelek Kolozsvárról 1730. június 27-én és Andrásfalváról, 1730. július 22-én. „Én az asszonynak, Teleki Pálné asszonyomnak írtam azon lakodalmi haj iránt, hogy ide ne sajnálja beküldeni”, „Én az asszonynak, Teleki Pálné asszonyomnak az menyasszonynak való haj iránt írtam volna.” *Árva Bethlen Kata levelei, i. m., 21.*

¹⁵¹ LACKNER, *i. m.*, 96.

¹⁵² *Uo.*, 97.

¹⁵³ *Uo.*, 243. A hímzésminták terjedésének egyik útja volt, hogy a peregrinusok magukkal hozták néhány mintát. Cz. TÓTH, S. LACKOVITS, *i. m.*, 8.

jelenlétüket, ám konkrét kiadványra nem engednek következtetni, hiszen szerzőt vagy kiadási évet nem adnak meg. Német és magyar megnevezéssel egyaránt szerepelnek a leltárban e nyomtatványok, amelyek inkább kategóriát, mint konkrét műveket jelölnek. Német tulajdonosoktól a következő tételeket ismerjük: Neu Modelbuch für die Jungfrauen v(nd) Frauen; Nehe Buch; Ain Model buech.¹⁵⁴ Magyar könyvjegyzékben minden esetben a recés könyv megnevezés van feltüntetve, amelynél nem egészen világos, hogy általában a kézimunkákhoz, vagy egy meghatározott technikához jelentett-e mintát. Emellett az sem derül ki, hogy milyen nyelvű kiadványokról van szó, hiszen a magyar megnevezés külföldi példányra is utalhatott: Egy Reczes könyv; Két Reczés Kőnv; Két recze formás könyv.¹⁵⁵ A Bornemisza Anna és a különböző polgárásszonyok könyvjegyzékében fellelhető példányok érzékeltetik, hogy a mintakönyvek minden társadalmi réteg nőtagjainál használatban voltak, és fontos szerepet játszottak a kijelölt női szerepkörök betöltésében.

II. 2. 4. Az erényes nő alakja: A mintakönyvek és dedikációik

Ebben az alfejezetben a mintakönyvek forráscsoportját vizsgálom alaposabban, és konkrét példányok dedikációinak elemzésével igyekszem megmutatni, hogyan vált alkalmassá e kiadványtípus az erényes nő alakjának megjelenítésére, és milyen eszközökkel tette ezt. A hímzés esetében maga a tevékenység és az ábrázolás, vagyis a választott jelenet, minta is az önmegjelenítés egyik kitüntetett terepe volt a nők számára,¹⁵⁶ amely lehetőséget adott az identitás megalkotására és kifejezésére. Azt gondolom tehát, hogy – a fentebb már bemutatott szövegtípusok mellett – a mintakönyvekben megképződő erényes nő alakja (is) hatással volt a kora újkori nők önszemléletére és önláttatására. A nőknek készült előíró és leíró jellegű kiadványokban megképződő ideállal összhangban állt e nyomtatványok nőképe, ami abból is fakad, hogy ezek erőteljesen hatottak egymásra, kölcsönösen egymás forrásaivá válhattak. Meglátásom szerint a mintakönyveknek

¹⁵⁴ Anna Cunauss, 1627 = *A bányavárosok olvasmányai...*, i. m., 356; Margaretha Böhm javainak összeírása, 1652. május 28. = *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, s. a. r. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi, Szeged, Scriptum Kft., 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15), 41; Verlassenschaft der verw. Susanna Kremberin, 1649. April 14. = *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1720*, szerk. Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, József László KOVÁCS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Katalin G. SZENDE, Szeged, Scriptum Kft., 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1), 136.

¹⁵⁵ Bornemisza Anna könyvjegyzéke = *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezet, Vegyes források*, szerk. MONOK István, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptum Kft., 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3), 73; Ismeretlen, 1673 után = *Magyarországi magánkönyvtárak III.*, i. m., 82; Bücher der Frau des Pál Czömötei, geb. Mária Viczay, 1656. augusztus 3., Kobersdorf/Kabold = *Lesestoffe in Westungarn II, Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó)*, Hrg. Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER, Szeged, Scriptum Kft., 1996 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2), 200.

¹⁵⁶ Ehhez ld. FRYE, i. m., 1–29.

kiemelt szerep jutott abban, hogy a női tevékenység e meghatározott módja és az erényesség – lényegében az antikvitástól összekapcsolódó – képzelete még szorosabbra fonódjon, és továbbra is fennmaradjon. E kapcsolat élénk jelenléte fogalmazódik meg Vives korábban említett munkájában is: „Szobrárt (ti. Caja Tanaquil, Tarquinius Priscus király felesége) guzsallyal ellátva alkották meg erkölcsösségének és munkásságának jeléül.”¹⁵⁷

Az erényes nő fogalmának és a textilkészítésnek a kapcsolata kirajzolódik a mintakönyvek dedikációiból, így ezek elemzése segít e viszony pontosabb megértésben. Ehhez mindenképp a német nyomtatványokat érdemes vizsgálni, hiszen magyar vonatkozásban kiemelten ezeknek a hatásával számolhatunk. Több kiadvány elérhető eredetiben (ezek sok esetben az első edíciókhoz képest későbbi kiadások), jelentős számban hozzáférhetőek a fakszimile kiadások, illetve a digitalizált változatok, amelyeket Arthur Lotz említett bibliográfiája segít elhelyezni a 16–17. századi megjelenések között.¹⁵⁸ Alaposabban húsz kiadást sikerült áttekintennem,¹⁵⁹ amelyek közül három rendelkezik előszóval, ezek mindegyike érinti az erény kérdését. Érdemes elsőként röviden kitérni azokra a főbb tényezőkre, amelyek megalapozták az erényesség és a kézimunka, azon belül is a textilkészítés, hímzés összekapcsolását.

A mintakönyvek készítésének és megjelenésének korában a textilkészítés jellemzően női tevékenység volt, a lányok neveltetésének része, ami a kifejezetten nőknek szóló ajánlásokból is kiderül. A középkorban elsősorban a férfiak végezték az ilyen jellegű munkákat, nőknél az apácák esetében fordult elő az *ora et labora* jegyében. Az apácák szerepét mutatja az is, hogy a legelső ismert mintakönyv összeállítója a nürnbergi klarissza kolostor nővére, Anna Neuper volt. Ez a kéziratos formában fennmaradt gyűjtemény 1517-ből származik, így pedig hat évvel megelőzte az első nyomtatott mintakönyvet, amelyet *Furm- oder Modelbuchlein* címmel Schönsperger adott ki 1523-ban Augsburgban.¹⁶⁰ (A 16. századból egész Európát tekintve nagyon kevés nőről tudunk, akik

¹⁵⁷ VIVES, *i. m.*, 229.

¹⁵⁸ Az áttekintett kiadványok a bécsi könyvtárakban, főként az Österreichische Nationalbibliothek különböző gyűjteményeiben, az egyetemi Hauptbibliothekban, illetve az iparművészeti múzeum (Museum für angewandte Kunst) könyvtárában találhatók meg.

¹⁵⁹ Kiadásuk sorrendjében az áttekintett mintakönyvek a következők: Peter QUENTELL, *Eyn new kunstlich Boich*, Köln, 1527; Christian EGENOLFF, *Modelbuch*, Frankfurt am Main, 1527; Niccolo ZOPPINO, *Esemplario di Lavori*, Velence, 1530; Giovanni Antonio TAGLIENTE, *Esemplario Nuova*, Velence, 1531; Heinrich STEYNER, *Ein New Modelbuch*, Augsburg, 1534; Peter QUENTELL, *Ein new kunstlich Modelbuch*, Köln, 1536; Niccolo ZOPPINO, *Gli Universali dei Belli Recami*, Velence, 1537; Domenico de SERA, *Opera Noua*, Velence, 1546; Giovanni Andrea VAVASSARO, *Opera Nova Universali*, Velence, 1546; Matteo PAGANO, *Ornamento delle belle & virtuose Donne*, Velence, 1554; Giovanni OSTATUS, *La Vera Perfettione del Disegno*, Velence, 1561; Giovanni OSTATUS, *La Vera Perfettione del Disegno*, Velence, 1567; Johann SIEBMACHER, *New Modelbuch*, Basel, 1596 (?); Johann SIEBMACHER, *Schön neues Modelbuch*, Nürnberg, 1597; Johann SIEBMACHER, *Schön neues Modelbuch*, Nürnberg, 1597; Jacob FOILLET, *New Modelbuch*, Mömpelgard, 1598; Wilhelm HOFFMANN, *Gantz new Modelbuch*, Frankfurt am Main, 1607; Andrea BRETSCHNEIDER, *Neu Modelbuch*, Leipzig, 1619; Sigismund LATOMUS, *Schön neues Modelbuch*, Frankfurt am Main, 1622; Martin Eugen BECK, *Musterblätter für kirchliche Stickerei*, Leipzig, 1648.

¹⁶⁰ Ma a wolffenbütteli Herzog-August-Bibliothekban található. Leonie von WILCKENS, *Ein Modelbuch von 1517 aus dem Nürnberger Clarenkloster = Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*, Nürnberg, 1967, 27–29.

hivatásos varróként textíliákat készítettek, a magyarok közül Nyilasi Bona, hímvarró Katalin és Hím Varro Anna neve maradt fenn.)¹⁶¹ Mivel a fiatal lányok tanítását nagyrészt apácák végezték, akik a textilkészítés ismereteit is átadták növendékeiknek, a szövés, fonás, hímzés, csipkeverés, recekötés hamar a női műveltség részévé vált, a 17. századtól pedig a világi nevelésnek is fontos eleme lett.¹⁶² A fonalas munkák készítésében találkozott tehát a hasznosság és a kegyességgyakorlás, hiszen a hímzés egyúttal az elmélkedésnek, imádkozásnak is terepet nyújtott. Az apácák egyik foglalatosságaként pedig szorosan összefonódott az erkölcsös, tiszta élet képzetével.

Ez az összefonódás a legtöbb ajánlásban szerepet kap, hiszen külön kiemelik, hogy az adott mintakönyv különösen hasznos az erényes nőknek, „*allen tugendsamen Frauen und Jungfrauen*”.¹⁶³ A címlap és az ajánlások felépítésében kivétel nélkül hangsúlyos, hogy új, eddig nem ismert és rendkívül szép minták kerültek a könyvbe, hogy az erényes nőknek és minden asszonynak, akik művészien szeretnének textíliát készíteni, hasznára váljon, illetve jelzik, ha a kiadvány az elkészítés módjához segítséget nyújt. Amennyiben újrakiadásról van szó, ezt is feltüntetik, jelezve, ha bővített, átdolgozott formakincs került a nyomtatványba. Ezt követi a kiadás helye, a nyomdász neve és a kiadás éve. Az esetek jelentős részében innentől a minták sorjázna, de olykor ennél bővebb ajánlással is találkozhatunk, verses dedikáció is előfordul.¹⁶⁴ Különösnek tűnhet, hogy a mintakönyvek nem oszlanak meg felekezeti alapon, noha a képekkel és az ábrázolásokkal kapcsolatos teológiai elképzelések jelentősen különböznek a protestánsok és a katolikusok esetében. Bizonyos kiadványok néhány mintája egyértelműen katolikus használatra készült (pl. Martin Eugen Beck kifejezetten templomi hímzéshez szánt motívumai, amelyek között egy Jézus fej is látható), ám többnyire nem specifikálódott a mintakincs. Ennek egyik magyarázata, hogy – ahogy fentebb is jeleztem – jellemzően növényi ornamentika, és apróbb antikizáló- vagy vadászjelenetek szerepelnek a nyomtatványokban, amelyek lehetővé teszik a konfesszionális átjárást. Emellett a piaci érdek is azt diktálta, hogy ne szűkítsék le az érdeklődők, vásárlók körét, hanem lehetőleg mindenki számára használható gyűjteményeket adjanak közre. Az is feltételezhető, hogy egy-egy erősebben felekezethez kötött minta szerepeltetése nem jelentett akadályt a más vallásúak számára, hiszen a többi díszítményt ugyanúgy alkalmazhatták – különösen érvényesült ez abban az esetben, ha mintalapokként, illetve írott vagy varrott formában forgalmazódtak az egyes motívumok.

¹⁶¹ LÁSZLÓ, *Magyar reneszánsz...*, i. m., 17.

¹⁶² Uo., 17.

¹⁶³ Ezzel a fordulattal találkozunk Siebmahcher 1596-os és 1597-es kiadványaiban, illetve Foillet mintakönyvében.

¹⁶⁴ Pl. Siebmacher mintakönyvének 1597-es kiadásában.

Hosszabb dedikációval – az átnézett mintakönyvek között – Jacob Foillet, Andrea Bretschneider és Siebmacher 1597-es kiadványában találkoztam. Mindhárom esetben kifejtetté válik az erényesség, mint ami szorosan kapcsolódik a textilkészítéshez, ez pedig újabb aspektusát világítja meg a kézimunkák létrehozásának. Az ajánlások alapján ez a tevékenység azért az erényes nők jelképe, mert a tétlenség ellen való, a tétlenséget pedig a bűn követi. Jacob Foillet-nél egészen programszerűvé vált, hogy a textilkészítés a nők egyik legfőbb védelme a bűnnel szemben (VII. 3. melléklet). Így az ő kiadványa már-már az üdvözülés szempontjából is kiemelkedő jelentőségű, hiszen komoly segítséget ad az asszonyoknak, hogy megvédjék erényességüket a rájuk leselkedő veszélyekkel szemben.¹⁶⁵

Siebmacher versbe szedett ajánlása¹⁶⁶ is az erényesség megóvását hangsúlyozza, de itt tágabb kontextusba helyezve jelenik meg mindez, akár a textilkészítés történeti áttekintéseként is felfogható részletességgel (VII. 5. melléklet). A dedikáció Isten dicsőítésével veszi kezdetét, akinek hálás lehet az emberi faj, hogy kegyessége a művészetek és mesterségek ismeretét plántálta belé. Ezt mi sem mutatja jobban, minthogy a régi históriákban sem találkozunk olyan barbár néppel, amelyik ne birtokolta volna a szövés, fonás, varrás tudományát. A tevékenység a világ kezdete óta létezik, mégpedig Lámekh lányához, Nahamahoz (egyes változatokban Naemahoz vagy Naamahoz) köthetően, aki az első szövőnő. Nahama¹⁶⁷ az Ószövetségben jelenik meg (I. Móz. 4, 22), a szöveg alapján azonban nem derül ki, hogy Siebmacher miért éppen hozzá kötötte a szövés mesterségének feltalálását, vagy milyen hagyományt idézett fel ennek említésével. Ami támpontot jelenthet, hogy Nahama bátyját, Tubalkaint a réz- és vasszerszámok kovácsolójaként tartják számon a Bibliában, így láthatóan hozzájuk kapcsolódik bizonyos mesterségek megjelenése. Siebmacher úgy folytatja, hogy a nők hírnevet szerezhettek, ha ügyesen szőnek, fonnak, hímeznek, de nagyon fontos, hogy elkerüljék a hiúságot, különben úgy járnak, mint Arachné. Majd leírja, hogy a mintakönyv összeállításával éppen Isten oltalmába akarja irányítani azokat a keresztény nőket, akik textíliákat készítenek, és a minutio eszközével élve jelzi, hogy remélhetően az így elnyert boldogságból és egészségből ő maga is részesülhet. Az antik hagyományok működtetése itt is érvényesül, Arachné

¹⁶⁵ „Da ich dann solchem wolmeinenden raht nicht sehr zu wider seyn wollen/weil meines bedunckens schöne Arbeit darinnen/und darzu dienen können/daß sie dem müssiggang wehren und dem Frauenzimmer/und denen lust und kurtzweil machen/so ehrliche Arbeit und Künsten lieb haben. Wie es aber sonst breuchlich/das wo neue Bücher außgehn/sie hohen und fürnemmen Personen zugeschrieben werden/damit sie under selbiger schutz und schirm vor den Laster meulern/so ander Leut Arbeit zu tadeln pflege/sicher seyen” FOILLET, *i. m.*

¹⁶⁶ SIEBMACHER, *Schön neues*, *i. m.*

¹⁶⁷ A Bibliai nevek és fogalmak lexikonja összesen három Naámát vesz számba, amelyek közül az egyik egy város neve. A további kettő közül az egyik a Siebmachernél is megtalálható Lámekh lányát jelöli, míg a másik egy ammonita nőt, Salamon feleségét. Érdekes módon a következő alfejezetben elemzendő női lexikonba ez utóbbi alak szerepel Naema néven, akinek csábító és bálványimádó tulajdonságai válnak hangsúlyossá. „Naema: Eine Ammonitin, des Rehabeams Mutter. I. Reg. 14. V. 21. War ein verführisches und abgöttisches Weib, so ihren Sohn zu allerhand Abgötterey verleitete.” AMRANTHES, *i. m.*, 1318.

archetipikus figurája jelenik meg, illetve Nahama személyében egy bibliai alak válik példaértékűvé. A női arcképcsarnokok esetében is többször megfigyelhető eljárás érvényesül ebben az előszóban, vagyis a választott két nőalakon keresztül mintegy a pogány antikvitás és a keresztény értékrend szembeállítása is megtörténik. Érdekes módon a többi ajánlásban nem említene konkrét előképeket, csak általánosságban esik szó az erényes nőkről, és a textilkészítésről mint az üdvözüléshez vezető életforma kiemelkedő fontosságú tevékenységéről.

Két lényeges elképzelésre derül még fény az ajánlások vizsgálatakor. Andrea Bretschneidernek Catharina von Dorstats nemes asszonyhoz szóló 1619-es dedikációja mutat rá, hogy a varrók, hímzők a textilkészítéssel – ami a mintakönyvek segítségével történik – azt a nemes nőképet hozzák létre, amely a nemes erényeket tükröként mutatja meg¹⁶⁸ – megidézve ezzel némileg a női tükrök hagyományát is (VII. 4. melléklet). Itt válik érzékelhetővé az a folyamat, hogy noha ezekben az ajánlásokban eleve kódolva van egyfajta elvárás a nőkkel szemben, meghatározott magatartásmintát közvetítenek, ugyanakkor a textíliák készítésének segítségével maguk teremtenek meg egy nőképet, amely szintén követendővé válik. Ennek felismerése azért lényeges, mert így válik láthatóvá, hogy az asszonyoknak nem egy tőlük függetlenül kreált elvárásrendszernek kellett megfelelniük, hanem a megfelelő magatartásra vonatkozó elképzeléseket alakíthatták, befolyásolhatták. A másik lényeges elem ismét Siebmacher verses dedikációjában olvasható, amikor is a keresztény nőkkel kapcsolatban megjegyzi, hogy nekik a varrást ugyanúgy kell tanulniuk, mint az írást, ellentétben a barbár népekkel. Ajánlását azzal kezdte, hogy Isten az egész emberi nembe beleoltotta a varrás művészetét, még a barbár népcsoportokba is. Így tehát a tanulás mozzanata nem az eleve adott képesség és a szerzett tudás szembeállításában jelenik meg, hanem éppen az Istentől való adomány fejlesztéseként, tökéletesítéseként. Ezzel a gesztussal Siebmacher közös értelmezési keretet teremt a textilkészítés és az írás számára, így metonimikusan a kézimunkák és a szövegek együttes „olvasására”. Vagyis arra a kultúratudományos szemléletre, amelyet jelen dolgozat is érvényesíteni szándékozik, feltételezve, hogy a reprezentációnak és a műveltségnek e különböző megnyilvánulásai egységként működtek, és nem különültek el a későbbi diszciplínák szerint.

¹⁶⁸ „Erstlich weilich gewiß berichtet worden das E. E. Tugend an solchen vnnd dergleichen Büchern nicht allein grosse beliebung tragen Sondern auch nechst der Gottesfurcht und ihrer Haußhaltung in nehen stricken wircken vnd dergleichen Weiblicher Arbeit fleissig üben vnd derselben gebrauchen Dardurch sie zufförderst hochgerühmet dann auch vielen Adelichen Weibsbildern gleichsam als ein Spiegel Adelicher Tugendes vorgestellt wird.” BRETSCHNEIDER, *Neu Modelbuch*, i. m.

III. A textilkészítés a lányok nevelésében

III. 1. A lánynevelés formái a kora újkori Európában

A lányok oktatásának kérdését élénk vita övezte a kora újkorban, kiemelten a 18. században, amelyet a téma iránti megélnkült érdeklődés miatt a pedagógia évszázadaként is emlegetnek. Ezzel összefüggésben szintén a 18. század jelenti az oktatási törvények és az állami szintű képzés megjelenését, amelyek a műveltség szempontjából is átfogóbb, egységesebb tudásanyagot jelentettek. Ez tekinthető a legnagyobb újdonságnak az eddigi oktatási formákhoz képest, amelyek továbbra is érvényben maradtak. Az otthoni és az intézményes, valamint az egyházi és az állami nevelést lehet elkülöníteni, az egyes típusok pedig hatással voltak a képzés tartalmára, a tananyagra is. Az otthoni nevelés jelentette a legnagyobb szabadságot és a leginkább személyre szabott, illetve későbbi szerepkörhöz, hivatáshoz igazított képzést, így ebben az esetben számolhatunk a legkevésbé egységes tudással. Az intézményes oktatás egyházi formájában szükségszerűen a vallási nevelés volt a leginkább hangsúlyos, amelyet egyéb ismeretek terén is magas színvonalú képzés egészített ki. A városi, és a később megjelenő állami iskolákban is megmaradt a vallás szerepe, ám nem feltétlenül ez vált meghatározóvá a tananyagban – ez jelentősen függött a tanintézmény profiljától (pl. szakképzés). E 18. századi fejlemények azonban a korábbi évszázadok változásainak köszönhetőek, bizonyos sajátosságai pedig egészen a középkorig nyúlnak vissza.

III. 1. 1. A lánynevelés középkori hagyománya

A lánynevelésre vonatkozóan a női szerzetesrendek középkori gyakorlata jelentette az előzményt, ami megteremtette a lányok intézményes képzésének alapjait. Ebben az időszakban Európában – így Magyarországon is – a női műveltség mindenekelőtt az apácákhoz és az uralkodói kör asszonyaihoz kötődött, hiszen számukra kiemelten fontos volt az írás-olvasás, valamint a teológia alapjainak és a vallásgyakorlatnak az ismerete. A zárdai nevelés – a házitánítókhöz hasonlóan – a tehetősebbek kiváltságává vált, hiszen a rend nem tudott felvenni minden jelentkezőt, így előnyt élveztek az arisztokrata, illetve a módosabb polgári származású lányok, akiknek családja jelentős támogatással tudott hozzájárulni a kolostor működéséhez. Ennek köszönhetően ez az oktatási forma hamar exkluzív jelleget öltött.¹⁶⁹ Az apácarendekhez kötődő nevelés természetesen nem csak az egyházi pályára készülő lányok esetében játszott szerepet, az uralkodó réteg tagjai is gyakran küldték zárdába nőrokonaikat, hogy ott az írást-olvasást és a kegyes élethez szükséges ismereteket

¹⁶⁹ Claudia OPITZ, *Erziehung und Bildung in Frauenklöstern des hohen und späten Mittelalters = Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*, Hrg. Claudia OPITZ, Frankfurt/New York, Campus Verlag, 1996, 66; PUKÁNSZKY Béla, *Nőnevelés a kolostorokban = Bevezetés a nőnevelés történetébe* http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/noneveles/32_nnevels_a_kolostorokban.html (Letöltés ideje: 2019. január 7.); LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi, 2016.

elsajátítsák, ezután pedig férjhez adták őket. A rendi regulák és a hagiográfiai munkák számítottak irányadónak, így az ezekben foglalt erények, képességek és tevékenységek váltak követendő mintává. Az életvezetési tanácsadókon belül új típusként jelent meg a középkorban a hajadonok tükre (*speculum virginum*), amely az apácák életmódjának követésére ösztönözte a lányokat.¹⁷⁰ E kontemplatív életformának a legfőbb sajátossága, hogy minden tudás és elfoglaltság Istennek tetsző, rá mutató és őt dicsőítő, tehát semmi sem önmagáért való. A kegyes és erényes viselkedés fontos eleme az *opus manuale*, a mindennapi kézzel végzett tevékenység, amelybe többek között a kódexmásolás, textilkészítés és a számadáskönyvek vezetése is beletartozott.¹⁷¹

A lányok nevelésének másik meghatározó helyszínét Európa-szerte a főúri és uralkodói udvarok jelentették, ahol rendszerint egy vagy több házitanító oktatta őket, valamint a nevelőnő foglalkozott velük. Komoly felkészültséget igényeltek azok a feladatok, amelyekre egy nemesi származású lány számíthatott, hiszen olykor teljes udvarházak, gazdaságok irányítása maradhatott rá – akár a férj távolléte, akár halála miatt. A háztartás koordinálásához az íráson és olvasáson kívül számtani és gasztronómiai ismeretekre is szükség volt, valamint a háznép ellátásához gyógyító és textilkészítő készségekre. A szociális és reprezentatív feladatok pedig gyakran megkövetelték a zenei és táncismereteket, az etikett alkalmazását, illetve az idegennyelv-tudást. A zárdaiskolában zajló képzés sem jelentett egységes műveltséget, ám a házitanító alkalmazása esetén még inkább a nevelő felkészültségétől, valamint a család igényeitől függött a tananyag. Hiszen meghatározhatták, hogy milyen típusú tudást engedélyeznek, milyen pozícióra akarják felkészíteni a lányokat.

Az intézményes oktatás világi változataként jelentek meg az európai folyamatokkal összhangban Magyarországon is a középkori városi iskolák, amelyek szintén nem váltak elérhetővé mindenki számára, illetve nem jelentettek egységes tananyagot és tudást. A tanítás formáját a – gyakran szűkös – lehetőségek szabták meg, vagyis a rendelkezésre álló helyiség mérete befolyásolta a diákok létszámát. Gyakran zajlott koedukáltan a képzés ezekben az iskolákban, amelynek magyarázata nem a pedagógiai elképzelésekben rejlik, hanem a praktikus szempontok kényszerítő erejében.¹⁷² Különösen a kereskedő és céhes családok esetében vált fontossá a lányok képzése, hiszen ők is részt vettek a családi üzletben, és a család- és vagyonfolytonosság miatt törvényileg is engedélyezett volt, hogy kézműves mesterséget tanuljanak.¹⁷³ Noha igen különböző módokon valósulhatott meg a lányok nevelése, mégis akadnak szemléleti azonosságok, közös pontok. Általánosságban elmondható, hogy a gyakorlati ismeretek kerültek előtérbe, a praktikus tudás

¹⁷⁰ Pukánszky, *i. m.*

¹⁷¹ OPITZ, *i. m.*, 68.

¹⁷² PUKÁNSZKY Béla, *Leánynevelés a városokban = Bevezetés..., i. m.*

http://www.jgyph.hu/mentorhalo/tananyag/noneveles/34_lenynevels_a_vrosokban.html (Letöltés ideje: 2019. január 7.)

¹⁷³ Uo.

elsajátítására helyezték a hangsúlyt, emellett pedig a kegyes, erényes élet elvárása határozta meg a lánynevelést. A kolostori rendszabályokon és a szentek életrajzán túl Hieronymus Laetához írott levele tűnik döntőnek, amely évszázadokon keresztül erősen befolyásolta a követendő nőképet.¹⁷⁴

III. 1. 2. A reformáció hatása a lánynevelésre

A reformáció komoly szociális és vallási változásokat eredményezett Európa-szerte a nők életében, amelyek kiemelten érvényesültek az apácák esetében. Különösen vonzó volt az egyenlőség gondolata, amelynek következtében a nők számára is lehetővé vált az egyházi életben való teljes körű részvétel – ez azonban nem valósult meg azonnal és teljes egészében.¹⁷⁵ Az új tanok megjelenése tehát a zárdákhoz kapcsolódó lánynevelést és az így hagyományozódó tudást némileg visszaszorította, presztízsüket megtépázta, hiszen az apácák száma megfogyatkozott, több helyen feloszlottak, vagy evangélikus női kolostort (Damenstift) hoztak létre.¹⁷⁶ Ám ezzel párhuzamosan egyre szélesebb réteg számára vált hozzáférhetővé a tudás, a tanulás lehetősége.¹⁷⁷ A reformáció hatására a női szerzetesrendek vesztek a jelentőségükből, ám művelődési tevékenységük a kora újkor során ismét kiemelt jelentőségű lett.¹⁷⁸ A reformátorok közül elsősorban Luther foglalkozott a lányok nevelésének kérdésével, hiszen felismerte, hogy anyaként meghatározó a gyereknevelésben betöltött szerepük, így az egész közösségre hatással van oktatásuk színvonala.¹⁷⁹ Műveltségük még inkább felértékelődött abban a lutheri szemléletben, amelynek alapja a gazdasági és vallási közösséget jelentő család. A templomi és családi nevelés biztosította minden további tudás alapját, utóbbi esetben az apa lépett fel tanítóként, így ő vezette be gyerekeit az alfabetizáció folyamatába és a Biblia olvasásába.¹⁸⁰ Megfelelő képzettség birtokában az anya is részt vett az otthoni tanításban, elsősorban a lánygyerekek kegyes életre nevelésében, valamint a háztartási ismeretek átadásában kapott szerepet.

A gyereknevelést elsődlegesen végző nők műveltségének jelentősége tehát kiemelt figyelmet kapott, ám így is csak az elemi szintre korlátozódott, hiszen általánosságban a feleség és az anya státusza jelentette az elérhető legmagasabb rangot számukra. Mivel azonban az otthoni nevelés –

¹⁷⁴ Katrinette BODAREWÉ, *Lesende Frauen im frühen Mittelalter = Die lesende Frau*, Hrg. Gabriela SIGNORI, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2009, 67. Szent Jeromos levele hivatkozási pontként van jelen a lányok nevelését érintő irodalomban Vö. PÁZMÁNY, *i. m.*, 1022–1038, különösen: 1026–1027.

¹⁷⁵ Barbara BECKER-CANTARINO, *Frauen in den Glaubenskämpfen: Öffentliche Briefe, Lieder und Gelegenheitsschriften = Deutsche Literatur von Frauen*, Hrg. Gisela BRINKER-GABLER, I, München, C. H. Beck Verlag, 1988, 149–150.

¹⁷⁶ Siegfried WESTPHAL, *Reformatorische Bildungskonzepte für Mädchen und Frauen: Theorie und Praxis = Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung...*, *i. m.*, 151.

¹⁷⁷ SZABÓ András, *Női művelődés a 16. századi Magyarországon = A zsoldártól...*, *i. m.*, 72.

¹⁷⁸ PAPP, *i. m.*, 18.

¹⁷⁹ WESTPHAL, *i. m.*, 135–138; PUKÁNSZKY Béla, *Luther nézetei a nőnevelésről = Bevezetés...*, *i. m.* http://www.jgyph.hu/mentorhalo/tananyag/nonevels/51_luther_nzetei_a_nnevelsrl.html (Letöltés ideje: 2018. január 8.)

¹⁸⁰ BECKER-CANTARIO, *i. m.*, 151–152.

amennyiben megvalósult – esetleges vagy hiányos lehetett, egyre több európai városban jelentek meg a protestáns (többnyire evangélikus) lányiskolák. Az írás és olvasás elsajátításán túl rendszerint a vallási ismeretek képezték a tananyagot, vagyis a zsoltárok éneklése, katekizmusok és bibliai történetek olvasása. Elsősorban a nemesek alsóbb rétege és a polgárok lányai jártak laikus privát nevelőintézetekbe, a kis felekezeti iskolákba pedig az alacsonyabb származásúak, akiket gyakran a későbbi munkára készítettek fel.¹⁸¹ A szervezett, intézményes oktatás tehát már nemcsak a vagyonosak kiváltsága volt, hanem szélesebb rétegek számára is elérhetővé vált, hiszen a szegényebb családok esetében elengedték a tandíjat.¹⁸²

A reformáció a pedagógiai irodalomban is érzékeltette hatását, egyik kiemelkedő szerzője August Hermann Francke, német lelkész Lutherhez hasonlóan hangsúlyozta a kegyes élet, a vallási nevelés fontosságát: „Valamint a gyermek nevelésben, úgy az oktatásban is kiváltképp az Isten ditsőségére legyen a tziel. Mert ha valaki csak világi hasznot keres, hogy tudniillik tápláltatása, ruháztatja, valami tisztre és állapotra promotioja légyen, onnét hejába várod az oktatásnak igaz gyümölsét.”¹⁸³ A pietizmus fontos alakjaként Halléban alapított fiúknak (Paedagogium – 1696) és lányoknak (Gynaeceum–1698) iskolát Francke, ahol elméleti tanácsait átültette a gyakorlatba.¹⁸⁴ A Gynaeceum továbbra is elsősorban a nemes és polgári lányok előtt állt nyitva, így a tananyag is az ő igényeikhez igazodott. Az írás, olvasás, számolás és a vallás elemi ismeretein túl az idegen nyelv (francia, esetleg görög, héber), a textilkészítés, a háztartási tudnivalók és a zene tanulására volt lehetőségük.¹⁸⁵ A pietista szellemiség jegyében a személyes vallásosság kialakítása jelentette az egyik fő célkitűzést, amelyet Francke nevelési útmutatójában is megfogalmazott: „A mi kereszténységünknek minden ellen mondás nélkül leg nemesb eszköze a könyörgés, innét ez az oka, miért mostan leg többek olly együgyüen imádkozhatnak, hogy t. il. gyermek korokba nem valósággal és illendő módon oktattatnak arra, hogy idején korán meg esmérhették volna miben álljon az igaz könyörgés a melly bizonynyal meg halgattatik.”¹⁸⁶

A reformáció eredményeire érkezett válaszként a katolikus újjászerveződés, amely az oktatás terén is komoly változásokat hozott magával. A lányok intézményes nevelése rendszerint jezsuita mintára valósult meg az apácarendek által működtetett bentlakásokban és külső iskolákban.

¹⁸¹ Dominique GODINEAU, *Die Frau der Aufklärung = Der Mensch der Aufklärung*, Hrg. Michel VOVELLE, übersetzt von Bodo SCHULZE, Rolf SCHUBERT, Andreas SIMON, Frankfurt am Main, Campus, 1996, 343.

¹⁸² PUKÁNSZKY, *Luther...*, i. m.

¹⁸³ Augustus Herman FRANCKENak [...] *Oktatása a Gyermekevelésről*[...] *Magyar nyelvre fordítatott*[...] Hallában, 1711, 9. (RMK I 1782)

¹⁸⁴ PUKÁNSZKY Béla, *A pietizmus a nőnevelésről = Bevezetés...*, i. m.

http://www.jgyph.hu/mentorhalo/tananyag/noneveles/52_a_pietizmus_a_nnevelsrl.html (Letöltés ideje: 2019. január 8.)

¹⁸⁵ *Uo.*

¹⁸⁶ FRANCKE, i. m., 48.

E közösségek (pl. orsolyiták, angolkisasszonyok) a 16. században jöttek létre olasz és angol területeken.¹⁸⁷ A jól szervezett protestáns és katolikus lánynevelésnek köszönhetően a főúri körökben egyre inkább elterjedté vált a nők írni-olvasni tudása, amelyet például a növekvő és egyre kiterjedtebb levelezésük érzékeltet,¹⁸⁸ általánossá azonban a főúri nők esetében is a 17. században vált.¹⁸⁹ A nők ismereteit, tudását gyakran a praktikus igények hívták életre, ahogyan a nemesség és az uralkodók esetében is, hiszen a diplomáciai teendők ellátása, a reprezentáció fenntartása, a birtokigazgatás vagy a családi gazdaság irányításában való részvétel továbbra is megkövetelte legalább az írás-olvasás képességét.

III. 1. 3. Az otthoni tanítás

A kora újkor egészét tekintve a – túlnyomórészt egyházi – intézményes oktatás mellett továbbra is élénken élt az otthoni tanítás hagyománya Európában.¹⁹⁰ Anyagi okokból kifolyólag változatlanul az arisztokrácia és a módosabb polgárság körében volt jellemző a nevelő alkalmazása, ám ez a lányokra nem minden esetben terjedt ki. Az ő nevelésük az anya feladatai közé tartozott, aki hamar bevonta őket a háztartásba, így melléjük ritkábban fogadtak házitanítót.¹⁹¹ A lányok számára általában egy női tanítót (Hauslehrerin) vettek fel, akinek – a fiúk egyetemi végzettségű pedagógusával szemben – nem volt hivatalos képesítése. Ebből, valamint a lányokkal szembeni elvárásokból fakadóan elsődleges feladatuk a házasságra való felkészítés volt, vagyis az írás-olvasáson túl a hímzés és a háztartási ismeretek átadása. A számukra összeállított külön olvasmánylistákból (Leseplan, női könyvtár) választhattak, amelyek döntően vallásos szövegekből (Biblia, katekizmus, imádság, zsoltár stb.) álltak.¹⁹² Ez a tudásanyag egyértelműen a privát szférára és a magánkegyesség gyakorlására korlátozta a nőket, miközben a fiúk esetében a minél szélesebb és változatosabb ismeretek elsajátítása, külföldi tapasztalatok megszerzése volt a kívánatos.¹⁹³

Azonban épp az otthoni nevelés adott lehetőséget a lányok magasabb szintű képzésére is – amennyiben a család ösztönözte és támogatta e törekvést. Ebben az esetben a lányok részt vehettek a fiútestvérük oktatásában, esetleg apjuk tanította őket (pl. Dorothea Christiana Erxleben, Karolina

¹⁸⁷ PUKÁNSZKY Béla, *Katolikus női tanítórendek = Bevezetés...*, i. m. http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/noneveles/6_katolikus_ni_tantrendek.html (Letöltés ideje: 2019. január 9.)

¹⁸⁸ SZABÓ, i. m., 71.

¹⁸⁹ KÉRI, *Női élet...*, i. m., 121.

¹⁹⁰ Általában az otthoni és az intézményes lánynevelés kérdésének magyarországi helyzetéhez ld. V. LÁSZLÓ, *Nőoktatás...*, i. m., 95–127.

¹⁹¹ Helga MEISE, *Bildungslust und Bildungslast in Autobiographien von Frauen um 1800 = Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung...*, i. m., 456–457.

¹⁹² Maria KASUCH, *Über die Mädchenbildung im 18. Jahrhundert = Frauenleben im Europa des 18. Jahrhunderts. Biographische Streifzüge durch weibliche Lebensentwürfe in der Zeit der Aufklärung*, Bayreuth, Verlag C. und C. Rabenstein, 2000, 22–25.

¹⁹³ Uo., 25.

Rudolphi, Anna Maria van Schurman, illetve Kajali Klára, Ráday Eszter, Dániel Polyxénia, Wesselényi Polyxéna).¹⁹⁴ Hazai viszonylatban Miskolci Csulyak István és lányainak esete jelent erre példát, akiket apjuk tanított olvasni.¹⁹⁵ A lányok tudása tehát legfőképpen a család viszonyulásától, a tanító felkészültségétől és egyéni ambíciójuktól függött. A nemesek körében Európa-szerte kialakult gyakorlat szerint a családok gyakran küldték gyerekeiket egymás udvarába tanulni, ahol olykor több nevelőt is felfogadtak, így lehetőség adódott az életkor vagy a nemek szerinti tanításra.¹⁹⁶ Az otthoni oktatás e formái az alapszintű írás-olvasás és bibliai ismeretek mellett mindenekelőtt a háziasszonyi feladatokra való felkészítést szolgálta, vagyis az udvari élet irányításának, a konyhai felkészültségnek, a patrónai tevékenységnek, az orvoslásnak és a textilkészítésnek az elsajátítását.

A magyar nemesség szintén az otthoni nevelés egyik formáját, az udvari tanítást részesítette előnyben, amely a kora újkor egészét tekintve meghatározó módja volt az oktatásnak e társadalmi rétegnél. Ennek egyik magyarázata, hogy a magyar nemesek döntően vidéken éltek, a városokban átmenetileg tartózkodtak, legfőbb elfoglaltságukat a birtokok irányítása jelentette, így a rájuk váró feladatok, pozíciók betöltéséhez elegendőnek találták az otthoni képzést.¹⁹⁷ Az udvari nevelés pontos tartalma, tanmenete azonban nehezen követhető nyomon, szisztematikus dokumentációja nem jellemző. Leginkább a preceptoroknak írt instrukciók, levelek és naplók jelentenek forrást, amelyek szinte kizárólag a fiúk nevelését érintették.¹⁹⁸ Innen tudható, hogy Thurzó György fia oktatására több tanítót is felfogadott, akik – a kor szokásainak megfelelően – Thurzó Imrével együtt az udvarban tanuló többi (gyakran rokon)gyereket is tanították, köztük Zrínyi Györgyöt is. Azzal együtt is a preceptor alkalmazása jelentette a fő tanítási módot, hogy biccsei birtokán Thurzó György iskolát működtetett, ahova fia csak tudását bemutatni járt. Ezek a német Haushaltschule mintájára létrehozott magániskolák addig működtek, amíg a gyerekek intézményes oktatásba nem kerültek.¹⁹⁹ Az otthoni tanulás a fiúk esetében többnyire az első képzési szintet jelentette, amelyet intézményes oktatás (pl. akadémia) és peregrináció követett, a lányoknál viszont nem volt

¹⁹⁴ Uo., 23–24. A kiemelkedő tudású nők, akiknek műveltségét kortársaik is elismerték, mind otthoni keretek között, férfi családtagjuktól vagy házitanítótól tanultak. KÉRI Katalin, *Tudós nők a XVII–XVIII. századi Európában* = K. K., *Női élet, leánynevelés az újkorban: Válogatott tanulmányok*, Bp., Gondolat, 2015, 87.

¹⁹⁵ Ehhez Miskolci S. János küldte el Heidelbergből a *II. Helvét Hitvallás* magyar fordítását. OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeusz Mihály református lelkészek könyves műveltsége*, Debrecen, 2016, 31 (doktori értekezés).

¹⁹⁶ Ilse BREHMER, „*Sie war in Höflichkeit gewandt. In Kunst geübt mit Mund und Hand. Die schöne Maid sprach rein – Französisch und Latein.*”: *Erziehung und Bildung der adeligen Frauen = Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich*, Hrg. Ilse BREHMER, Gertrud SIMON, Graz, Leykam, 1997, 29.

¹⁹⁷ LENGYEL Tünde, *A kora újkori női műveltség problémái – elvárások, határok és lehetőségek = A női kommunikáció kultúrtörténete*, szerk. SIPOS Balázs, KRÁSZ Lilla, Bp., Napvilág, 2019, 22–24.

¹⁹⁸ LENGYEL, *Esettanulmány...*, i. m., 238.

¹⁹⁹ LENGYEL, *A kora újkori...*, i. m., 27–28.

továbblépési lehetőség. A nádor fiának oktatása tehát jól feltárható, míg hét lányának neveléséről semmi nem derül ki.

A főúri udvarokban a házitánítóktól vagy a házi magániskolában a lányoknak is lehetősége volt elsajátítani az írást és az olvasást, erre konkrét adat azonban csak a Batthyány család esetében maradt fenn, akiknél külön említik a lányok tanítóját.²⁰⁰ A legmagasabb rangú családoknál elkülönült a férfi és a női udvartartás, utóbbi viszonylag önállóan, eltérő szerkezetben, saját személyzettel, akár másik nyelven működhetett.²⁰¹ Nagyjából hat éves korukig a gyerekek anyjuk révén a női udvarhoz tartoztak, majd többnyire nemek szerint különvált a nevelésük, és csak a lányok maradtak ott férjhezmenetelükig. Őket is tanító nevelte, saját szolgálók voltak, és elkezdték kialakítani külön udvartartásukat.²⁰² A saját gyerekek vagy unokák taníttatásának idejére érkeztek még lányok a rokonságból, ismeretségi körből – a nevelésnek ez a módja a kora újkor egészét tekintve meghatározó volt. Ennek a gyakorlatnak megfelelően Czobor Erzsébet udvarában az unokáival együtt nevelkedett Thurzó Orsolya, valamint Nagy Miklós és Thurzó Szaniszló lánya, akiknek a tanulmányairól semmit sem tudunk – tehát az sem egyértelmű, hogy tanításuk a háziasszonyi teendőkre korlátozódott vagy az írás-olvasás képességére, esetleg más alapismeretekre is kiterjedt.²⁰³ Ha esetleg az udvartartásnak nem magyar volt a nyelve, mint Formentini Auróra, Brandenburgi Katalin vagy Pfalzi Henrietta esetében, akkor az idegen nyelv elsajátítása is vonzerőt jelenthetett az odaérkező lányok számára. Nemcsak a rangos családokból kerültek ki a gyerekek játszó- és tanulótársai, hanem az udvari és uradalmi alkalmazottak gyerekei közül is, akiknek egy része árvaként nevelkedett a főúri pár gyerekei mellett.²⁰⁴

Szintén a Batthyány-udvar alapján tudható, hogy nem is feltétlenül az anyának vagy a vendéglátó nemesasszonynak jutott a legfontosabb szerep, az udvartartás irányítójaként a vénasszony pozíciója tűnik meghatározónak, akinek feladatai közé tartozott a lányok felügyelete, nevelése, a cselédek irányítása és szükség esetén az úrnő helyettesítése.²⁰⁵ Egy családhoz több

²⁰⁰ *Uo.*, 28.

²⁰¹ A kora újkori európai udvarok esetében Koltai András kétféle női udvartípust különböztet meg: 1) Az uralkodó házaspár udvartartása hasonló felépítésű, egyedül méreteik különböznek. Ez jellemző Anglia, Franciaország és Itália esetében. 2) A női udvar nem a férfi udvartartás valamivel szerényebb változataként működött, hanem viszonylag önállóan, akár eltérő szerkezetben, jellemzően női tisztségviselők irányítása alatt. Erre jelentenek példát a spanyol, az osztrák és a német-római udvarok. Magyarországon – főként osztrák hatásra – inkább a második modell érvényesült. Az uralkodói családok esetében kifejezetten gyakori volt, hogy a két udvartartás különböző nyelven működött, hiszen családi és politikai megfontolásból más országból házasodtak. KOLTAI András, *Batthyány Ádám: Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai: Források, feldolgozások 14), 374–375.

²⁰² *Uo.*, 386.

²⁰³ LENGYEL, *Esettaulmány...*, i. m., 244.

²⁰⁴ KOLTAI, i. m., 387–389.

²⁰⁵ Nagy Anita tanulmánya vizsgálja a vénasszony szerepkörét, amelynek egyik fő példája az olasz származású, és az osztrák császári udvarban udvarhölgyként szolgáló Batthyány Ádámné Formentini Auróra udvartartásának működése. Mindez kiválóan érzékelteti a kulturális minták terjedését, Európa jelentős részén való érvényességét, a

vénasszony is tartozott, hiszen az egyes várakban állandó, „várbeli vénasszonyok” szolgáltak, egy pedig az udvarban volt jelen. Az úrnő felügyelete alá tartoztak, fizetségüket is tőle kapták. A vénasszonyi feladatkör egyik lényeges eleme tehát a főúri pár gyerekeinek és az udvarban élő lányok nevelésének a megszervezése.²⁰⁶ Ennek tartalmáról azonban keveset tudunk. Az írás és olvasás nem tartozott szükségszerűen a lányok alapismereteihez a magyar nemesség körében, és a párválasztásnál, házasságkötésnél sem merült fel elvárásként.²⁰⁷ A házasság során azonban már felléphetett az igény a feleség írni-olvasni tudására, hiszen máskülönben nehézkessé vált a kapcsolattartás, tájékoztatás a férj távolléte során – ennek egyik látványos példája Czobor Erzsébet esete. A műveltséget tehát nem feltétlenül lányként, hanem olykor inkább asszonyként szereztek meg a nők, özvegyként pedig elengedhetetlen volt az ügyintézéshez, a gazdaság irányításához bizonyos mértékű intellektuális felkészültség.²⁰⁸ A nemes és főrangú családok nemcsak nevelés céljából küldték egymás udvaraiba a lányokat, hanem így próbálták növelni esélyüket az előnyös házasságra, hiszen az úrnő kíséretként könnyen találhattak maguknak rangos és vagyonos férjet.²⁰⁹

Ahogy a magyar és erdélyi nemesség, úgy egy átlagos vagyoni helyzetű polgárlány esetében sem tartozott az alapismeretekhez az írás-olvasás és a számolás képessége. A 18. századi budai polgárlányok nevelésével kapcsolatban mutatta meg Géra Eleonóra kutatása, hogy – mivel a városi iskolába nem vettek fel lányokat – az otthoni magántanulás vagy a pozsonyi orsolyiták intézete jelentette az opciót számukra – előbbi esetben pedig ismét nehéz nyomon követni a tananyag pontos tartalmát.²¹⁰ A fennmaradt források alapján úgy tűnik, hogy jelentős részük – még ha esetleg csak a házasság során is – sikeresen elsajátította ezeket az ismereteket, hiszen rendszerint szerepet vállaltak a családi üzletben, amelyről az általuk kibocsátott nyugták, elismervények és kérvények tanúskodnak – bár ezek nem minden esetben saját kezű írások, gyakran írnokok rögzítették.²¹¹ Esetükben szintén fontos volt, hogy a férj távollétében tudják irányítani az üzleti ügyeket, és azokról be tudjanak számolni, mindez tehát megkövetelte a minimális műveltséget. A polgári vagy paraszti származású asszonyok számára a családi üzletben való részvétel mellett a dajkaként történő elhelyezkedés jelentett megélhetést és karrierlehetőséget, amennyiben főrangú udvarokban kaptak állást. Az előíró, elméleti irodalom és a fennmaradt levelezések szerint azonban szigorú kritériumoknak kellett megfelelniük, amely a műveltségüket is érintette.²¹² Az otthoni nevelés tehát

külföldi szokások hatását Magyarországon. NAGY Anita, *Az arisztokrata női udvartartás irányítója: a vénasszony = A nők világa...*, i. m., 11–19.

²⁰⁶ KOLTAI, i. m., 379–385.

²⁰⁷ LENGYEL, *Esettaulmány...*, i. m., 240; LENGYEL, *A kora újkori...*, i. m., 25.

²⁰⁸ LENGYEL, *A kora újkori...*, i. m., 32.

²⁰⁹ KOLTAI, i. m., 374.

²¹⁰ GÉRA Eleonóra, *Budai nők a hatóság előtt a 18. század elején*, Századok, 2019/2, 265–268.

²¹¹ *Uo.*, 269.

²¹² A kérdés részletes ismertetését ld. T. LÁDONYI, i. m., 67–81, különösen 76.

az oktatás egyik legelterjedtebb módja volt a kora újkori nemeslányok esetében, nyomon követése nehézkes és igen változatos ismeretekre, szélsőségekre adott lehetőséget. Mivel a házasságkötésnél nem vált szemponttá a nő intellektuális felkészültsége, így az írás-olvasás képessége sem jelentett elvárást, ám a gondos nevelés eredményeként olyan széleskörű műveltséggel rendelkező asszonyokat is ismerünk, mint Dániel Polixéna és lányai.

III. 2. Az állami iskolarendszer bevezetése Magyarországon

A 18. század jelentős változásokat eredményezett az oktatás terén, hiszen Európa-szerte ekkor vezették be a kiterjedt állami iskolarendszert, amely fiúk és lányok számára egyaránt lehetővé tette az elemi szintű képzést.²¹³ Az intézményes keretek között zajló lánynevelés korábban elsősorban az egyházi oktatást jelentette, vagyis a zárdákat, és azok külső iskoláit. Magyarországon a 18. század során az orsolyiták, az angolkisasszonyok²¹⁴ és a Notre Dame-kongregáció²¹⁵ foglalkozott tanítással, működésüket a császári udvar kezdeményezte és támogatta. Az osztályok és a tananyag itt egyértelműen társadalmi rétegek szerint különültek el, de az írás-olvasás, a vallási ismeretek és a textilkészítés elsajátítása valamilyen formában mindenki számára kötelező volt.²¹⁶ Mellettük jelen voltak a protestáns egyházi és a városi iskolák, ahol – a megfelelő felekezeti különbségekkel, de – ugyanazokat az alapismereteket, készségeket sajátították el a diákok.²¹⁷ Tudjuk viszont, hogy például a pozsonyi Notre Dame-zárda nemesi növendékei között protestáns lányok is tanultak,²¹⁸ konfesszionális alapon tehát nem feltétlenül különült el élesen az oktatás.²¹⁹ Az alapvető természettudományos ismeretek, művészeti tárgyak és a nyelvtanulás főként a bentlakásos lányok számára vált elérhetővé, nekik is opcionálisan, sokszor fizető képzésként. Ebből is kitűnik, hogy a női műveltség kívánatos formája a privát szférára, a ház- és az udvartartás ügyeire, valamint a

²¹³ KASUCH, i. m., 22.

²¹⁴ BENCZIK Fanny, *Az angolkisasszonyok nevelési elvei a pesti iskolájuk tükrében a 18. és 19. században = Társadalom térben és időben: Tanulmányok az új- és modernkori Magyarország eszme-, művelődés- és társadalomtörténetéből*, szerk. SZULY Rita, KRÁNITZ Péter Pál, Budapest–Piliscsaba, Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, 2015 (Doktoriskolai Konferenciák 2), 118–136. Az orsolyita rend magyarországi működéséhez ld. TÜSKÉS Anna, *Szent Orsolya tisztelete a 18. századi Magyarországon és az orsolyita rend = A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015, 351–361.

²¹⁵ Ingrid VÁVROVÁ-ŠTIBRANÁ, *A pozsonyi Notre Dame-zárda nemesi növendékeinek portréi a 18. század harmadik negyedéből*, Művészettörténeti értesítő, 2002/1–2, 51–68.

²¹⁶ Részletes napirendeket tárt fel Helga Meise német területre vonatkozóan a női önéletrázatok alapján. MEISE, *Bildungslust...*, i. m., 457–459. A pozsonyi zárda fennmaradt tanmenetei teljes összhangban vannak a német eredményekkel, ami ismét arra mutat rá, hogy a női műveltség bizonyos szegmensei Európa több részén is érvényben voltak.

²¹⁷ A református és evangélikus lányiskolák tanterveiben helyet kaptak az egészségügyi, természetrajzi, gazdasági, történelmi és neveléstani ismeretek. FEHÉR Katalin, *Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó*, Magyar Könyvszemle, 1999/2, 235.

²¹⁸ VÁVROVÁ-ŠTIBRANÁ, i. m., 52.

²¹⁹ A 18. században a felekezeti szempontoknál erősebben volt jelen a tematikus érdeklődés, amelyet a könyvtárakban fellelhető nevelési könyvek is mutatnak, illetve általában megfigyelhető, hogy nem csak a felekezetiileg egyező szemléletű könyveket szerezték be és olvasták. KALMÁR, i. m., 172.

társasági életre korlátozódott. A század során egyre több állami kezdeményezés célozta a tudás hozzáférhetővé tételét, mindenekelőtt a tankötelezettség bevezetésével, iskolák létesítésével és az egységes tananyag kialakításával. Magyarországon mindez szorosan összefonódott a katolikus intézményrendszerrel (illetve magával a katolikus megújulással), a protestáns felekezetű iskolák ezért sem fogadták el az I. Ratio Educationis szabályozásait,²²⁰ így saját tankönyveket használhattak, amelyeket azonban a maguk költségén kellett kinyomtatniuk.²²¹

A Ratio Educationis (1777) bevezetését megelőzték a '70-es évek elejétől megkezdődő reformtörekvések, amelyeket a korszerűsítés és az egységesítés igénye hívott életre. Ennek elősegítésére, mintaadó szándékkal hozták létre a norma-iskolát Pozsonyban 1775-ben, az itt alkalmazott módszert kívánta bevezetni Mária Terézia rendelete.²²² A Ratio jelentette az első törekvést arra, hogy a felekezeti és képzési szintjüket tekintve eltérő iskolák egységes oktatási rendszerbe szerveződjenek. Noha ez a szabályozás egészében nem valósult meg – ahogyan a legtöbb rendelet és alkalmazása között jelentős a differencia –, ám így is több javaslata beépült a tanításba, az intézményrendszerbe, valamint hatással volt a tankönyvekre, a pedagógiai irodalomra, így pedig az oktatás szemléletére.²²³ A Ratio bevezette a három vagy négy évig tartó oktatást – ám ez még nem jelentett tankötelezettséget –, amelynek részét képezte az írás, olvasás, vallás- és számtan, állampolgári ismeretek és német nyelv, a városi iskolákban ez a tanterv kiegészülhetett még más tárgyakkal is.²²⁴ Ez a rendelkezés nem tett különbséget fiúk és lányok oktatása között, nem írta elő külön osztályok létrehozását.²²⁵ Ennek háttérében továbbra sem pedagógiai megfontolás állt, hanem sokkal inkább az a praktikus belátás, miszerint nincs lehetőség két külön osztály fenntartására, valamint a specifikus tananyag megjelenéséig ez nem szükséges. A katolikus iskolák esetében pedig továbbra is nemek szerint zajlott a képzés. 1789-ben II. József rendelete alapján 6 és 12 éves koruk között iskolakötelesek lettek volna a gyerekek, ám ez a javaslat végül nem valósult meg. A korábbiakkal ellentétben a II. Ratio Educationis (1806) már különválasztotta a fiúk és lányok oktatását, és amennyiben megoldhatónak bizonyult, társadalmi hovatartozás szerint

²²⁰ *A magyar nőnevelés úttörői*, bev., jegyz. OROSZ Lajos, Bp., Tankönyvkiadó, 1962, 31. Az 1791-ben megkapott autonómiatörvénnyel a protestánsok teljes tanügyi önállóságot kaptak, amely a tankönyvekre, tananyagra egyaránt vonatkozott. MÉSZÁROS István, *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Bp.–Dabas, Tankönyvkiadó, 1989, 67.

²²¹ FEHÉR Katalin, *Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján*, Magyar Könyvszemle, 1999/3, 314–328.

²²² *A magyar olvasástanítás története*, szerk. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, Bp., Tankönyvkiadó, 1990, 42.

²²³ *Uo.*, 49.

²²⁴ *Uo.*, 17–26.

²²⁵ Ahogyan az Erdélyre vonatkozó Norma Regia (1781) sem. V. LÁSZLÓ, *Nőoktatás...*, i. m., 100.

is eltérő képzést javasolt.²²⁶ A két Ratio az állami és a katolikus iskolákra vonatkozott, így a zárdák nyilvános osztályaiban is ez a tanterv érvényesült.²²⁷

Az egységes oktatás megszervezése és állami szintre emelése – mindenekelőtt a két Ratio kiadásával – komoly változásokat eredményezett a tan-, az ABC-s és az olvasókönyvek terén is, hiszen a módosult szemlélethez és a megnövekedett igényekhez egyaránt alkalmazkodniuk kellett. Nem véletlen, hogy az olvasás tanításának módszere is ebben az időszakban alakult át jelentős mértékben. Nagyjából a 18. század közepéig a középkor óta gyakorlatban lévő silabizáló módszer maradt domináns, amely az egyes betűket önállóan, majd összevonva is kiolvastatta. A 16. századtól kezdve azonban egyre több módosítással alkalmazták az eljárást, amelynek helyét a hangoztató olvasástanulás vette át – ennek rögzülése körülbelül Mária Terézia rendeletével egy időben zajlott.²²⁸ Az I. Ratióban a Felbiger-féle korszerűsített silabizálást rögzítették, ám ennek általános elterjedtségére, használatára nincsenek forrásaink.²²⁹ A korszakban kiadott ABC-s és olvasókönyvek alapján elmondható, hogy – a korszerűsített, módosított tartalommal együtt – a nyomtatványok továbbra is megoszlottak felekezetek, iskolatípusok vagy nemek szerint, amelyet rendszerint a cím is jelez.²³⁰ A nemi elkülönítés esetén gyakran a fiúknak szóló kiadványok rövidített változatát címezik a lányoknak, érzékeltetve, hogy redukált, egynyelvű, szűkebb mozgásteret engedő tudást szánnak nekik.²³¹

A tanítás nyelve a középkor óta jellemzően a latin volt, ám szórványosan – különösen az alsóbb rétegek és a nők esetében – az anyanyelv is jelen volt. A fennmaradt kéziratos tankönyvek tanulása alapján az írni-olvasni már tudó, tanulmányait középszinten folytató diákok számára váltak hozzáférhetővé a latin nyelvű tankönyvek, hiszen a mintapéldányok alapján maguknak kellett lemásolniuk, ami egyúttal gyakorlásként is szolgált.²³² A latin tehát elsősorban a tudományosság és az elitképzésként működő oktatás nyelve volt, amelyből a nők jelentős része ki volt zárva, többnyire

²²⁶ *A magyar nőnevelés...*, i. m., 26–30.

²²⁷ A zárdák nem kizárólag a nemes lányoknak szánt „elit” képzést biztosítottak, hanem nyilvános osztályokat is működtettek, ahova a kevésbé előkelő származásúak járhattak. A tananyagot és az órák nyelvét is az osztály összetétele határozta meg.

²²⁸ BÖKÉNYI Dániel, *A magyar ABC-és olvasókönyvek történeti fejlődése a legrégibb időtől napjainkig*, Máramaroszi, Vider Nyomda, 1891, 7–8; FLECKENSTEINNÉ CSERVENKA Júlia, *Reformkori magyar nyelvű ábécéskönyvek*, Magyar Pedagógia, 1976/4, 373.

²²⁹ MÉSZÁROS István – FLECKENSTEINNÉ CSERVENKA Júlia – ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna – KÖNYVES-TÓTH Lilla, *A magyar olvasástanítás története*, Bp., Tankönyvkiadó, 1990, 52–54.

²³⁰ *Evangelikus fiú- és leánygyermeknek való képesábéczés könyv*, Sopron, 1780 k; *ABC könyvecske a magyar falusi iskolák számára*, Buda, 1793; *Komáromi abc a ref ifjuság számára*, Komárom; *Magyar ábécé a fiu és leány iskolák számára helv vall* Uj kiad, Debreczen; *Leány Á-BÉ-CZE A' Felsőbbek engedelmeiből*, Kolozsvár, 1784.

²³¹ Ezt Farmati Anna egy kolozsvári kiadvány példáján mutatta meg. FARMATI Anna, *Leány Á-BÉ-CZE A' Felsőbbek engedelmeiből – avagy az alapértelmezett férfivilágkép megnyilatkozása egy iskolai kiadványtípusban = A nők és a régi magyarországi vallásosság...*, i. m., 101–108.

²³² Idővel megjelentek a tankönyvkészítő műhelyek, amelyek azonban nem tudták teljesen kiváltani a saját másolatok készítését, így a két forma egyszerre volt jelen. MÉSZÁROS, *A tankönyvkiadás története...*, i. m., 10–13.

nem ítélték szükségesnek, hogy a lányok is elsajátítsák ezt a nyelvet. Ez még az apácák esetében is érvényesült, akik rendszerint az imádságokat és a liturgia elemeit tanulták meg latinul, ám ez nem feltétlenül jelentette azt, hogy meg is értették. A könyv rendszerint az ismert szövegek felidézésekor jelentett támpontot, ám olvasási készségük egészen új, idegen szövegek befogadására nem volt alkalmas, hiszen grammatikai felkészültségük ezt nem tette lehetővé.²³³ Ahogyan a kódexmásolás során keletkezett hibák is többször azt sejtetik, hogy a női scriptor nem értette a szöveget, csupán lemásolta. A latinul való írás és olvasás képessége tehát nem jelentett szükségszerűen nyelvtudást, a latin nyelv produktív használata továbbra is a legmagasabb rendű és rangú nők (pl. rendfőnöksasszony, uralkodónő) sajátja maradt.

A 15. század végén jelent meg egyre erősebben az igény az anyanyelv oktatására, amelyhez ABC-s és nyelvtankönyvek készültek,²³⁴ egységesebb, rendszerezettebb tananyagot biztosítva így az elemi szintű képzésben is. A reformáció megjelenésével került igazán előtérbe az anyanyelvű képzés, amelyet jelentősen támogattak az egyre nagyobb számban megjelenő fordítások, illetve az adott nyelven írt munkák. Ezek a szövegek egyszerre tették lehetővé az anyanyelvű tanítást és ösztönözték is azt. Ezzel a fordulattal nem szorult háttérbe a latin sem, hiszen lingua francaként és a tudományosság közegeként továbbra is jelen volt, az oktatás nyelve azonban egyre erősebben elkülönült a képzési szintek szerint.²³⁵ A 18. században a Habsburg uralom területén kiadott rendeletek a német tanítási nyelv alkalmazását tűzték ki célul, amelyet például az I. Ratio ABC-s könyvekre vonatkozó melléklete is jelez. Eszerint e kétnyelvű kiadványok egyik oldala német, a másik egy nemzetiségi nyelv.²³⁶ A kifejezetten a leányiskolák számára készült tankönyveket a nőitan címszó foglalja magába, amely az általános közismereti tárgyakat jelölte.²³⁷

III. 3. A textilkészítés szerepe a nevelésben

A lányok esetében kiemelt szerephez jutott a textilkészítés, amelyet származástól, műveltségtől, vagyoni helyzettől függetlenül mind elsajátítottak. Így ez a tevékenység nemcsak az intézményes és az otthoni nevelésnek vált meghatározó részévé, hanem a komolyabb képzésben nem részesülő (tehát akár írni-olvasni sem tudó) lányok ismeretei között is szerepelt. Ahogyan László Zsófia is megfogalmazta: „A kézimunka, a varrás volt az egyetlen olyan hasznos tevékenység, amelyet

²³³ Ehhez ld. KORONDI Ágnes, *Író és olvasó nők a középkori Magyarországon = A zsoltártól..., i. m.*, 44–47.

²³⁴ MÉSZÁROS, *A tankönyvkiadás..., i. m.*, 26.

²³⁵ A Magyarországon a 16. században megjelenő népiskolák mindig anyanyelvű oktatást jelentettek, a latin pedig egyre inkább az elitképzés nyelvévé vált. Mivel a lányok képzéséből szinte teljesen kimaradt a latin nyelv, így gyakran élen jártak az anyanyelv művelésében pl. hungarika gyűjtemények.

²³⁶ *Uo.*, 70. A Ratio alapján kiadott állami ABC-s könyv az *ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreiche Hungarn*. Az első csak magyar nyelvű ABC-s könyv 1792-ben jelent meg.

²³⁷ FEHÉR Erzsébet, *Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848*, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1995, 16. Fehér Erzsébet az 1777 és 1848 közötti időszak magyar nyelvű tankönyveit gyűjtötte össze, amelyben két nőitan található: FARKAS Dániel, *Nőképző*, Nagyenyed, 1845; KISS Bálint, *Nőitan*, Pest, 1846. *Uo.*, 180–181.

minden nő végezhetett és végzett is rangjától függetlenül, és ez az, amely minden könyvben szerepel is a nőkre vonatkozó kötelező tananyagok között.”²³⁸ Általánosságban a textilkészítés kitanulását lehet a lányok képzésének tekinteni, amelyben mindenki részesült,²³⁹ ily módon a lánynevelés története leírható a kézimunka történeteként is, hiszen minél több, változatosabb és kifinomultabb technikát ismert egy nő, annál inkább képzettnak számított. A textilkészítés kora újkori elterjedtsége elsősorban a tevékenység gyakorlati és erkölcsi vonatkozásaival függ össze, amelyek egészen az ókorig nyúlnak vissza. Pénélopé, Lucretia és Arachné archetipikus alakjai egyaránt meghatározóvá váltak a női elfoglaltság megítélésében és viszonyítási pontként szerepeltek a későbbi szövegekben is.²⁴⁰ A Pénélopé és Lucretia által megjelenített nőképben az otthon ülő és szövő-hímző nő vizualizálja az asszonyi hűséget és erényességet, amelyek követendő mintát jelentettek a kora újkorban is. A kereszténység idején – kiemelten a reformációtól kezdve – Arachné alakja az önmagáért való munka veszélyeire hívta fel a figyelmet, amely nem Istenre, nem az ő dicsőségére irányul. Ahogyan a nevelési tanácsadókból és tantervekből kitűnik, a család és a teljes háznép ruhaneműkkel való ellátása elvárásként fogalmazódott meg a nőkkel szemben, amelyeknek előállítása, szabása, varrása is gyakran rájuk hárult. Meghatározó volt tehát a gyakorlati igény, ám a tevékenység messze túlmutatott a praktikumon.

A 18. századi nőkép több szempontból is elmozdulást jelentett a korábbi évszázadokhoz képest. Ez elsősorban nem a szerepkör és a feladatok megváltozását jelentette, hanem bizonyos tulajdonságok, készségek nemspecifikussá válását. A 16. század óta Európában a legfőbb erények között szerepelt a szorgalom és a becsületesség képzetét erőteljesen konnotáló háziasság, takarékoság, amelyek azonban a nőkre és a férfiakra egyaránt vonatkoztak, hiszen a gazdaság, a

²³⁸ LÁSZLÓ, „Asszony-népnek...”, i. m., 243.

²³⁹ „... in den Handarbeiten muß auch deswegen als eine tatsächliche Ausbildung angesehen werden, weil Mädchen und Frauen mit diesen Arbeiten direkt oder indirekt zum Lebensunterhalt der Familie beitragen...” Renate DÜRR, *Von der Ausbildung zur Bildung. Erziehung zur Ehefrau und Hausmutter in der Frühen Neuzeit = Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*, I, Hrg. Elke KLEINAU, Claudia OPITZ, Frankfurt–New York, Campus Verlag, 1996, 206.

²⁴⁰ A 18. századi magyar nyelvű szövegekben és fordításokban egyaránt helyet kaptak a nők textilkészítésére vonatkozó megjegyzések a nem kifejezetten a lánynevelést érintő írásokban is. Ezekben többnyire a tevékenység elhanyagolásával igazolják az erényes élet visszaszorulását a kortárs asszonyok között, és jellemzően az értéktelített múlt és a hiány felől megfogalmazott jelen szembeállításában ábrázolják a kérdést. („A régi jámbor magyar asszonyok, akármely nagy méltóságban lettenek legyen ők helyheztetve, nem szégyenlették a' gazdálkodást, nem szégyenlették szolgálóikkal együtt versent fonni, szőni, varni, apró marhaikra gondot viselni s. a. t. a' mostani magyar asszonyságok pedig mindazokat alatszonyságnak lenni tartják.” DECSY Sámuel, *Pannóniai Fénix*, Bécs, 1790, 80–81.) Különösen Pénélopé szerepel rendre az erényes nő szimbólumaként, akit egyértelműen példának állítanak a szövegek: „restellik Penelope vásznát szőni, verni, varni. Hecules-nek sem tanácsolnám, hogy rokkával, vagy orsóval őket megkínálná.” (FALUDI, i. m., <http://mek.oszk.hu/07500/07553/07553.htm#10>) Bod Péter is Pénélopét tartja az ideális feleség megtestesítőjének, az erényeket a tanultság, műveltség elé helyezve ezzel: „Ne engedje Nagyságd, hogy ezek az Párisban tanult, párisi Minervákat, belgyiomi Diánákat, bécsi Pallásokat szemlélt ifjú urak új haeresist hozzanak bé a méltóságos familiában, hanem ha magok Uliessesek voltak, már telepedjenek egy-egy drága Penelope mellé, még pedig hamar.” (Bod Péter levele Teleki Ádámnak, 1764. szeptember 5. = BOD, *Magyar Athenas*, i. m., 483–484.)

birtokok és a háztartás sikeres irányításához nélkülözhetetlen képességeket jelentettek. A 17. század folyamán a háziassághoz kapcsolódott a mértékletesség, szemérmesség, fegyelem és békesség tulajdonsága, és a fogalom mindinkább a nőkhöz kezdett kötődni, valamint egyre inkább összefonódott a házassal mint térrel is.²⁴¹ A nők korábban összetett és változatos feladatai közül a közvetlen háztartást és a gyereknevelést érintő teendők kerültek előtérbe, tehát a jó feleség és anya pozíciója emelkedett ki és vált meghatározóvá, ami némileg leszűkítette a nők mozgásterét.²⁴² A tulajdonságok és készségek nemi alapon történő elkülönítése azért is indult meg a 17. században, majd teljesedett ki a 18. században, mert ekkor vált meghatározóvá a nemekről szóló diskurzusban a bipoláris elképzelés, amely különböző jellemzőket és feladatokat jelölt ki a nők és a férfiak számára.²⁴³ Ez a nemi konstrukció Európa-szerte erőteljesen érvényesült az oktatási-képzési megfontolásokban is, amelyek szerint más szerepekre kell felkészíteni a fiúkat és a lányokat.²⁴⁴

A szakirodalom álláspontja szerint e folyamat eredményeként a nők alárendeltsége erősödött,²⁴⁵ és a gyakorlati készségek helyét egyre inkább az ezekhez társított erények vették át, ezek váltak a megítélés alapjává. Hiszen a takarékoság és dologosság alapvetően gazdasági szükségletként és keresztény életmódként tűnt fel a 17. században, ám a háziasszony a 18. században a nemi (Geschlecht, gender) tulajdonságokon alapuló nőideállá alakult.²⁴⁶ A hitbeli kötelezettségek és az ebből fakadó feladatok egyre specifikusabban női karakterként, tulajdonságként jelentek meg, amelyek láthatóvá tették az erényeket. A női erények pedig egyre szorosabban kötődtek az otthon közegéhez és az otthoni teendőkhöz, így a nyilvánosság terei fokozatosan nem nőivé (»unweibliche« Aufenthaltsorte²⁴⁷) váltak. Mindez abból a feszültségből is származott, amely a nők különböző szerepkörei és az ezekhez szükséges kompetenciák között húzóódott. Hiszen a nő a házasság által vált (jogi és teológiai szempontból is) teljes értékűvé, így lett belőle asszony, feleség (Ehefrau). A nevelési tanácsadókban és az egyéb előíró szakirodalomból egyértelműen kiderül, hogy

²⁴¹ Sylvia HAHN, *Frauenarbeit: Vom ausgehenden 18. bis zum 20. Jahrhundert*, Wien, Bundesministerium für Unterricht und Kunst, 1993, 8; DÜRR, *i. m.*, 196; Claudia OPITZ, *Hausmutter und Landesfürstin = Der Mensch des Barock*, Hrg. Rosario VILLARI, Frankfurt am Main–New York, Campus, 1997, 347.

²⁴² OPITZ, *Hausmutter...*, *i. m.*, 347.

²⁴³ A szakirodalom jelentős mértékben Rousseau-nak tulajdonítja e konstrukció népszerűségét és megszilárdulását, akinek nevelési munkája ezen az elképzelésen alapult. Ld. Heide von FELDEN, *Geschlechterkonstruktion und Bildungsvorstellungen aus Männer- und Frauensicht im 18. Jahrhundert = Das Geschlecht der Bildung – Die Bildung der Geschlechter*, Hrg. Britta L. BEHM, Gesa HEINRICHS, Holger TIEDMANN, Opladen, Leske + Budrich, 1999, 42; Heide von FELDEN, *Geschlechterkonstruktion und Frauenbildung im 18. Jahrhundert: Jean Jacques Rousseau und die zeitgenössische Rezeption in Deutschland = Handbuch zur Frauenbildung*, Hrg. Wiltrud GIESEKE, Opladen, Leske + Budrich, 2001, 26–31.

²⁴⁴ FELDEN, *Geschlechterkonstruktion und Bildungsvorstellungen...*, *i. m.*, 43.

²⁴⁵ DÜRR, *i. m.*, 194–196; OPITZ, *Hausmutter*; *i. m.*, 348.

²⁴⁶ „So wandelte sich das Hausmutterideal vom 17. zum 18. Jahrhundert allmählich von einer Umschreibung christlich-protestantischer Lebensregeln vor dem Hintergrund wirtschaftlicher Notwendigkeiten zu einem auf geschlechtsspezifische Charaktereigenschaften gegründeten Weiblichkeitsideal.” OPITZ, *Hausmutter*; *i. m.*, 348.

²⁴⁷ *Uo.*, 348.

ehhez a legfontosabb tulajdonságot az engedelmesség jelentette, amely alkalmassá teszi a lányt a házasságra. Másrésről a házasság során gazdasszony (Hausfrau) és anya (Hausmutter) válik a nőből, e főként gazdasági minőségében pedig a határozottság és az önállóság kap szerepet. A női státusz e két funkciójához társított értékek, elvárások tehát különböző erénykánonba tartoztak, aminek feloldásaként a gyakorlati készségek helyét átvette az erényeknek való megfelelés.²⁴⁸

A nő – és általában a nemek – fogalma a 18. század során további változásokon ment keresztül. A század első felében mindenekelőtt a nők társadalmi státusz jelentette a meghatározás alapját, amely döntően férjüktől, közvetlen férfi hozzátartozóiktól függött, és a privát szférára korlátozódott. A század második felében azonban egyre inkább természettudományos, biológiai alapon különítették el egymástól a két nemet, majd a diszciplináris változások következtében a 18–19. század fordulóján kifejezetten az antropológiai, anatómiai és pszichológiai szempontok kerültek előtérbe a definiálásnál.²⁴⁹ A nő fogalmának újabb megközelítései, a nőkép változása természetesen politikai és jogi következményeket is jelentett, hiszen így a nőket természetükből adódóan testileg és lelkileg gyengébbnek, kevésbé teherbírónak tekintették, erre hivatkozva bizonyos pozíciókból, területekről kizárták őket, illetve a társadalmi terhek viselésére és a jogok érvényesítésére egyaránt kevésbé találták őket alkalmasnak. Mivel a közéletben eddig is elvétele vehettek részt, gyakorlati szempontból nem módosult jelentősen a mozgásterük, ám ennek retorikai érvrendszere erőteljesen átalakult.

Ezeknek az egész Európában érvényesülő folyamatoknak a következményeként megváltozott a nőkép, amelynek továbbra is része maradt a textilkészítés, ám annak praktikus vonatkozásaival szemben az – antik hagyományban is jelenlévő – erkölcsi jelentés került előtérbe.²⁵⁰ E tevékenység elsajátítása felkészítette a lányokat későbbi szerepköreikre, valamint erényességük szimbólumává vált, így erkölcsüket is szavatolta. Mivel az otthonhoz, a ház teréhez kötődött egyrészt kijelölte a nők számára a mozgásteret, lehetőségeket,²⁵¹ másrészt biztosította a külvilág csábításaival szembeni védelmet. A textilkészítés, hímzés minden esetben a védettség, a biztonság képzetével fonódott

²⁴⁸ DÜRR, *i. m.*, 189.

²⁴⁹ FELDEN, *Geschlechterkonstruktion und Frauenbildung...*, *i. m.*, 31.

²⁵⁰ A történelmi-politikai körülmények azonban módosíthattak az érvényben lévő nőképen, hiszen a mohácsi vereséget követően – különösen a török hódoltság területén – az otthonülő, imádkozó és hímző asszony ideálja átalakult, és erősebben érvényesült az életképes, határozott, írni-olvasni tudó nő. LENGYEL, *A kora újkori...*, *i. m.*, 22.

²⁵¹ DÜRR, *i. m.*, 206. Hagyományosan a szakirodalom a tűt (Needle) tekinti az otthon, a privát szféra (domestic life) szimbólumának a nők esetében, míg a toll (Pen) jelentette a nyilvánosságba (freedom of public life) való belépés lehetőségét. A 19. századi angol kézimunka (needlework) esetében azonban éppen azt mutatta ki egy kutatás, hogy e két lehetőség nem zárja ki egymást szükségszerűen (the Needle or the Pen), hanem éppen a textilkészítés tevékenysége jelentett alkalmat a nyilvánosságban való részvételre (the Needle as the Pen). Vagyis a tevékenységet nem egy alternatív diszkurzusként feltételezik, hanem a diszkurzus egyik formájaként. Heather PRISTAH, Inez SCHAECHTERLE, Sue CARTER WOOD, *The Needle as the Pen: Intentionality, Needlework and the Production of Alternate Discourses of Power = Women and the Material Culture of Needlework and Textiles, 1750–1950*, ed. Maureen DALY GOGGIN, Beth FOWKES TOBIN, Surrey, Ashgate Publishing Limited, 2011, 14.

össze, amely a bűnök ellen jelent oltalmat, hiszen távol tartja a tétlenséget, és alkalmat ad az elmélkedésre, imádkozásra. Gyakran közös tevékenységként végezték a nők – hímzőműhelyben, fonóban vagy rokonaikkal a szalonban –, így általa elkerülhetővé vált az unalom és a magány. A közös kézimunkakészítés a társadalmi érintkezés elfogadott módját jelentette, amely szabályozott formája volt a ház elhagyásának, a rokonok és szomszédok látogatásának,²⁵² tehát a szocializáció eszközének is tekinthető.

A textilkészítés kiemelt szerepét mutatja, hogy az elméleti irodalomnak, vagyis a nevelési- és életvezetési tanácsadókönyveknek, különböző pedagógiai munkáknak szintén visszatérő eleme. Vives már idézett művében rangtól függetlenül, minden nő számára egyértelműen szükségesnek tartja az ilyen irányú képzést: „De semmiesetre sem engedném meg, hogy a nő, legyen akár hercegnő, vagy királynő, járatlan legyen azon ügyességekben, amelyeket a kézzel gyakorolnak.”²⁵³ Ezen belül külön kiemelte a fonást, amelynek művészi értékét is hangsúlyozta: „Ugyanis a gyapjú feldolgozása az előkelő nőknek kiváló és művészies foglalkozása volt.”²⁵⁴ Vives gondolatmenete alapvetően a mintakönyvek dedikációinak érvelésével áll összhangban, vagyis a textilkészítést a leghatékonyabb védelemnek tekinti a tétlenséggel szemben, amely a bűn legfőbb forrása. Nála is találkozunk tehát a dolgosság és az erényesség képze, amely a munka erkölcsnemesítő hatásán keresztül kapcsolódik össze. A textilkészítés eszközei (pl. tű, guzsaly, rokka) hamar az erényes nő attribútumaivá váltak. Erasmus hadi retorikájában a védekezés kellékeiként tűnnek fel: „Mert az asszonyok fegyverzete orsóból és rokkából áll.”²⁵⁵ ám egyúttal megjelenik az – a textilkészítés megítélésben markánsan jelenlévő másik – álláspont, amely szerint a kézimunka készítése nem köti le az elmét, így az továbbra is ki van téve a bűnös gondolatoknak. A gyakran mechanikus munka tennivaló nélkül hagyja az értelmet, a monotonitás, elrévedés pedig észrevétlenül válhat az álmodozás, a nem Istenre irányuló gondolatok alkalmává.²⁵⁶ Vivessel ellentétben tehát a testi és a lelki elfoglaltság, dolgosság Erasmusnál nem kapcsolódik össze szorosan, nem tekinti a

²⁵² Elsősorban a kisvárosi, falusi közegben érvényesült a fonók ilyen jellegű funkciója, amely nemcsak a közös textilkészítés helye volt, hanem az információcsere, a felolvasás (különösen az olvasni nem tudók számára bírt jelentőséggel, noha a közösségi élményként létrejövő befogadás mindenképp más tapasztalatot eredményezett, mint a magányos olvasás) tere is, a szociális élet fontos helyszíne. Az elfogadott és szabályozott keretek között történő ismerkedésre is alkalmat adott, hiszen estefelé a férfiak is megjelentek, így a fonó különböző mulatságok helyévé vált. DÜRR, *i. m.*, 204.

²⁵³ VIVES, *i. m.*, 228.

²⁵⁴ *Uo.*, 229.

²⁵⁵ ERASMUS, *Az apát és a művelt asszony*, *i. m.*, 93.

²⁵⁶ Ez a szemlélet nemcsak Erasmusnál érvényesült, hanem városi rendeletek is közvetítették, ahogyan arra akad felvidéki példa: „felnőtt leányoknak ne engedessék meg a csipkekészítés, mert a könnyű munka mellett csak paráználkodnak; kényszerítsék őket, hogy becsületes emberek szolgálatába álljanak” (Selmezbánya városának 1560-as rendelete). Kőrmöcbánya 1676-os rendelete szerint rendőri felügyelet alá kell venni a szolgálni nem akaró csipkekészítő leányokat, „akik könnyelmű életüket ledérséggel töltik”. Idézi: PALOTAY Gertrúd, *Tót csipke, tót hímzés a XVIII. századi Erdélyben*, Kolozsvár, Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Erdélyi Tudományos Intézet, 1947, 6.

textilkészítést az erények megmutatkozásának, illetve megőrzésük eszközének. Érvrendszerében ez annak igazolására szolgál, hogy a nők elméjének is tennivalót kell biztosítani, amelynek legjobb módja a tanulás és a tudomány. A kézimunka elégtelensége tehát a lányok oktatása melletti indokként mutatkozott meg.²⁵⁷

Magyar nyelven Pázmány Péter *Mint kell a keresztyén leányt nevelni* című prédikációja a legismertebb és legelterjedtebb szövegek közé tartozott a lánynevelés témáját illetően a kora újkorban, amelynek felekezettől független használatát mutatja, hogy katolikus és protestáns könyvjegyzékekben egyaránt szerepel. Ez a prédikáció nagyban épít a nőnevelési kiadványokra, különösen Vives munkájára, amelyet elsődleges forrásként használ. Pázmány külön kitér a textilkészítés korai elsajátítására: „Hatesztendő korban mit kell mívelni a leánynak, megírja Szent Jerónimus, mikor azt parancsolja Laeta asszonynak, hogy leányát, Paulát [...] orsó, rokka forgatásra, szövésre, fonásra, recekötésre, mesterséges varrogatásra tanítsa, hogy ezekben idejét tisztességesen, gyönyörűségesen, hasznosan tölthesse.”²⁵⁸ Mindez továbbra is a tétlenség ellen ható dologosság jegyében válik fontossá, aminek alátámasztására Salamont, Nazianzi Szent Gergelyt, Augustinust és Nagy Sándort idézi, mint akik maguk is a lányok kézimunkával való foglalatosságát tartották helyénvalónak – Nazianzi Szent Gergelynél összekapcsolódik az otthon ülés, Istennel való társalgás és az orsópergetés.²⁵⁹

Pázmány ösztönözte az angolkisasszonyok betelepítését is, akik 1627-ben hozták létre lánynevelő intézetüket Pozsonyban. A fennmaradt tantervükből kiderül, hogy a kézimunka első osztálytól az elsajátítandó anyag részét jelentette, ám a különböző technikák képzési szintek szerinti felosztása azt is jelzi, hogy nem mindenki számára volt elérhető a hímzésnek minden módja. A tanulmányok megkezdésekor minden növendéknek kötelező volt a kézimunka, majd harmadik osztályban opcionálisan folytathatták azok, akik nem igényelték a mélyebb katekizmusismeret és a latin nyelv tanulását. Negyedik osztályban szintén alternatívaként merült fel a latin és a számtan helyett, ám ekkor a tanmenet már jelezte a technika fajtáját is – a finomabb kézimunka, például az aranyhímzés elsajátítására adódott lehetőség. Ez a különbségtétel rámutat arra, hogy a textilkészítésnek, hímzésnek bizonyos módjai csak a megfelelő képzés és anyagi ráfordítás esetén váltak elérhetővé, hiszen az anyagköltség miatt ezek drágább technikát jelentettek.²⁶⁰ Némileg átalakult az angolkisasszonyok tanterve a 18–19. században, amikor második osztályban az olasz

²⁵⁷ BROKMANN-NOOREN, *i. m.*, 25–26.

²⁵⁸ PÁZMÁNY, *i. m.*, 1026–1027.

²⁵⁹ *Uo.*, 1027.

²⁶⁰ PUKÁNSZKY Béla, *Angolkisasszonyok = Bevezetés...*, *i. m.*

http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/noneveles/62__angolkisasszonyok.html (Letöltés ideje: 2019. február 11.)

kézimunka, harmadikban pedig a spanyol került sorra,²⁶¹ jelezve a területi és kulturális differenciálódást.

Szintén a különböző textilkészítési technikákhoz való hozzáférés anyagi és szociális helyzethez kötöttségét mutatja, hogy míg szőni szinte minden lány megtanulhatott, addig a varrást már nem mindenki engedhette meg magának. Az európai városokban elterjedt varróképzés (Nähunterricht) az anyagköltség miatt sokak számára drága volt²⁶² – miközben a tehetősebbeknek a hímzés jelentette a komolyabb anyagi ráfordítás nélküli elfoglaltságot. A 17–18. században Európában egyre láthatóbbá és egyre tudatosabbá vált a kézimunkák típusainak társadalmi rétegek szerint történő elkülönítése, amely elválasztotta egymástól a megélhetési (Nutzarbeit) és a luxus kifejezésére szolgáló munkákat (Luxusarbeit), szorosan összefonódva a házimunka (Haus- oder Heimarbeit) és a szabadidős tevékenység (Freizeitbeschäftigung) fogalmaival.²⁶³ Az arisztokrácia esetében egyértelműen a textilkészítés szórakoztató és reprezentációs jellege vált meghatározóvá, amely a fényűző életmódnak és a nem dolgozásnak (Nicht-Arbeiten) a kifejezésére szolgált.²⁶⁴ Igyekeztek eltávolodni a kézimunka erényességet és szorgalmat jelentő hagyományától, mivel az alsóbb társadalmi rétegeknél ehhez a házimunka, illetve a pénzkereset – számukra negatív – konnotációja társult.²⁶⁵ Ennek jegyében azok a technikák váltak a nemesek és főnemesek között elfogadott és támogatott formává, amelyek másoknak – leginkább anyagi okokból – nehezen elérhetőek voltak. Kiemelt szerephez jutott így a hímzés, különösen annak finom és drága alapanyagokat igénylő módjai, mint az arany vagy ezüst szállal való hímzés. Hasonlóan lényeges volt az elkészült darab funkciója, amelynek rendszerint díszítő, esztétikai szerepe került előtérbe – hétköznapi használati jellegével szemben – és a reprezentációs háló működtetésében, fenntartásában vált meghatározóvá.

Bizonyos esetekben, valamint jellemző tendenciaként elválaszthatóak a textilkészítés egyes technikáihoz társított értékek, az erényesség és a szorgalom, illetve – ennek teljes ellentétéként – a semmittevés és lustaság képzete, ám ezek olykor nem különülnek el élesen egymástól. Hiszen az idő- és térbeli, felekezeti és kulturális tényezők mind szerepet játszottak abban, hogyan tudtak érvényesülni a tevékenység eltérő konnotációi. Az erdélyi nemesasszonyok példája alapján a

²⁶¹ BENCZIK, *i. m.*, 124.

²⁶² DÜRR, *i. m.*, 205.

²⁶³ E distinkció érvényesült Európában a 19. század során is, ekkor már erősen a polgári kultúrához kapcsolódva. Christine SCHERRER, *Textile Handarbeiten in der bürgerlichen Kultur in der zweiten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts*, Salzburg, 1992, 1 (Diplomarbeit).

²⁶⁴ Nagyön hasonló értéktársítással lehet találkozni a női olvasók megjelenésével, a nők olvasási szokásaival kapcsolatban, amely – a megfelelő olvasmányok esetén – éppúgy lehetett az erényes, kegyes élet kifejezője, mint a lustaság, tétlenség megmutatkozása, ilyen módon pedig az arisztokratikus életforma és a szociális distinkció jele. GODINEAU, *i. m.*, 344–345. A textilkészítés eltérő megítélésére jelent példát II. Mária angol királynő esete, akivel kapcsolatban kifogásolták, hogy a textilkészítés elvonja a politikai és szociális feladataitól. BISCHOFF, *i. m.*, 45.

²⁶⁵ „Hochadeligen Damen selbst diente die Stickkunst sicherlich nicht als Ausweis ihrer – so nicht geforderten – hausfraulichen Tugenden.” *Uo.*, 43.

reprezentációs funkcióhoz hasonló jelentőséggel bírt a kézimunkák készítésének erkölcsösséget kifejező szerepe, amelynek magyarázatát mindenekelőtt az erős református és pietista gondolkodás jelentette. Esetükben a patrónai szerepkör fogta össze a különböző teendőket és feladatokat, amelyeknek meghatározó részét képezte a textilkészítés is.

III. 4. Hímzőműhelyek és egyháztámogatás – textilkészítő patrónák

A textilkészítés antikvitas óta meghatározó gyakorlata a kora újkorban is a nők egyik legfőbb elfoglaltságát jelentette Európában, a különböző technikák elsajátítását tekinthetjük elsődlegesen a lányok képzésének, a változatos anyagok használatát, az előállítási és díszítési módokat pedig műveltségük jelének. Éppen ezért nemcsak annak volt jelentősége, hogy minél nagyobb tudásra tegyenek szert ezen a területen, hanem a szakértelem megmutatásának, láthatóvá tételének is. Ennek legfőbb módját a személyes és diplomáciai kapcsolatok megerősítésére szolgáló ajándékok és a templomi adományok jelentették, amelyek azonban túlmutattak a készítő tudásának kifejezésén, és az egész család nevének, vagyonának és támogatásának a reprezentációjaként értelmezhetőek. A hozzáértés igazolásának tekinthető, amikor egy nemesasszony – és hímzőműhelye – hírnevének köszönhetően más családokból is érkeztek lányok az udvarába küldték tanulni, illetve hímzéssel (mintával, anyaggal, technikával) kapcsolatos tanácsokat kértek tőle. Erre vonatkozóan a levelezések jelentik az elsődleges forrást, amelyek segítenek képet alkotni egy kora újkori asszony feladatairól.

A magyarországi és erdélyi nemes-, főúri és fejedelemsasszonyok esetében a patrónai szerepkör alapvetően a nemesi státuszból fakadt, amely a férfiak esetében éppúgy érvényesült, hiszen patrónusként ők is támogatták az egyházat, az oktatást és a kultúrát. Ez a magatartás tehát alapvetően együtt járt a társadalmi és vagyoni helyzettel. A jelentős átfedések ellenére azonban nem teljesen egyezett a pártfogói feladatkör a nők és a férfiak esetében, amely az eltérő lehetőségekből, létezéséből adódott. Az asszonyok számára ez jelentett egységes keretet a különböző tevékenységekhez, és e nőkép felől értelmezhető leginkább a textilkészítés gyakorlata is. Mint a leginkább befolyásos és mintaadó nők, kiemelt jelentőséggel bírt nyilvános tevékenységük a példaadás és az értékközvetítés szempontjából. Legfontosabb feladataik közé elsősorban a szűkebb környezet ellátása, a háztartás irányítása tartozott, amely a család és az udvarnép étkeztetését, ruházását, gyógyítását jelentette – ennek minden velejárójával (textilek előállítása, zöldségek és gyümölcsök termesztése stb.). A levelezések tanúsága szerint a leggyakrabban érintett témák között szerepel az élelmiszerek beszerzése, a textilkészítés, a különböző betegségek, ehhez kapcsolódóan pedig az orvoslás módjai és eszközei. Hasonlóan gyakori a cselédek, mesterek és inasok

kölcsönkérése, esetleg szökésük és keresésük ügye.²⁶⁶ Természetesen sor került a társasági és családi események megvitatására is, ami gyakran az előbbiekkal összefüggésben kapott helyet, hiszen a textiliák előállításának, a varró- és hímzőinasok egymáshoz küldésének vagy a hímzésminták elkérésének apropóját jelenthette egy nagyobb vendégség vagy esküvő is.²⁶⁷

Az előbbi témákhoz képest marginálisabban van jelen, ám a nők is gyakran érdeklődtek leveleikben egy-egy kiadvány után, igyekeztek hozzájutni a számukra fontos kötetekhez. Kulturális szempontból a könyvgyűjtés, valamint a könyvkiadás támogatása²⁶⁸ kiemelt jelentőséggel bírt, gyakran pedig saját imádságok, elmélkedések készítésével vagy külföldi munkák fordításával a patrónák maguk is hozzájárultak ezek gyarapításához. Az egyre növekvő és az anyagi ráfordítást sem sajnáló női olvasóközönségnek köszönhetően alakultak ki a magyar nyelvű kiadványokat tartalmazó hungarica-gyűjtemények,²⁶⁹ amelyek létrejötte mindenekelőtt a nők nyelvtudásbeli hiányosságaival magyarázható. A támogatásukkal megjelent nyomtatványok dedikációit mindig a pártfogónak címezték a szerzők, akiknek olykor már az iskolai tanulmányaihoz is – részben vagy egészben – hozzájárultak (pl. Bod Péter, Málnási László). Ily módon is megnyilvánult a patrónák – és családjuk – kultúratámogatása, amely nemcsak a tehetséges diákok tanulmányainak és peregrinációjának segítését jelentette, hanem az iskola patronálását alapítványtétellel, könyvadományokkal, építkezési hozzájárulással. Gyakran végrendeletükben is gondoskodtak a hozzájuk közel álló intézményekről, ami az oktatás mellett főként az egyház területét érintette. Hasonló módon járultak hozzá az eklézsia életéhez, gyarapodásához is, legfőképp templomépítés, anyagi hozzájárulás és úrasztali felszerelés formájában. E támogatások viszonylag jól nyomon követhetőek, hiszen rendszerint szöveges és tárgyi források egyaránt megőrizték az adományozást. Az egyháztámogatás esetében kiemelten érvényesült a kegyességgyakorlás fogalma, amely értelmezési keretet biztosított a teljes patrónai szerepkörnek.

Mindezek a feladatok és szerepek a férj elvesztése esetén egyéb teendőkkel is kiegészültek – különösen, ha nem került sor újabb házasságra. Speciális helyzetet jelentett az özvegyi állapot, amely jogilag és szociálisan is sajátos státuszt eredményezett, viszonylagos szabadságot biztosítva a nőknek, egyúttal pedig számtalan nehézséget is okozva. Erdélyben a 18. század végéig a Werbőczy-

²⁶⁶ Pl. Bethlen Kata levelezésében a következő darabok érintik ezt a témát: Teleki Pálnak írt levél, 1729. július 7.; Teleki Sándornak írt levél, 1730. június 2.; Teleki Sándorné Nagy Zsuzsannának írt levél, 1730. augusztus 10.; Teleki Sándorné Nagy Zsuzsannának írt levél, 1731. október 6.; Teleki Lászlónak írt levél, 1750. július 28. *Árva Bethlen Kata Levelei, i. m., 15; 20; 246; 250; 357.*

²⁶⁷ Erre példa Bethlen Kata levelezésében a Teleki Judit és Dániel István esküvőjére való készülődés. A lakodalmi textiliák ügyében 1728 és 1731 között folyamatosan levelezett Teleki Sándorral. *Uo., 11–24.*

²⁶⁸ Ez nem csak a nyomdaköltséget fedező anyagi támogatást jelenhette, hanem az alapanyag biztosítását is. Bethlen Kata a birtokán működtetett papírmalomnak köszönhetően maga állította elő a szükséges mennyiségű papírt, amelyet levelezéshez és nyomtatáshoz egyaránt használt.

²⁶⁹ Önálló és különálló női könyvtárakat csak a 18. századból ismerünk, ám ezzel együtt természetesen korábban is jelen voltak a női könyvtulajdonosok, asszonyi gyűjtemények. *MONOK, i. m., 83.*

féle *Tripartitum* határozta meg az özvegyi jogokat, amely szabályozta a birtokok hasznélvezetét, az ingó és ingatlan javak öröklését. Alapvetően az özvegynek kedveztek a törvényi előírások, hiszen az újracházasodásig továbbra is joga volt férje birtokain és házaiban élni, azokat igazgatni.²⁷⁰ Bizonyos fokú függetlenséggel járt tehát, hogy egyedül irányították a rájuk maradt gazdaságot, gyógyítottak, oktattak, de ez csak a megfelelő anyagi és társadalmi körülmények esetén jelentett önállóságot számukra.²⁷¹ Törvényileg szabályozott helyzetük ellenére az özvegyek rendszeresen elhúzódozó birtok- és örökösödési perek résztvevőivé váltak, ami jelzi kiszolgáltatottságukat is. Az elhunyt férj családja különösen gyermektelenség esetén igyekezett visszaszerezni vagyonát – mindenekelőtt a földeket –, hiszen szemükben az özvegy elvesztette a család szempontjából lényeges funkcióit. Emellett az általa irányított területek hatással voltak az egész birtokrendszerre, így a családi érdekekre is²⁷² – és a kettő nem feltétlenül állt összhangban egymással.

Erdélyhez hasonlóan Magyarországon, a budai özvegyek esetében is ritka volt a férfi segítség nélkül boldoguló nő, hiszen a hatósági és üzleti ügyekben való jártasság elengedhetetlen volt az autonómiához – ám ezek az ismeretek nem feltétlenül tartoztak az asszonyok alaptudásához. Emellett az erősen patriarchális hivatali rendszerben nem nézték jó szemmel, ha egy nő önállóan, közbenjáró nélkül próbálta intézni ügyeit. Nem véletlen, hogy Budán a 18. században egyedül élő nők jellemzően kamarai hivatalnokok és katonatisztek özvegyei voltak, akik járatosak voltak ezekben az ügyekben, hozzászórtak az önálló döntéshozáshoz, valamint szükség esetén számíthattak a többi hivatalnok és tiszt támogatására.²⁷³ A megözvegyült polgárásszonyok szabadon rendelkeztek vagyonuk felett, adót fizettek és folytathatták férjük mesterségét – a politikai jogokat leszámítva tehát megörökölték elhunyt házastársuk jogait és kötelezettségeit egyaránt.²⁷⁴ A budai bírósági iratok alapján a megözvegyülés a polgárásszonyok esetében is gyakran örökösödési pert vont maga után, amely a megfelelő felkészültség vagy pártfogó nélkül teljes vagyonvesztéssel

²⁷⁰ WERBŐCZY István *Hármaskönyve*, ford. dr. KOLOSVÁRI Sándor, dr. ÓVÁRI Kelemen, Bp., Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 2006, 96, 143–144. Idézi: NAGY Márton Károly, „a méltóságos Teleki famíliába lött béplántáltatásom”: Árva Bethlen Kata a Teleki család rendszerében = *Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, Piliscsaba, PPKE BTK, 2014, 122.

²⁷¹ V. LÁSZLÓ, *Női szerepek...*, i. m., 8–11.

²⁷² NAGY, „a méltóságos Teleki famíliába lött béplántáltatásom”..., i. m., 123.

²⁷³ GÉRA, i. m., 265–283.

²⁷⁴ A kora újkor egészét tekintve a nők egyetlen jogát a szabad bábválasztás jelentette, amely éppen ezért kiemelt jelentőséggel bírt. Ennek alapos feltárását Krász Lilla végezte el. Pl. KRÁSZ Lilla, „Jánus-arcú” nők, „Jánus-arcú” hivatásban?: *Falusi bábák a 18. századi hivatali akták tükrében* = *Áldás és átok, csoda és boszorkányság: vallásantropológiai fogalmak tudományos megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi, 2004, 604–629; Uő, *Bábák és boszorkányok a kora újkori Magyarországon*, Rubicon, 2005/7, 37–40; Uő, „...és világra jött a gyermek...”: *A bábamesterség mint női hivatás a 18. századi Magyarországon* = *A nők világa*, i. m., 69–88; Uő, *A női kommunikáció struktúrái a bábáság intézményének 18. századi átalakulásában*, Századok, 2019/2, 291–312.

végződhetett. Több ízben felmerült az özvegyek gyámolításának keresztény érve, ám a gyakorlatban ez csak akkor érvényesült, ha egybeesett a város gazdasági érdekével.²⁷⁵

Az angliai kutatások szintén azt igazolják, hogy a kora újkori özvegyek esetében a tisztelet mellett legalább olyan erősen jelen volt az ellenkező vélemény is, miszerint a nők függetlensége, férfi irányítás nélkül maradása veszélyt jelent, emiatt gyám kijelölését szorgalmazták.²⁷⁶ Viselkedésüket, tevékenységeiket szintén igyekeztek szabályozni, ennek eszközét pedig nemcsak a jogi előírások jelentették, hanem az özvegyi mintaimádságok és az özvegyi előírások is, amelyek gyakran szövegalkotási modellt nyújtottak a saját írásaikhoz, illetve beépülhettek a halotti beszédekbe.²⁷⁷ Angliában és Németországban terjedt el különösen e szövegtípus,²⁷⁸ amely a peregrinusokon keresztül Magyarországra és Erdélybe is eljuthatott. Özvegység esetén tehát a nőknek lényegében a férfi feladatköröket is át kellett venniük, amely nemcsak a szűkebb udvartartás, hanem a teljes gazdaság irányítását jelentette az ehhez szükséges mezőgazdasági, jogi és pénzügyi ismeretekkel együtt. Természetesen komoly előnyt jelentett, ha egy jól működő birtokrendszer igazgatását kellett folytatniuk, illetve gyakran kaptak segítséget a rokonoktól, ismerősöktől is.

A levelezések mellett igen fontos forráscsoportot jelentenek a gazdasszonyi teendőkhöz segítséget nyújtó gyűjtemények, amelyek megnevezésüket, felépítésüket és tartalmukat illetően is változatos képet mutatnak. A 16. századtól kezdve igen elterjedtek voltak az orvosló könyvek, amelyek két fő típusát a borbély-sebész kéziratok és a házi orvosságos könyvek alkották. Ez utóbbi jellemzői, hogy a ház körül fellelhető alapanyagokból készült recepteket tartalmaznak, emellett egyéb tudnivalókat is közvetítenek (pl. a méhészettel, növénytermesztéssel kapcsolatban) és családon belül öröklődtek.²⁷⁹ Ezek a sajátosságok a későbbiekben is megmaradtak, így tehát nemcsak gyógymódokat tartalmaztak az orvosló könyvek, hanem praktikus tanácsokat, amelyek minden háziasszonynak hasznosak lehettek. A kora újkorban a háziasszonyok összegyűjtötték a hallott és kipróbált gyógymódokat (amelyet többször a probatum kitétel jelez), amit a korszak orvosi viszonyai tettek szükségessé. Az orvoshiány és a kevés magyar nyelven elérhető nyomtatott orvosi könyv hatására a szóbeliségből, a hagyományból, a levelekből és a megjelent munkákból

²⁷⁵ GÉRA, i. m., 284–288.

²⁷⁶ Barbara J. TODD, *The virtuous widow in Protestant England = Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, ed. by Sandra CAVALLLO and Lyndan WARNER, New York, Longman, 1999, 66–67.

²⁷⁷ Bethlen Kata esetében vizsgálta Fazakas Gergely az özvegyi mintaimádságok és egyéb özvegy-reprezentációk szövegalkotásra gyakorolt hatását. FAZAKAS Gergely Tamás, „*tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe bélni*”, *Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban = Emlékezet és devóció a magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 259–278.

²⁷⁸ TODD, i. m., 66–67.

²⁷⁹ SZLATKY Mária, *Utószó=„Minden doktorságot csak ebből késértek” Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből*, kiad., szerk. SZLATKY Mária, Bp., Magvető, 1983, 402–407.

állították össze saját gyűjteményeiket, amely aztán kölcsönzés, másolás és öröklés útján terjedt.²⁸⁰ A legtöbb kora újkori magyarországi orvosló könyv tehát címétől függetlenül inkább *orvosságos* könyvnek tekinthető, hiszen elsősorban recepteket közvetítenek, nem pedig orvosi eljárásokat.

E kéziratos összeállítások rendszerint a háztartás irányításához nyújtottak hasznos tanácsokat, és valóban a 16–18. századi asszonyok gyakorlatát mutatják meg, akik maguk gyűjtötték egybe a recepteket, a különböző étel- és italkészítési, textilszínezési eljárásokat, valamint a bevált gyógymódokat.²⁸¹ Nem előírászerű kiadványokról van tehát szó, hanem a hétköznapiakban hasznosítható, kipróbált, praktikus tanácsok tárházáról, amely a generációkon keresztül öröklődő tapasztalatokat, tanácsokat rögzítette – leggyakrabban receptek formájában. A lexikonokhoz és az enciklopédiákhoz hasonló törekvés fedezhető fel e gyűjtemények létrehozásában, még ha különböző regiszterekről van is szó. Jellemzően a gazdasszonyok nem maguk írták le a fortélyokat, hanem lejegyeztették, illetve a levélmellékletként érkezett recepteket beillesztették a többi mellé, így ezek a kéziratok az esetek jelentős részében nem egy kéz munkái – már csak a családi hagyományozódás miatt sem.²⁸² E receptes könyvekben mindenekelőtt a tulajdonos érdeklődése érvényesült, így eltérő arányban szerepeltek az egyes területek, ebből adódóan pedig a megnevezésben is máshová került a hangsúly. Leggyakrabban az orvoslást, gyógyítást és a szakácskönyv megnevezést szerepeltették a gyűjtemények címében, jelezve azt a két témakört, amelyeket döntően felöleltek a kéziratok.²⁸³

A recept megjelölés a kora újkorban igen kiterjedt és változatos tartalmú fogalom, hiszen a háztartás számára minden szükséges eszközt, kelléket maguk állítottak elő az asszonyok, a

²⁸⁰ T. LÁDONYI, *i. m.*, 69. Magyar nyelven Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporisa* volt az első orvosi munka, amelyet nem egyházi személy, és főként nem ebben a minőségben írt. *Uo.*, 69.

²⁸¹ Az Attraktor Kiadó Intra Hungariam sorozata tette hozzáférhetővé modern kiadásban e gyűjteményeket, amelyek a kora újkor hétköznapijainak megismeréséhez igyekeznek hozzájárulni. A sorozat kötetei: *Régi magyar halételek: Válogatás XIX. századi magyar szakácskönyvekből*, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008; HERMAN Ottó, *A halgazdaság rövid foglalatja*, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008; WESSELÉNYI Kata, *Gazdasszonyoknak szükséges könyv*, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2012; BETHLEN Kata *Orvosló könyve: Anno 1737*, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2012; BALASSA Ágnes *Szakácskönyve: Anno 1769*, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2012; SZENTGYÖRGYI János, *Testi orvosságok könyve*, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2012; *Háziasszonyi fortélyok a 18. században: Válogatás korabeli kéziratos munkákból*, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2013; *Mindenféle orvosságoknak rend szedése: XVII. századi gyógyító receptes kézirat*, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2013; CSENÁLOSSI RAVAZDI András, *Méhtolmács: 1788*, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2013; *Próbált orvosságok leírva: Válogatás a XV–XVII. századi gyógyító receptes kéziratokból*, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2014.

²⁸² Kivételt jelent pl. a kolozsvári egyetemi könyvtárban megtalált *Szakácskönyv* című kézirat, amelynek szerzője és tulajdonosa ismeretlen. A 18. század végi manuscriptura gondosan összevarrt, betűrendes tartalomjegyzékkel rendelkező gyűjtemény. S. SÁRDI Margit, *Utószó = Háziasszonyi fortélyok..., i. m.*, 102. Ehhez képest mintegy a másik végletet képviseli Jósika Mária receptgyűjteménye, amelynek nincs egységes struktúrája, külön lapokból áll, esetleges számozása sem alkot rendszert. *Uo.*, 100.

²⁸³ Pl. Gyógyító és szakácsreceptek, Orvosi és háztartási-kerti receptek.

higiéniről, az ételekről, a szépségápolásról és a gyógyításról egyaránt ők gondoskodtak. A tanácsok, javaslatok nagy számban vonatkoznak a tisztálkodásra (pl. *Büdös száj ellen*;²⁸⁴ *Fogtisztító por*;²⁸⁵ *Kézmosó szappant így kell csinálni*²⁸⁶), a viasz- és gyertyakészítésre (*A viaszat így kell készíteni*;²⁸⁷ *Az sponyoriász-csinálására való matéria*;²⁸⁸ *Miképpen kell gyertyát mártani, hogy el ne törjék, hanem keményen maradjon*²⁸⁹), a haj festésére, göndörítésére (*Hajfestőt eszerint kell készíteni*;²⁹⁰ *Hogyha fodor hajad légyen*;²⁹¹ *Hajnevelésről az leányoknak*²⁹²) és a textil előállításának, színezésének különböző fázisaira (*Sárgán festeni másképpen akár gyapjúfonalat, akár kenderfonalat vagy vásznat*;²⁹³ *Gyapjat kéken eszerint kell festeni*;²⁹⁴ *A selymeresztő bogár szaporításáról és tartásáról való rövid observatio*;²⁹⁵ *Posztócsinálás iránt való curiositas*²⁹⁶). Emellett speciálisabb és sporadikusabb receptek is találhatóak a kéziratokban, mint például a vízhatlan csizmakenőcs elkészítése²⁹⁷ vagy a *Gubernalis concipista J. Beddeus által próbáltatott és hasznoson succedált vízecet csinálásának módja*.²⁹⁸ Legnagyobb számban egyértelműen az élelmiszerekre és a gyógyításra vonatkozó leírások szerepelnek, amelyek a füstölési eljárásoktól kezdve az élelmiszerek tárolásán át a borkészítésig mindenre kiterjedtek. Az orvosló recepteket gyakran külön egységbe gyűjtik a kéziratok pl. *Az újságból kiírt orvosságok, 1828*; *Házi orvosságok*;²⁹⁹ *Orvosságoknak leírása*³⁰⁰, és a betegségek gyógyítása mellett olyan javaslatokat is tartalmaznak, mint *Az elsózott levest az evésre alkalmatossá tenni* és *Fogtisztító por* készítése. Más esetben viszont a teljes kézirat címe az orvoslást helyezi középpontba, amely tartalmazza a borecet (*Miképpen kell borecetet csinálni*) vagy a szalámi (*A szalámi vagy olasz kolbász descriptiója*) előállítására vonatkozó instrukciókat is.³⁰¹ Mindez szorosan összefügg a korszakban érvényes gyógyítás és orvoslás fogalmával, valamint azzal az adottsággal, hogy a gyógyításhoz használt füveket, növényeket is maguk természetették, szerezték be az asszonyok, ezért nem különült el élesen a háztartás egyéb területeitől e tevékenység, így pedig a szakácskönyv műfajától sem.

²⁸⁴ *Mindenféle orvosságoknak...*, i. m., 5.

²⁸⁵ *Háziasszonyi fortélyok...*, i. m., 38.

²⁸⁶ *Uo.*, 51.

²⁸⁷ *WESSELÉNYI*, i. m., 57–58.

²⁸⁸ *Uo.*, 65.

²⁸⁹ *BETHLEN*, i. m., 77.

²⁹⁰ *Uo.*, 87–88.

²⁹¹ *Mindenféle orvosságoknak...*, i. m., 5.

²⁹² *Próbált orvosságok*, i. m., 74.

²⁹³ *WESSELÉNYI*, i. m., 60. A 58-tól a 67-ig oldalig a különböző színű textílfestékek előállítását taglalja a gyűjtemény.

²⁹⁴ *BETHLEN*, i. m., 90. A 88-tól a 91-ig oldalig itt is a különböző színű textílfestékek előállításáról van szó.

²⁹⁵ *WESSELÉNYI*, i. m., 66.

²⁹⁶ *Uo.*, 66–67.

²⁹⁷ *Háziasszonyi fortélyok...*, i. m., 77.

²⁹⁸ *WESSELÉNYI*, i. m., 85.

²⁹⁹ *BALASSA*, i. m., 80, 84.

³⁰⁰ *Háziasszonyi fortélyok...*, i. m., 38.

³⁰¹ A Bethlen Káthához köthető kézirat címében az orvosló és orvosságos könyv megnevezés kérdéséhez ld. GESZTELYI Hermina, *Bethlen Kata Orvosló könyve – Anno 1737*, ItK, 2014/6, 869–873.

A textilek és különböző anyagok elkészítésére, felhasználására, színezésére és tisztítására vonatkozó számtalan recept jelzi, hogy e tevékenységnek kiemelt szerep jutott a háztartásban, a gyűjtemények főként a hétköznapi használatához adnak praktikus tanácsokat. Többségben vannak a különböző anyagok megfestésére vonatkozó javaslatok, emellett pedig a székek töltése (*A szőrt így kell kikészíteni, akivel székeket töltenek*;³⁰² *A széket tölteni való szőrt így kell készíteni ismét*³⁰³), a textília tisztítása (*Posztó-, selyemmatéria- és gyolcsban lévő mocskokat, zsírt hogy kell kivenni*;³⁰⁴ *Viasz-, szurok-, zsír-, kulimászt a posztóruhából s -matériából kivenni*³⁰⁵). A textilkészítés mint technika jellemzően nem szerepel a gyűjteményekben, sokkal inkább a javítási, tisztítási eljárások kapnak helyet. Ennek egyik nyilvánvaló magyarázata a mintakönyvek jelenléte, amelyek különböző eljárásokat és mustrákat tartalmaztak, így szükségtelemmé vált ezek beemelése a háztartási és orvosságos könyvekbe, hiszen az egyenként megszerzett motívumok és eljárások leírása is e kiadványokba került be kiegészítésként. A főúri udvarokban működő hímzőműhelyek munkája pedig egy kicsit eltávolodott a szorosan vett és közvetlen háziasszonyi teendőktől, mivel – ugyan a nemesasszony irányítása alatt állt – gyakran megrendelésre nagyobb családi eseményekre készítettek textíliákat, vagy (egyházi) adományozásra szánták azokat, tevékenységük tehát nem szorítkozott kizárólag az udvarház ellátására. Emellett a hímzőműhelyeknek jellemzően volt egy vezető hímzőasszonya, aki összefogta és irányította a különböző folyamatokat a nemesasszony távollétében is, így szakértő vezetésével zajlott a munka.³⁰⁶

A források megerősítik, hogy a textilkészítés különféle módjai eltérő megítélés alá estek, más regiszterhez tartoztak. Míg a hétköznapi, leginkább gyakorlati eljárások és technikák (pl. kárpitozás, az anyagok előállítása, színezése, tisztítása) a levelekben és a gazdasszonyi gyűjteményekben kaptak helyet, addig a templomi adományok imádságokban és a gyülekezeti naplókban, egyházi jegyzőkönyvekben, inventáriumokban szerepelnek, egyértelműen jelezve, hogy ezek a munkák elsősorban a kegyesség, a hit felől közelíthetőek meg. Ennek megfelelően tehát más szövegtípusokban találkozhatunk a különböző kialakítású és funkciójú fonalas munkákkal. A levelezésben főként az anyagok beszerzésére, árára vonatkozó gyakorlati információk szerepelnek, illetve megrendelés esetén a munkafolyamatokról tájékoztatnak a szövegek. Többnyire a levelekben említett darabokat csak leírásból ismerjük, hiszen ezek a mindennapos használatra készült textilek rendszerint megsemmisültek. Az írásos források mellett azonban – az elhasználódás

³⁰² WESSELÉNYI, i. m., 58.

³⁰³ *Uo.*, 65.

³⁰⁴ WESSELÉNYI, i. m., 65.

³⁰⁵ *Háziasszonyi fortélyok...*, i. m., 73.

³⁰⁶ Lorántffy Zsuzsanna udvarában Putnoki Klára volt a hímzőműhely vezetője, aki maga is a sárospataki patrónánál nevelkedett és sajátította el a textilkészítést. POCSAINÉ EPERJESI Eszter–RÁDAINÉ BODNÁR Katalin, „Legyen kedves az Úr előtt ez ajándék...” *A Sárospataki Református Kollégium Múzeumának úríhmzéses úrasztali terítői*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2014 (A Pataki Iskolamúzeum Gyűjteményei I), 24; POCSAINÉ EPERJESI, i. m., 43.

jelentős mértéke ellenére is – kiemelt csoportot képviselnek a tárgyi kultúra fennmaradt darabjai, amelyeknek viszonylag nagy számú, speciális kategóriáját jelentik a templomi adományok. Az egyházi – ezen belül az úrasztali – felszerelések kevesebb viszontagságnak, használatnak voltak kitéve, hiszen díszítő szerepük legalább olyan meghatározó volt, mint funkcionalitásuk.

Ez alapvetően a református teológia puritán felfogásából következett, így a templombelső díszítésének legfontosabb elemeivé a textíliák, ötvös- és ónmunkák, valamint a festett mennyezet vált.³⁰⁷ Ezeket tekinthetjük elsősorban a református egyházművészet alkotásainak, hordozóinak. E tárgyak kialakítását, szín- és mintavilágát nem kötötte meg a liturgiai előírás, ezért igen változatosak, gyakran használati tárgyak kerültek az eklézsiába, illetve misefelszereléseket vettek át az úrvacsora kiszolgáltatásához. Mindebből adódóan nehéz egy jól körülhatárolható, viszonylag egységes református egyházművészetről beszélni, egyes szakirodalmi hangok nemcsak a fogalom relevanciáját, hanem a létezését is vitatják. A terminológia és a felekezeti jellegzetességek meghatározásának bizonytalanságát fokozza, hogy például az unitárius emléktárgy kevésbé feltárt, így nincs elég ismeretünk, hogy egyértelműen elkülönítsük az egyes konfessziók művészeti sajátosságait. Ezzel együtt a következő fejezetek elemzései igyekeznek megmutatni néhány olyan esetet, amikor egy adomány felekezeti elhelyezhetőségét bizonyul a megjelenése alapján.

A textíliák kialakítása, anyaga, díszítettsége összefüggésben állt a templomban betöltött rendeltetésükkel – illetve a használati tárgyból lett adományok esetében e szempontok határozták meg az új funkciójukat. Alapvetően a templomi berendezések letakarására, dekorálására szolgáltak, eszerint alakultak ki a különböző típusok. A takarók és szőnyegek jelentették az állandó kellékeket, amelyek az úrasztalra, papi székre, szószékre, padlóra vagy a karzatra kerültek. Jellemzően szövött technikával készültek, gyakran gyapjúból – de pamut, selyem, len és kender is lehetett az anyaguk –, és a rendszeres használat miatt igyekeztek minél tartósabb anyagokból előállítani.³⁰⁸ Többnyire a rendeltetésüknek megfelelő idézet került ezekre a darabokra, a karzat takaróján például az ifjúsághoz, a szószéken pedig és a prédikátorhoz szóló, gyakran az énekléshez, zsoltárokhoz kötődő citátumok szerepeltek.³⁰⁹ Az úrasztali takaró nevében is jelzi, hogy az úrasztalán elhelyezett, szinte mindig használatban lévő textíliáról van szó, amelyet a kiemelt alkalmakon, egyházi ünnepeken vagy az úrvacsora osztásakor váltott fel az úrasztali terítő. A terítő a keszkenővel együtt – amely az úrvacsora jegyeinek és a kiszolgáltatásukhoz szükséges kellékeknek a letakarására szolgált – az egyházi fonalas munkák leginkább reprezentatív darabjait jelentette, amelyet kialakításuk is

³⁰⁷ Ld. TOMBOR Ilona, *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek*, Bp., Akadémiai, 1968.

³⁰⁸ *Uo.*, 9–10.

³⁰⁹ SZACSVAY Éva, *Protestáns ábrázolások tanításai (Egyházművészet-népművészet)*, Bonyhádi Evangélikus Füzetek, 2008/1, 25. Erre példa a pamlényi templom karzata is. „Uram, hajlékodat, szeretem házatad...”. *Református művészet Magyarországon*, bev. TAKÁCS Béla, fotó HAPÁK József, Bp., Officina Nova, 1991, 44.

érezkeltet, az anyaguk többnyire lenvászon vagy patyolat, arany-, ezüst vagy selyemfonallal gazdagon díszítettek, úríhmzéssel készült textíliák.³¹⁰ Mivel ezeket csak időnként használták és kiemelten figyeltek rájuk, hiszen komoly értéket képviseltek, így a legnagyobb számban fennmaradt és leginkább ép forráscsoportot jelentik a református egyházművészetre és általában a textilkészítésre vonatkozóan.

A szakirodalom klenódiumként emlegeti az úrasztalára felajánlott edényeket és textíliákat összefoglaló néven,³¹¹ ám a terminológia nem egységes és nem következetes. Többnyire a klenódium kifejezést szűkebben, csak az úrasztali edényekre vonatkozóan használják,³¹² noha Nagy Károly Zsolt jelzi, hogy a megnevezés minden templomi célra felajánlott tárgyra érvényes lehet.³¹³ Szintén ő veti fel a paramentum fogalmát, amely kifejezetten a templomi textíliákat jelöli, még specifikusabban pedig az úrasztali terítőt.³¹⁴ A továbbiakban a templomi adományok megnevezés alatt a textíliákat és az (akár fém, akár kerámia) edényeket értem, a klenódium kifejezést a fémtárgyakra, a paramentumot pedig a fonalas munkákra alkalmazom.

A textíliák készülhettek saját használatra vagy a családtagok, rokonok számára, illetve egyházi felajánlás céljából. A kettő között jelentős az átjárás, hiszen a színeket, mintákat és a kialakítást illetően nem vonatkozott megkötés a református paramentumokra,³¹⁵ így ebből a szempontból nem volt lényegi különbség az egyházi és a világi darabok között. A világi textíliák közül a politikai és

³¹⁰ Uo., 10. Köszönöm a segítséget továbbá Horváth Iringó művészettörténésznek, aki sokat segített az egyes tárgytípusok sajátosságainak elkülönítésében.

³¹¹ POCSAINÉ EPERJESI Eszter, *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek néprajzi vonatkozásai: 16–17. század Tiszán inneni egyházvidék*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2007, 117–122; POCSAINÉ EPERJESI–RÁDAINÉ BODNÁR, i. m., 240.

³¹² *Magyar Néprajz*, VII, 465.

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/vii-nepszokas-nephit-nepi-vallasossag-A33C/nepi-vallasossag-ABA5/protestans-egyhazias-szokasok-es-magatartasformak-AE93/a-vallasos-elet-szinterei-es-gyakorlata-AEFF/templom-AF00/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTllfTWFnZWYyTmVwcmFqel8yIl19LCAicXVlcnkiOiAia2xlbXl1MDBmM2RpdW0ifQ>

Magyar Néprajz, VIII, 160.

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/viii-tarsadalom-CA13/bevezetes-es-tarsadalmi-retegek-CA34/kisnemesi-tarsadalom-es-kultura-CC92/szarmazastudat-csaladtortenet-rokonsag-CCDE/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTllfTWFnZWYyTmVwcmFqel8yIl19LCAicXVlcnkiOiAia2xlbXl1MDBmM2RpdW0ifQ>

SZACSVAY, i. m., 24–25.

³¹³ NAGY Károly Zsolt, „Hová lett a református öntudat?” = *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*, szerk. Nagy Zoltán, Bp., PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan – Könyvpont, 2012, 298; Uő., *Communitas et Ecclesia. A lokalitás fogalmának változásai a magyar reformátusok között = Hely, identitás, emlékezet*, Bp., L'Harmattan, 2015, 341.

³¹⁴ NAGY, *Communitas et Ecclesia*..., i. m., 341.

³¹⁵ Az erre vonatkozó alapelvet a Debrecen-egervölgyi hitvallás rögzítette 1562-ben: „Tehát mindennemű edényeket, akár üveg, akár fa, vagy arany és cserép legyenek, vagy rézből és bármiféle ércből készültek, elfogadunk, csak a visszaélés, fényűzés, babona és botrány legyenek eltávoztatva.”. Így gyakran átvették a római katolikus felszereléseket, viszont a fényűzés és babonaság elkerülése érdekében kivették belőlük a drágaköveket vagy a szenteket ábrázoló miniatűr zománcképeket.

reprezentációs ajándékok, valamint a díszes kelengyék képviselték a legnagyobb értéket, amelynek a jegykendők, díszabroszok, szuperlátok, párnahajak és lepedőhímek képezték a részét. A paramentumokhoz hasonlóan az elkészült darab értékét ebben az esetben is a drága anyagok, a gazdag díszítés, a ráfordított idő és a gondos munka határozta meg. Ezért is lehetséges, hogy a világi textileknek főként ez a típusa került a templomokba.³¹⁶ Leginkább a jegykendőket volt szokás felajánlani, de menyasszonyi ruhából készült terítőket is ismerünk (IV. 2. fejezet). Nem csupán a reprezentatív és praktikus szempontok érvényesültek e gesztusban, a jegykendő esetében az Isten iránti hála kifejeződése fedezhető fel, amely egyúttal a szerencsés házasságért felajánlott ajándék is. Takács Béla állítása szerint azonban a jegykendőkből lett keszkenőket és a menyasszonyi ruhából átalakított terítőket leszámítva a református templomi textíliák jelentős része eleve egyházi célra készült.³¹⁷ Ezt P. Szalay Emőke is megerősíti,³¹⁸ valamint ezt látszanak igazolni azok a darabok, amelyek – az egyházi textíliákra vonatkozó megkötések hiányában is – a rájuk hímzett szimbólumokat és textusokat tekintve templomi funkciót feltételeznek. Az Agnus Dei, illetve az evangélisták vagy jelképek szerepeltetése, és az ehhez kapcsolódó bibliai vagy zsoltáridézetek erőteljes vallási rendeltetést sejtetnek.

A templomi adományok esetében – kiemelten a paramentumoknál – gyakran jelzik az inventáriumokban és/vagy a felajánlott darabon, hogy saját készítésű vagy csináltatott munkáról van szó.³¹⁹ Többnyire a készítőre kifejezés utal arra, hogy a patróna³²⁰ maga hímmezte a textíliát – vagy legalább egy részét –, az ajándékozta pedig rendszerint a megrendelésre készült adományokat jelölte. A templomi használatban, a reprezentatív funkció betöltésében, illetve a hit kinyilvánításában nem látszik különbség a csináltatott és a saját készítésű fonalas munkák között, mindez sokkal erősebben a hagyomány reflektáltságában (amelynek legmagasabb fokát a

³¹⁶ POCSAINÉ EPERJESI, *A Sárospataki Református Kollégium...*, i. m., 40–41.

³¹⁷ TAKÁCS Béla, *Jegykendők az úrasztalán*, Reformátusok Lapja, 1967/8; TAKÁCS Béla, *Református templomaink úrasztali terítői*, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1983, 8. Az inventáriumok nem jelzik az adományok eredeti rendeltetését, csak a templomi használatban betöltött funkcióját, így főként a textíliák feliratából, kialakításából, mintájából lehet a korábbi használatra következtetni.

³¹⁸ P. SZALAY Emőke, *Úríhmézések Hajú-Biharban*, Debrecen, DE–BTK Néprajzi Tanszék, 2000 (Studia Folkloristica et Ethnographica 42), 10.

³¹⁹ Pl. A poroszloi eklézsia keszkenője: Keszkenő fejérek vagynak, melyek közül egynek a közepi is varrott arannyal és különböző színű selymekkel Igaz Sámuelné, Simon Sára *maga munkája s ajándéka*. (Ao 1754. Visitatio Ecclesiae Poroszlóviensis – Kiemelés tőlem.) Vagyon egy felül aranyas tányér, Jánosi Margit *csináltatta* 1644. esztendőben, amelyen vagyon egy bárány címer ilyen inscriptioval: Istennek Báránya Jézus Krisztus, ki elévszed a világnak bűneit, irgalmazz énnékem! (Ao 1758. Visitatio Ecclesiae Janosiensis Matris et Filialis Pálfalu et Bellén, Die 24. Januarii percata – Kiemelés tőlem.) *Isten Anyaszentegyházának emlékeztetire...: Református Egyházlátogatás a Borsod-Gömör-Kishonti egyházmegyében 1753–1759, 1764*, szerk., utószó, jegyz. DIENES Dénes, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2001 (Acta Patakina VIII), 18, 201.

³²⁰ Az adomány saját kezűsége tulajdonképpen csak a nők esetében volt releváns szempont, hiszen a klenódiumokat mindig ötvösök és fémművesek állították elő, a textileket pedig férfiak csak céhes keretek között készítették, így a patrónusoktól származó ajándékok mindig csináltatott darabok.

megrendelő esetében feltételezhetjük) és a felajánlás gesztusában mutatkozott meg. Ebben a mozzanatban érvényesült igazán az egyháztámogatás és a kegyességgyakorlás, hiszen az adományozást az Isteni hívásra érkező feleletként is értelmezték, a hitben élő ember megnyilvánulásaként, aki feldíszíti Isten házáat.³²¹ Az adományok áldozat jellege is hozzájárult a kegyességben betöltött szerepükhöz, hiszen egy kisebb méretű, gazdagon hímzett textília is komoly előállítási költséget jelentett, amelyet nem mindenki engedhetett meg magának. Mindezt annyiban árnyalta a saját kezű hímzés, hogy ebben az esetben nemcsak az adományozás történt Isten dicsőségére, hanem az adomány elkészítésének folyamata is, amelynek során a készítő imádkozott, zsoltárokat énekelt és saját hitét hímezte a fonalas munkába.³²² Erre mindenekelőtt a nemesi udvarházak hímzőműhelyeiben került sor.

A kora újkor meghatározó református patrónái közül talán Lorántffy Zsuzsanna műhelye és adományai a leginkább feltártak. A sárospataki és erdélyi fejedelemasszonyhoz és férjéhez, I. Rákóczi Györgyhez igen jelentős egyház- és kultúratámogató tevékenység kötődik, amely a teljes régió életére komoly hatást gyakorolt.³²³ Támogatták a református eklézsiát, a hozzá tartozó iskolákat, amelyek fejlesztéséhez nagyban hozzájárult a könyvtár kialakítása, bővítése, a nyomdaalapítás és Comenius munkássága is. A templomi adományok előállításában és készíttetésében is élen járt a patróna, akinek munkái a kassai, nagyecsed, mádi, ónodi, sárospataki, sátorajáújhelyi, tállyai és tolcsvai gyülekezetekhez kerültek, ezzel pedig Lorántffy Zsuzsanna az egyik legjelentősebb fejedelmi donátorrá vált.³²⁴

Az udvarában készült munkák java része ma a Sárospataki Református Kollégium Múzeumában található, ahol tehát nemcsak a patróna, hanem a nála nevelkedett lányok textíliái is láthatóak. A fennmaradt gyakorlókendők több szempontból is tanulságosak, hiszen egyrészt rámutatnak a minták terjedésének egyik módjára – a rajzolt mustrák mellett varrott formában is küldtek egymásnak hímzésmintákat az asszonyok –, másrészt pedig segít képet alkotni a főúri hímzőműhelyek működéséről. E kendőkön minden minta más kéz munkája,³²⁵ és már akár ezeken megjelenhettek az adott műhely jellegzetességei, például Lorántffy Zsuzsanna esetében az ekrű színű selyemfonal használata.³²⁶ Egy-egy szín, anyag vagy minta a műhely védjegyévé válhatott,

³²¹ POCSAINÉ EPERJESI–RÁDAINÉ BODNÁR, *i. m.*, 10.

³²² POCSAINÉ EPERJESI Eszter–RÁDAINÉ BODNÁR Katalin, *Az úrihímzés motívumkincseinek üzenetei: A Sárospataki Református Kollégium Múzeumának úrihímzéses mintakincsei*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2015 (A Pataki Iskolamúzeum Gyűjteményei IV), 5.

³²³ *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna: Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*, szerk. TAMÁS Edit, I–II., Sárospatak, s. n., 2000.

³²⁴ TAKÁCS Béla, *A református úrasztali felszerelések adományozói a XVII–XVIII. században*, Theologiai Szemle, 1975/1–2, 40.

³²⁵ POCSAINÉ EPERJESI, *Református egyházlátogatási...*, *i. m.*, 123, 130.

³²⁶ *Uo.*, 127.

így könnyedén lehetett egy patrónához, egy családhoz kötni. Emellett a jól begyakorolt technika szinte sorozatgyártásszerű alkalmazása gyorsabb és egyre professzionálisabb előállítást eredményezett. A 17. században Lorántffy Zsuzsanna műhelye az egyik legjelentősebb központnak számított, az észak-keleti országrészben egyedülként működött, így hímzőiskolája igen népszerű volt.³²⁷ Itt nevelkedett a Murányi Vénuszként ismertté vált Széchy Mária is, valamint Putnoki Klára, aki a patróna hímzőasszonya és műhelyvezetője volt egyben.³²⁸ Az egész műhely hírnevében, megítélésében döntő lehetett egy olyan tehetséges szakember, mint Putnoki Klára, akinek szintén több adománya fennmaradt. A sárospataki gyűjtemény két munkáját őrzi, amelyeken a neve, egyik esetben pedig a készítés dátuma is (1658) szerepel. A hímző tehát önállóan fel van tüntetve, a terítőn látható Lorántffy-címer azonban jelzi, hogy a textília Lorántffy Zsuzsanna műhelyében készült, és a patróna támogatását fejezi ki.

A szakirodalom a fennmaradt darabok közül kettőt tart bizonyosan Lorántffy Zsuzsanna saját kezű munkájának, egy kisebb lenvászon, és egy nagyobb, az evangélistákat ábrázoló úrasztali terítőt.³²⁹ Ez utóbbi textília méreteit (184×156 cm), gazdagságát, változatosságát és mintáját tekintve is kiemelkedő alkotás, amely a hagyomány szerint 12 évig készült, majd a kassai eklézsiaiba került.³³⁰ A terítő szélén egy reneszánsz stílusú hímzett sáv fut körbe, amelyben domináns a növényi ornamentika. A terítő négy sarkában a négy evangélista és szimbólumaik vannak elhelyezve, középen pedig Isten Báránya jelenik meg. Az állatszimbólumok szerepeltetése viszonylag gyakran előfordul az úríhímzéseken, paramentumokon, az alakos ábrázolások azonban a legritkébbak – elsősorban a református képfelfogásból adódóan. Az evangélisták mint a jó hír hozói a hit és az öröm megjelenítői, akiknek jelképei egy-egy nyitott, üres tekercset tartanak, feltételezhetően magát az evangéliumot.³³¹ Ez az 1650-ben elkészült darab jelenti a magyar anyagban az evangélisták első megjelenését templomi textílián,³³² amely a későbbiekben – még ha más ikonográfiai típus formájában is – feltűnik további fonalas munkákon (IV. 3. és IV. 4. fejezet).

³²⁷ *Uo.*, 123.

³²⁸ POCSAINÉ EPERJESI, *A Sárospataki Református Kollégium...*, i. m., 43.

³²⁹ *Uo.*, 124–125.

³³⁰ A döntően evangélikus lakosságú Kassa egyvallású városként működött 1644-ig. I. Rákóczi György fejedelem a bevonulása után ekkor szervezte meg – a lutheránus városvezetés tiltakozása ellenére – a református egyházat, amelyet feleségével együtt élete végéig támogatott, ellátott minden szükséges eszközzel. Halála után az eklézsia patronálása Lorántffy Zsuzsannára maradt, aki továbbra is gondoskodott a gyülekezetéről. Az egyház megalapítása és gyarapítása állandó felekezeti – és nemzetiségi – feszültséget jelentett, így a fejedelmi házaspár adományainak is kiemelt jelentősége volt a közösség megtartása, erősítése szempontjából. Így Lorántffy Zsuzsanna textíliája esetében is feltételezhetünk a Bethlen Kata adományaihoz (IV. fejezet) hasonló konfesszionális szándékot. Ennek alaposabb feltárása a további kutatás tárgya lehet. A kassai református egyház részletes történetéhez ld. SZABÓ Lajos, *Kassai kálvinista krónika 1644–1944*, Kassa, saját kiadás, 1944.

³³¹ Pocsainé Eperjesi Eszter felvetése, hogy az üresen hagyott tekercs az evangéliumot jelöli, amely azonban olyan kollektív tudás a gyülekezet számára, amelyet nem kell kiábrázolni. Ezúton is köszönöm neki a szóbeli segítséget.

³³² Ld. TAKÁCS Béla, *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*, Bp., Magyarországi Református Egyházi Zsinat Sajtóosztálya, 1986, 170.

Mivel a nemesek, főnemesek mind hozzájárultak egyházuk támogatásához, így szinte minden családtól maradtak fenn templomi adományok – még ha csak egy-egy darabról is van szó. Akadtak azonban kiemelkedő támogatók, akiknek a nevéhez – az elhasználódás, elpusztulás ellenére is – nagy számban tudunk textíliákat és úrasztali edényeket kötni. Az egyetlen patrónushoz, patrónához vagy egy családhoz köthető adományok szisztematikus feltárására elvértve került sor, Lorántffy Zsuzsanna mellett, leginkább Bethlen Kata és Wesselényi Kata esetében vállalkozott hasonlóra a kutatás. Bethlen Kata textíliáit a következő fejezet (IV. fejezet) tárgyalja alaposabban, Wesselényi Kata adományaira pedig az azt követő (V. fejezet) tér ki. A két patróna templomi adományainak és szövegeinek egymásmellé helyezése kifejezetten alkalmas a hagyományfolytonosság megmutatására, illetve kettőjük viszonyában közvetlen hatás ragadható meg, hiszen Wesselényi Kata könyvjegyzékében szerepel a *Védelmező erős Pais*, amely az özvegyi szövegformálás, megszólalásmód szempontjából mintaadónak tekinthető.

IV. Bethlen Kata templomi adományainak mikrokontextuális elemzése

„De adott ez özvegy Jésusa számára.
Erdélyben két tíznél többnek adakozott,
Magyar országra-is jósága ki hatott”³³³

IV. 1. Kutatástörténeti áttekintés – a művészettörténeti és néprajzi megközelítés eredményei

A röviden bemutatott patrónai szerepkör alaposabb körüljárását Bethlen Kata tevékenységeinek, adományainak elemzésén keresztül igyekszem elvégezni, amelynek első lépéseként áttekintem a textíliára vonatkozó szakirodalmi megállapításokat. A Bethlen Kata-kutatás több helyen utal arra, hogy a nemesasszony kultúrateremtő és –támogató tevékenysége túlmutat a kanonizálódását meghatározó szövegeken – mindenekelőtt önéletírásán. Hasonló jelentőségű egyháztámogatása, könyvgyűjtése, orvosló tevékenysége, valamint az, hogy papírmalmot működtetett, támogatta könyvek kiadását és ösztöndíjat alapított a nagyenyedi kollégium diákjainak. Patrónai megnyilvánulásai között szerepel gyülekezetek alapítása (Olthévíz), templomépítés és templomi berendezés készíttetésének támogatása (Fogaras), úrasztali felszerelések adományozása (Debrecen), olykor pedig a más felekezetűek térítése (Olthévíz). Egy-egy tanulmány erejéig érvényesültek az egyes területek szempontjából releváns megközelítések,³³⁴ ám azt legfeljebb érzékeltették, hogy e különböző tevékenységek valójában szoros kapcsolatban álltak egymással, és leginkább a patronálás és a reprezentáció – egymástól nem független – fogalmi keretében értelmezhetőek. Vagyis mindezek beletartoztak egy nemesasszony feladatkörébe, részét képezték az erényes nő alakjának, így ha valaki meg akart felelni ennek a képnek – vagy ezt akarta közvetíteni –, akkor maga is ehhez mérten viselkedett. A tudatos reprezentáció mellett érdemes számot vetni a hagyomány erejével is, amelynek hatására generációkon keresztül hasonló családi mintákkal találkozhatunk.³³⁵

A nemzetközi szakirodalomban erőteljesen jelen van az a felfogás, amely szerint az egy személyhez köthetően fennmaradt szövegeket és szövegetek érdemes közös értelmezési keretbe

³³³ BOD Péter, *Tiszta, fényes, drága bíbor*, Kolozsvár, Páldi, 1762, C6v–C7r.

³³⁴ Orvosló tevékenységével kapcsolatban pl. PATAKI Jenő, *Árva Bethlen Kata az első magyar orvosnő*, Pásztortűz, 1926/20, 465–467; S. SÁRDI Margit, *Bethlen Kata orvosló könyve*, Magyar Könyvszemle, 124(2008), 69–71.

³³⁵ Bethlen Kata esetében ez az íráshasználatra és a templomi adományokra egyaránt érvényes, hiszen a családban például Bethlen János és Bethlen Miklós jelentették a mintát, a textilek készítése és felajánlása pedig anyai ágon öröklődő hagyomány volt. Az egy családon belül hagyományozódó íráshasználat kérdéséhez ld. PAPP Kinga, *Tollforgató Kálnokiak: Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015.

vonni, és együtt vizsgálni.³³⁶ Mindkét tevékenység egyaránt az identitás megképzésének és megszilárdításának performatív tere, amely éppen a személyiség megformálása és kifejezése miatt tudott a reprezentáció eszközévé is válni. A textusok és textíliák mellett azonban a többi nyilvános forma is hozzájárult a láthatóvá tett személyiség kialakításához. Érdekes tehát egységként látni és kezelni az egy személyhez kapcsolódó írásokat, ego-dokumentumokat és a különböző produktumokat, hiszen ezek többnyire elválaszthatatlanul összefonódnak.

Bethlen Kata esetében például az egyháztámogatás fentebb említett formáihoz szorosan kötődnek végrendeletei, vallástételei és levelei, amelyek nemcsak fontos forrást jelentenek az adományokra vonatkozóan, hanem maguk is teljes értékűen e tevékenység meghatározó részei. Ez a szemlélet a monográfia műfajában találhat leginkább formára, amely képes egyetlen személyre vagy jelenségre vonatkozóan egységbe rendezni, és összefüggéseiben lát(tat)ni a különböző tevékenységeket, megnyilvánulásokat, ám Bethlen Kata esetében ennek megvalósulása még várat magára. Fontos lépés azonban efelé Fazakas Gergely Tamás monografikus igényű habilitációs értekezése, amely – utalva a többi területre is, jelezve a kapcsolódásokat – a Bethlen Katához köthető szövegeket vizsgálta alaposan és körültekintően.³³⁷ Nemcsak a nyomtatásban megjelent művek jelentik a kutatás kiindulását, hanem – Markos András eredményeit és hagyatékát jelentőségének megfelelően figyelembe véve – a kéziratos korpusz is helyet kapott, amelyet a kiadott szövegekre (mindenekelőtt az Önéletírásra) koncentrálnak a szakirodalom rendszerint a perifériára utalt.³³⁸ A nyomtatott és a kéziratos nyilvánosság egymás melletti, olykor egymást kiegészítő jellege is érzékelhetővé válik így, valamint e szemlélet teszi lehetővé a kiadástörténetre vonatkozó pontosításokat is. A kontextualizáló, a szöveges hagyományon kívüli produktumokat is számon tartó megközelítés meg tudja mutatni, hogy a Bethlen Kata nevével jelzett írások hogyan illeszkednek a családi íráshasználat, illetve a tágabb, árvai énszerműködés tradíciójába. A szerzőség kérdését is árnyalja a habilitációs dolgozat, amely valamelyest tisztázza az udvari lelkészek – elsősorban Bod Péter – szerepét, indokolva e műhelyszerű szövegalkotási eljárást a korabeli irodalom- és szerzőfelfogással is.

³³⁶ Marianne STRADAL, Ulrike BROMMER, *Mit Nadel und Faden: Kulturgeschichte der klassischen Handarbeit*, Freiburg–Basel–Wien, Herder Verlag, 1990; Carmen Viktoria JANSSEN, *Textile in Texturen: Lese-strategien und Intertextualität bei Goethe und Bettina Brentano von Arnim*, Würzburg, Königshausen & Neumann Verlag, 2000; Rozsika PARKER, *The Subversive Stitch: Embroidery and the Making of Feminine*, London–New York, I. B. Tauris, 2010; Susan FRYE, *Pens and Needles: Women's Textualities in Early Modern England*, Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 2010.

³³⁷ FAZAKAS Gergely, *Árva Bethlen Kata mint autobiográfiai jelenség (Filológiai, retorikai, történeti antropológiai közelítések Bethlen Kata szövegeihez és az árvai énszerműködés 17–18. századi hagyományához)*, Debrecen, 2018 (habilitációs értekezés).

³³⁸ Vö. NAGY Márton Károly, *A példázattá írt élet*, ItK, 2011/6; NAGY Márton Károly, *Életút-konstrukciók Bethlen Kata műveiben = Tudományra nevelve*, szerk. GYÖRGYINÉ Koncz Judit, KOZMA Gábor, Szeged, Gerhardus Kiadó, 2011; NAGY Márton Károly, *Bethlen Kata imádságai = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2012.

E szemlélet egyértelművé tétele talán azért is indokolt, mert a döntően írás- és szövegközpontú európai civilizációban³³⁹ a tárgyi kultúra többnyire elválik a szövegektől, és a művészet-, ipartörténet, valamint a néprajz területére kerül, ahol a stílusirányzatok, anyaghasználat vagy a kidolgozás technikája szempontjából válik érdekessé. Ilyenkor az írott források szinte kizárólag adatok tárházaként tűnnek fel, amelyeknek megalkotottsága, műfaji szabályai, retorikai és antropológiai eljárásai – érthető módon – nem válnak lényeges körülménnyé. Ha egy személyhez köthető szöveges és tárgyi produktumokról van szó, akkor érdemes felülvizsgálni ezt a megosztott, elkülönítő szemléletet, hiszen Bethlen Kata példáján is azt igyekszem bemutatni a továbbiakban, hogy a kettő termékenyen ki tudja egészíteni egymást, viszonyuk nem csupán illusztratív, hanem egymás árnyalásához, pontosításához is hozzájárulhat. A konkrét elemzésekben az adományok jelentik a kiindulópontot, ugyanis ezek kisebb publicitást, kevesebb tudományos érdeklődést kaptak, mint a patróna írásos hagyatéka. Emellett az adományokat a művészettörténészek, néprajztudósok – a tudományterület jellegéből fakadóan – elsősorban leíró szemlélettel közelítették meg. Mivel kulturálisan meghatározott jelenségekről van szó, így e tárgyak jelentése, jelentősége is elválaszthatatlan közegüktől, hagyományuktól, amely tehát túlmutat textiltörténeti elemzésükön, és erősebben igényli a mikrokontextuális elemzést. Hiszen az interdiszciplináris, kultúratudományos megközelítésmód, amely figyelembe veszi az egyháztámogatás társadalomtörténeti és reprezentációs kontextusát, képes megmutatni, hogyan illeszkednek az adományok a patrónai tevékenységbe, a nemesasszonyok feladatkörébe, és hogyan vált a felajánlás kegyességi gesztussá. Ehhez a Bethlen Katához köthetően fennmaradt szövegeket is bevonom az értelmezésbe, ám ezek teljes igényű, átfogó filológiai, retorikai és kiadástörténeti bemutatására nem lesz lehetőségem, illetve kisebb-nagyobb mértékben ezt már megtették mások. E szakirodalmi megállapításokra tehát nagyban támaszkodom, figyelembe véve a kéziratok levéltári anyagokat is, amelyek megint csak tovább árnyalják, kiegészítik eddigi ismereteinket.

A Bethlen Katához köthetően fennmaradt textíliákkal, ötvösmunkákkal és ónedényekkel is foglalkozott a szakirodalom, e téren is kiemelkedik Palotay Gertrúd tevékenysége, aki 1940-ben *Árva Bethlen Kata fonalas munkái* címmel eddig legátfogóbban foglalkozott a református patróna textíliáival.³⁴⁰ Gyűjtésének és az írott forrásokat is – elsősorban Bethlen Kata leveleit – felhasználó munkájának köszönhetően pontos és részletes leírást kapunk azokról a darabokról is, amelyek mára feltehetően megsemmisültek, vagyis csak feljegyzésekből ismerjük őket. A 2000-es évek elején egy nagyszabású munka keretében a Küküllői Református Egyházmegyében folytatott gyűjtések adtak

³³⁹ *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi, 2000.

³⁴⁰ PALOTAY Gertrúd, *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1940 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 117).

teljes körű képet a terület templomi adományairól, köztük a Bethlen Katához köthető darabokról is.³⁴¹ Ebből a négykötetes kataszterből tehát már nemcsak a textíliákról értesülhetünk, hanem a fémtárgyakat is számba vették, alapos tanulmányokkal látva el a közzétett templomi felszerelések katalógusát. Hasonló munka a Tiszántúli Református Egyházkerület friss kiadványa *A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga* címen, amely a Református Egyház Javainak Tára sorozat köteteként jelent meg.³⁴² Ilyen irányú munkák jelenleg is zajlanak, így az sincs kizárva, hogy még előkerülhetnek Bethlen Katától fennmaradt, elveszettnek hitt adományok. Tonk Sándor így fogalmazott: „Hálás feladat lenne egybegyűjteni és feldolgozni azokat az Erdély-szerte ma még föllelhető úrasztali terítőket, hímzéseket, fonalas munkákat, melyek valamilyen módon Bethlen Kata nevéhez kapcsolódnak. Folytatni azt a munkát, melyet igen eredményesen végzett a két világháború között Palotay Gertrud.”³⁴³

Az ötvösmunkák és ónedények esetében a református patrónára koncentráló, Palotay munkáihoz hasonló rendszeres kutatásra eddig nem került sor. A 20. század elején még olyannyira nem voltak felmérve a klenódiumok egyik felekezetnél sem, hogy az unitárius egyházra vonatkozóan Kelemen Lajos ezt írta 1910-ben: „Ha ezt összes egyházainkra megtennők, a leírásokat, a klenódiumok képeit és felíratait albumban közölnők, úgy ezen a téren megelőzhetnők az összes többi magyar egyházakat.”³⁴⁴ – e téren azonban (különösen az unitárius emlékanyagot illetően) nem történt jelentős előrelépés. Az 1930-as évek elején a református egyház képviseletében Debreczeni László fogott hozzá a műemlékek és -tárgyak felméréséhez, amelyeket Darkó Ákos fényképei rögzítettek, így Bethlen Katával kapcsolatban a legtöbb darabot ebből a gyűjtésből ismerjük. Konceptióját és méreteit tekintve akár a küküllői kataszter előzményeként is felfogható ez a vállalkozás. Az ennek eredményeként létrejött gyűjtemény az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában található, *Darkó-Debreczeni gyűjtemény* G 1 jelzet alatt.³⁴⁵

³⁴¹ *A történelmi Küküllői egyházmegye egyházközségeinek történelmi katasztere*, I–IV, szerk., s. a. r., bev., jegyz. BUZOGÁNY Dezső, KOVÁCS Mária Márta, ÖSZ Sándor Előd, TÓTH Levente, tanulmányok HORVÁTH Iringó, SIPOS Dávid, Kolozsvár, Koinónia, 2008–2012 (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania). [A továbbiakban *Kataszter*.]

³⁴² *A Magyar Református Egyház Javainak Tára – A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga*, I., szerk. P. SZALAY Emőke, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015.

³⁴³ TONK Sándor, *Árva Bethlen Kata írása és kora = Árva Bethlen Kata*, bev., jegyz. TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 21.

³⁴⁴ KELEMEN Lajos, *Bevezetés = Unitárius egyháztörténelmi adatok (1619–1866). A Széki gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárából*, szerk. és kiad. BIÁS István, bev. KELEMEN Lajos, Maros-vásárhely, [Kossuth Nyomda], 1910, X.

³⁴⁵ Az anyagot Markos András és Kiss Ágnes rendezte össze az 1970-es évek elején. Ld. MARKOS András–KISS Ágnes, *A Darkó-Debreczeni gyűjtemény leltára és mutatója*, Kolozsvár, 1971 (gépirat). http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=405#g_1 (Letöltés ideje: 2016. április 27.)

Bethlen Kata esetében a klenódiumokról való ismereteink igen esetlegesek, gyakran csak az adományozás tényéről tudunk, ám e tekintetben is sok a pontatlan közlés. A dolgozat mellékleteként közzétett táblázat (VII. 6. melléklet) tehát arra vállalkozik, hogy összesítse és rendszerezze azon templomi adományokat (legyen szó textíliáról vagy fémtárgyról), amelyek aktuális ismereteink szerint materiálisan és – olykor kizárólag – írásos forrásban fellelhetőek, és a református patrónához köthetőek. A szakirodalomban nagyobbreszt már megjelent, szétszórt közlések összerendezésével, autopsziával történő megerősítésével és a leírások közreadásával egységes képet kíván adni a Bethlen Kata által ajándékozott templomi felszerelésekről. Az első oszlopban feltüntetett sorszámokban a római szám az adomány típusára utal (vagyis az I-es a fonalas munkákat, a II-es a fémtárgyakat jelöli), az arab szám pedig ezen belül az egyes tételeket jelenti.³⁴⁶

Az évszámok esetében az adományozás dátuma van feltüntetve, bár nem minden esetben lehet pontosan meghatározni, hogy mikor került a templomi felszerelés az eklézsia tulajdonába. A Fintaházára került ezüst tányér és aranyozott ezüst pohár ajándékozása 1715-re tehető a szakirodalom és a vizitációs jegyzőkönyv bejegyzése szerint is (VII. 6. melléklet, II/1.).³⁴⁷ Az olthévízi darabok esetében eligazít minket a *Iubar Solis Iustitiae – Az igazság napjának fénye* című kéziratos gyülekezeti napló.³⁴⁸ A *Iubarban* olvasható bejegyzések évszáma az adományozás idejét jelöli, ez alól egyedül az 1725-ben készült fedeles ónkanna és -tányér jelent kivételt (VII. 6. melléklet, II/3, II/4.), amelyek a kézirat 1727-es megkezdésekor már a gyülekezet tulajdonát képezték. Vásárhelyi János, az olthévízi református egyház első állandó lelkésze tehát már meglévő felszerelésként írta le a két óntárgyat, így csak a rajtuk található 1725-ös dátumot rögzítette. Ebben az esetben tehát bizonytalan az adományozás éve, az viszont egyértelmű, hogy 1725 és 1727 közé tehető. Az adományozás időpontjaként egyébként 1725-öt valószínűsíthetjük. Ezt elsősorban nem a fémtárgyak felirata indokolja, hanem az a tény, hogy Bethlen Kata és Teleki József ebben az évben alapította meg az olthévízi református gyülekezetet. Így feltételezhető, hogy az eklézsia létrejöttének alkalmából ajándékozták a klenódiumokat. A gyulafehérvári darabok esetében a leltári feljegyzés 1735-ös dátuma jelenti a támpontot (VII. 6. melléklet, I/12, I/13.). A Debrecenbe került templomi felszerelésekkel kapcsolatban pedig a városi jegyzőkönyv közli az 1743-as évszámot, ez

³⁴⁶ Ezúton szeretném megköszönni a szakmai lektorálást Horváth Iringó és Kovács Mária Márta művészettörténészeknek, akik a textíliák, illetve az ötvösmunkák és ónedények szakavatott ismerőiként a küllői köteteket is ellátták tanulmányokkal, valamint G. Szabó Botondnak és P. Szalay Emőkének is. A mellékelt térképen az adományok térbeli eloszlása követhető nyomon, Bethlen Kata összesen kilenc település református ekléziáját látta el úrasztali felszereléssel Magyarországon és Erdélyben.

³⁴⁷ Ezúton köszönöm Ösz Sándor Elődnek, hogy felhívta figyelmemet a Marosi Egyházmegye 17–18. századi összeírásában Bethlen Kata adományára. A Marosi Egyházmegye levéltári anyaga az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár Marosvásárhelyi Fióklevéltárában, Matricula, 1685.

³⁴⁸ Az Olthévízi Református Egyházközség tulajdona. A naplót Olthévíz első református lelkésze, Vásárhelyi János 1727-ben kezdte vezetni, s a soron következő lelkészek is folyamatosan feljegyezték a fontosabb gyülekezeti eseményeket. A továbbiakban: *Iubar*. (A kéziratot Sylvester Aba református lelkésznek köszönhetően tanulmányoztam Olthévízen.)

tehát nem esik egybe az ötvösmunkák készítésének idejével, amely 1741 (VII. 6. melléklet, I/17, I/18, II/13, II/14, II/15.).

Ezzel szemben a magyarkirályfalvi, fogarasi, zabolai, aldobolyi és lisznyói felszerelések ajándékozásának idejét csak megközelítőleg tudjuk megállapítani. A Magyarkirályfalvára került abrosz (VII. 6. melléklet, I/1.) esetében azért sem ismerhetjük a pontos dátumot, mert éppen az írásos források hiánya miatt bizonytalan az attribúció, a legtöbb szakirodalom nem meri kétséget kizáróan Bethlen Katához kötni – noha meggyőzően érvelnek amellett, hogy az ő műhelyéből származik a textília. Palotay már említett tanulmánya a méretben, mintázatban és a technikában tetten érhető egyezések, valamint a K. B. monogram miatt illeszti e darabot Bethlen Kata ismert adományainak sorába, amely ha nem is saját kezével vagy az ő irányításával készült, de a református patróna munkái után másolták.³⁴⁹ A küüllői gyűjtésben is szerepel ez az abrosz, de egyértelmű forrás hiányában Bethlen Kata neve nincs feltüntetve a kataszterben, az adományozást pedig 1712 és 1714 közé teszi Horváth Iringó.³⁵⁰ A zabolai textíliát (VII. 6. melléklet, I/19.) egy 1749-es feljegyzés örökölte meg, a lisznyói eklézsiából egy ehhez hasonló keszkenőt, receabroszt, valamint egy kristálypoharat (VII. 6. melléklet, I/14, I/15, II/19.) ismerünk, amelyekkel kapcsolatban annyi bizonyos, hogy az 1736-os vizitáció előtt kellett a gyülekezet birtokába kerülniük. Aldobolyra egy serleget, óntányérokat, ónkannát, valamint egy keszkenőt (VII. 6. melléklet, I/16, II/10, II/11, II/12.) adományozott Bethlen Kata, amelyek 1739-es készítési dátuma és az 1742-es vizitációs jegyzőkönyvbe való feljegyzése behatárolja az eklézsiába kerülés idejét, ennél pontosabbat azonban ebben az esetben sem tudunk. Horváth Iringó szóbeli közlése szerint ma is található az aldobolyi templomban egy olyan textília, amelyre illik a 18. századi darab leírása, ám nem bizonyos, hogy ez valóban ugyanaz a munka. A fogarasi adományok (VII. 6. melléklet, I/2, I/3.) egyedülállósága abban rejlik, hogy noha ma templomi textíliaként ismerjük őket, eredetileg Bethlen Kata menyasszonyi ruhájaként funkcionáltak. Ez az eredeti rendeltetés segíti az adományozás idejének körülbelüli meghatározását is, hiszen így a terminus post quem Bethlen Kata és Teleki József 1722-ben kötött házassága – az adományozás, illetve a Fogarasra kerülés körülményeit és időpontját a későbbiekben részletesen ismertetem.

Fontos megjegyezni, hogy míg az ötvösmunkák és ónedények esetében egészen biztos, hogy megrendelésre készültek, nem pedig Bethlen Kata saját alkotásairól van szó, addig a textíliáknál ez nem ennyire egyértelműen eldönthető. Túlnyomórészt valóban a patróna által készített vagy az ő műhelyéből kikerült, vezetésével létrejött fonalas munkák kerültek az eklézsiákba. Ám a

³⁴⁹ PALOTAY, i. m., 19.

³⁵⁰ *A történelmi Küüllői egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*, III., szerk., s. a. r., bev., jegy. BUZOGÁNY Dezső, KOVÁCS Mária Márta, ÖSZ Sándor Előd, TÓTH Levente, tanulmányok HORVÁTH Iringó, SIPOS Dávid, Kolozsvár, Koinónia, 2009 (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania, 1/3.), 662–663.

magyarkirályfalvi adomány esetében az is lehetséges, hogy Bethlen Kata munkái után másolták. Ez az eset arra is felhívja a figyelmet, hogy olykor joggal kételkedhetünk Bethlen Kata „szerzőségével” kapcsolatban, hiszen lehetőséget adott az utánzásra az is, hogy „Bethlen Kata házában nemcsak több hímzést készítettek egyazon mustra szerint, hanem éveken keresztül is használtak egy mintaképet”.³⁵¹ A *Iubarban* olvashatjuk Bethlen Kata egyik, ma már ismeretlen abroszával kapcsolatban, hogy „maga tulajdon kezével varrott”. Ám ezek a megjegyzések sem jelentenek feltétlenül támpontot, ugyanis Cordula Bischoff korábban említett tanulmányából kiderül, hogy a korabeli leírások mindig a sajátkezűséget hangoztatták egy textília esetében. Ha akár csak egyetlen részlet is egy nemesi nő kézjegyét viselte, akkor már az egész darabra érvényesen jelentették ki, hogy tőle származik.³⁵² Úgy tűnik azonban, hogy a „maga tulajdon kezével varrott”, a „von der Fürstin verfertigt” és a „by own hand” kifejezések inkább toposzként hagyományozódtak egy-egy textília esetében. Ebben az eljárásban a kora újkori levelezésekben már régóta ismert gyakorlat fedezhető fel, amikor is az íródeák által lejegyzett írást saját kézjegyével hitelesíti a diktáló. (Bethlen Kata fennmaradt levelei között is többségben vannak azok, amelyeknél csak az aláírás autográf.) Ám annak megállapítása, hogy valóban a református patróna maga vagy valamelyik hímzője készítette a textíliát, azért nem tűnik kiemelkedően fontosnak, mert mindenképp hozzá kötődik, az ő monogramjával került a templom terébe. Ahogyan Palotay fogalmaz: „mégis ő viseli valamennyiért a művészi felelősséget és ő érdemli ki velük csodálatunkat és elismerésünket”.³⁵³

A mellékelt táblázatban az összes, jelenleg ismert Bethlen Kata adomány szerepel, ám a továbbiakban ezek közül a fogarasi (VII. 6. melléklet, I/2, I/3.), az olthévízi (VII. 6. melléklet, I/10, I/11.) és a debreceni (VII. 6. melléklet, I/17, I/18.) textíliákat fogom részletesen bemutatni. Az anyaghasználatból, a szín- és mintavilágból kiindulva, a megmutatkozó alkotói szándék és a mikrokontextus figyelembe vételével igyekszem feltárni az adott közegben érvényesülő jelentésüket. A kiválasztott adományok esetében – noha különböző motívumokról van szó – a szakirodalom egyöntetű álláspontja, hogy ikonográfiájuk nem jellemző a kora újkori (főként a magyar) fonalas munkákon, díszítésük nem tekinthető tipikusnak. A rendhagyóként számon tartott motívumok – amelyek azonban Bethlen Kata munkáit tekintve jellegzetesnek tűnnek, mindenekelőtt az evangélisták jelképeinek ábrázolása – felkeltik az érdeklődést, így a további alfejezetekben igyekszem körüljárni ezek lehetséges jelentéseit, jelentésmódosulásait. A fogarasi textíliákat – a reformátusok körében mindenképp – egyedülállóvá teszi átalakításuk, eredeti rendeltetésük, valamint az ezzel összefüggő mintájuk, amelyek egyértelművé teszik, hogy nem egyházi használatra készült a textília. Ezzel szemben az olthévízi adományok ikonográfiája elárulja,

³⁵¹ PALOTAY, *i. m.*, 18.

³⁵² BISCHOFF, *i. m.*, 37–52.

³⁵³ PALOTAY, *i. m.*, 23.

hogy kifejezetten az úrasztalára szánták az abroszt és a keszkenőt, amelyek a zászlós bárányt, valamint az evangélisták szimbólumait ábrázolják. Ahogy utaltam rá, ez az ikonográfia többször is megjelenik Bethlen Kata adományain, a máig fennmaradt textíliái közül pedig ezen az 1735-ös darabon találkozhatunk először ezzel a típussal. Ugyanez a minta, elrendezés és anyaghasználat mutatkozik meg a debreceni munkákon, ebben az esetben az adományozás helye tér el a megszokott sémától, hiszen korábban a családi birtokok és/vagy a templomépítéshez, a gyülekezet támogatásához való hozzájárulás jelentett személyes kapcsolatot, amely magyarázta a patronálást. Nem tudunk ilyen közvetlen Debrecenhez fűződő viszonyról, református központ volta pedig mérsékeltlen meggyőző indokot jelent, ugyanis nem ismerünk se Kolozsvárra, se Sárospatakra adományozott klenódiumokat – noha felekezeti szempontból ezek is hasonló jelentőségű városok, még ha nem is annyira tekinthetők homogénnek. Végül pedig fontos szempontot jelentett, hogy e három település Bethlen Kata-adományait autopszia erősíti, amely az elemzésnél elengedhetetlen.

IV. 2. A fogarasi adományok elemzése

Jelenlegi ismereteink szerint Bethlen Katától egy szószéktakaró és egy úrasztali terítő (VII. 6. melléklet, I/2, I/3.) került Fogarasra, amelyek különlegességét az élénk színvilág és a ritka minta, a megjelenített természeti téma, a rendkívül aprólékosan és precízen kidolgozott erdei állatok és vadászjelenetek adják, amelyekhez remekül igazodik a tűfestés technika természetes hatása.³⁵⁴ A megszokott egyházi ikonográfiától így erősen eltér a két fonalas munka – még ha a református liturgia nem is köti meg az adományok kinézetét. A kivitelezés, a motívumok és az anyaghasználat az, ami megkülönbözteti e darabokat a gyűjtésekből ismert textíliáktól, ehhez hasonlót az európai, főként francia munkák mutatnak.³⁵⁵ A fogarasi egyház legrégebbi, 1773-as összeírása szűkszavúan ennyit jegyzett fel az adományokról: „Prédikáló Székre való Sárga Selyem tafota virágokra varrott Takaró és Úr Asztalára való Sárga Selyem virágokra varrott tafota Kerek Szép Abrosz”.³⁵⁶

Szembeötlő sajátossága még a textíliáknak, hogy a szakszerű munkáról árulkodó hímzéseket néhol félbevágta az illesztés, amely egyértelművé tette a fonalas munka átalakítását, eltérő eredeti rendeltetését. Palotay Gertrúd foglalkozott először alaposabban a fogarasi szószéktakaróval és terítővel Bethlen Kata egyéb fonalas munkáinak kontextusában. A korábbi funkciót az átalakítás jól látható nyomai mellett Bethlen Kata és Teleki József nevének, valamint a két család címerének szerepeltetéséből vezette le, amelyek utólag kerültek a szószéktakaróra. Meggyőző érvelése szerint

³⁵⁴ F. DÓZSA Katalin, *Árva Bethlen Kata szószéktartója és úrasztali terítője a fogarasi református templomban = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum–Budapesti Történeti Múzeum–Hadtörténeti Intézet, 2002, 231.

³⁵⁵ *Uo.*, 229–231.

³⁵⁶ Idézi: PALOTAY, *i. m.*, 20.

a textíliák a patróna menyasszonyi szoknyájából készültek.³⁵⁷ A viselettörténet felől közelítve F. Dózsa Katalin azzal erősítette meg e valószínű feltételezést, hogy figyelembe véve a textília jelen formáját, illetve a korabeli divatlapok mintáit, rekonstruálta Bethlen Kata lehetséges menyasszonyi ruháját – amely tehát összeállítható a textília mai állapotából.³⁵⁸ A tágabb európai kontextus feltárása mellett a magyar folklór felől is értelmezték a textíliákat. Kőváriné Fülöp Katalin az egyes minták néprajzi jelentését ismertette tanulmányában, alátámasztva ily módon is az esküvői használatot, ugyanis a szerencsehozó motívumok mind alkalmazkodnak a házasságkötés alkalmához. Beépítve a korábbi szakirodalmi megállapításokat, Kőváriné adja a legteljesebb leírást az adományok mai állapotáról: „A leltár tehát egy szószéktakarót és egy úrasztali terítőt említ, mindkettő taftból, azaz lágy, puhaesésű, selyemből készült. [...] Mindkét terítő dohányszínű selyemből való, arany szállal hímzett skófiúmos vertcsipkével szedve. Az asztalterítő kerek lapja körül – ugyanazon anyagból – széles fodor esik alá. A terítőkön feltűnik néhány szerkezeti varrás, jól látható, hogy egyes hímzésdíszítés – a varrás mentén – szét van vágva. Ez arra utal, hogy a hímzett selyem valamikor más célra készült, s csak utólag alakították át templomi terítőkké. Eredeti rendeletetését a szószéktakaróra hímzett két medallion magyarázza. Az egyikbe a széki gróf Teleki, a másodikba: a bethleni gróf Bethlen család címerét hímezték, s a virágkoszorún kívül eső karikában Teleki József és Bethlen Kata nevei olvashatók.”³⁵⁹ Az eredeti funkcióra vonatkozóan írásos forrással nem rendelkezünk ugyan, ám a megalapozott érvelés hatására a szakirodalom evidenciának tekinti, hogy a fogarasi adományok Bethlen Kata menyasszonyi ruhájából készültek.

A patróna életében, egyháztámogatásában kiemelt jelentősége volt az olthévízi és a fogarasi gyülekezetnek, hiszen ezeken a településeken Bethlen Katának és Teleki Józsefnek családi birtokaik voltak, illetve a templomok építtetésében is fontos szerepet játszottak. Az adomány is e két helyszínhez kötődik, hiszen 1722-es olthévízi házasságkötésük alkalmával viselte Bethlen Kata a menyasszonyi ruhát, amely átalakítva végül a fogarasi templom úrasztalának és szószékének takarója lett. Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy pontosan mikor kerülhettek a gyülekezet tulajdonába a textíliák – hiszen a már idézett legrégebbi összeírás 1773-ból származik –, ám a házasságkötés és Bethlen Kata halála behatárolja a templomba kerülésüket, amely így 1722 és 1759 közé tehető. Ennél pontosabb intervallumot Palotay Gertrúd feltételezése jelöl ki. A *Iubar Solis Iustitiae*, az olthévízi gyülekezeti napló egyik 1735-ös bejegyzése a fogarasihoz hasonló textíliát rögzít: „szép mesterséggel maga tulajdon kezével varrott asztali szőnyeggel (melyben vagyon két

³⁵⁷ Uo., 20–22.

³⁵⁸ F. DÓZSA, *i. m.*, 221–248.

³⁵⁹ KÖVÁRINÉ FÜLÖP KATALIN, *Árva Bethlen Kata fogarasi terítőjének néprajzi vonatkozásai = A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1992–1993*, szerk. GAZDA László, MÓDY György, Debrecen, Debreceni Déri Múzeum, 1994 (A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LXX), 312–313.

kereken varrott ablakban megszőtt feketével kígyó címer)”.³⁶⁰ E leírás ugyan nem teszi egyértelművé, hogy az olthévízi adomány megegyezik a fogarasival,³⁶¹ viszont a címerek említése megteremti ennek lehetőségét, hiszen ezeken kívül nem ismerünk a patrónától más, családi címerrel ellátott adományt.

Szintén ezt az érvelést támaszthatja alá az is, hogy a rendelkezésünkre álló források és adatok alapján (a fogarasit megelőzően) az olthévízi adományozás tűnik indokoltnak. Hiszen Bethlen Kata és Teleki József itt tartották az esküvőt, amely után Olthévízen telepedtek le, ahol a református gyülekezetet közösen hozták létre, a templom építtetése és adományokkal való ellátása is az ő nevükhöz fűződik. Logikusan következne ezekből az előzményekből, hogy a menyasszonyi szoknyából készült egyedülálló darabokat, amelyek szorosan kötődtek Olthévízhez, az ottani eklézsiának adományozta Bethlen Kata. Meggyőző magyarázatot jelenthet erre a helyzetre Palotay elképzelése, mely szerint először az olthévízi, majd a fogarasi templomot díszítették a textíliák.³⁶² Több tényező is indokolhatja ezt a lépést, amelyek közül legerősebbnek az tűnik, hogy Bethlen Kata katolikus gyerekei miatt komolyan aggódott az olthévízi egyházért, és valós veszélynek látta, hogy halála után az örökösök katolizálják a gyülekezetet.³⁶³ Ezzel összhangban 1752-es rendelkezésében rögzítette, hogy az olthévízi egyházra hagyott összeg a gyülekezet megszűnése esetén a fogarasira szálljon,³⁶⁴ és nyomatékosan kérte a gyámoltalannak láttatott hévízi eklézsia háborítatlanságát: „Nevezetesen minthogy életemben a Hévízi Reformata kitsin Eclésiában volt az én szívemnek kiváltképpen való öröme és vigasztalódása, az Úr Jézus keserves szenvedéseire kérem az én édes Gyermekeimet, hogy azt a kitsin Ecclesiátskát és abban lévő Reformatus embereket meg ne háborítsák hogy maguk is az Istentől meg ne háborítottassanak.”³⁶⁵ A katolikus örökösök miatti bizonytalanságra, esetleges fenyegetettségre az unitárius egyháztörténet is utal: „Gálfi alatt az unitáriusok békéje helyreállt, a grófné is meghalt. Hogy a mostani, jobbadán katolikus birtokosok mit forralnak, azt csak a Jóisten tudja. Kérjük, tartsa fenn köztük a békességet. Kivált a lelki békességet.”³⁶⁶

³⁶⁰ *Iubar*, i. m., 86.

³⁶¹ A *Iubar* csak az abroszról szól, szöszéktakarót nem említ, ami gyengítheti az érvelést. Erre Palotay is felfigyelt, ám meglátása szerint a lelkészi feljegyzések többször is pontatlanok, nem elég részletesek (ld. a következő alfejezetben elemzendő 1735-ös olthévízi textíliák esetében), így ez a hiány nem tekinthető perdöntőnek.

³⁶² PALOTAY, i. m., 21.

³⁶³ BETHLEN Kata *Önéletírása* = *Magyar emlékirók 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 765.

³⁶⁴ „Elsőbben is azért, a Hévízi Reformata Ecclesia számára hagytam három ezer két száz magyar forintokat 3200 mely pénznek nagyobb része Köhalom székinél vagyon. [...] Ha pedig azon kitsin Reformata Ecclesia elfogyna, melyet Isten távoztasson, tehát a fellyebb meg írt summa Pénz 3200 szálljon a Fogarasi Reformata Ecclesiára.” Fogaras, 1752. március 3. Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, C3 Fogarasi Egyházközség levéltára, 1. doboz, 41. tétel (autográf).

³⁶⁵ UO.

³⁶⁶ KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István – KOZMA Mihály, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/A*, ford. MÁRKOS Albert, 185r.

Különböző szövegeiben a patróna tehát egyértelművé tette, hogy gyerekei veszélyeztetik a hévízi református gyülekezetet, amelynek jövőjét minden módon igyekezett biztosítani – és erre irányuló erőfeszítéseit láthatóvá tenni. Úgy tűnik, voltak kétségei a rendelkezései betartását illetően, hiszen a katolizálás miatti óvintézkedésnek tekinthető, hogy Bethlen Kata egyedülálló adományát végül a fogarasi egyháznak adta, illetve eltemettetésével kapcsolatban Fogarast jelölte ki végrendeletében: „[...] azért azon alkalmatossággal ily sok és terhes s hosszas nyavalyák között elalélt s elenyészéséhez közelíttó testem itt Fogarasban takaríttassék el arra hagyatott elégséges fundusból és azon alkalmatossággal az ecclesia dolgait is igazíttó méltóságos urak s tselédjek tartatásokra az ecclesia semmit ne költsön lévén ahhoz kívántató minden költséges dolgok házamnál”.³⁶⁷ Ez egybeesett azzal, hogy a Bethlen Kata által támogatott fogarasi építési folyamatok 1758–1759 körül fejeződtek be, illetve végrendeleteiben is gondoskodott a gyülekezetéről. Mindez meggyőző magyarázatot jelenthetett e kiemelt adomány átkerülésére,³⁶⁸ ráadásul a fogarasi templom méretei és története miatt jóval reprezentatívabb helyszín volt. Ha tehát a töredékes adatok alapján elfogadjuk az olthévízi és a fogarasi adomány egyezését, akkor a textília feltételezhetően 1735 és 1759 között került a fogarasi gyülekezet birtokába. Ezen belül is legvalószínűbbnek az ’50-es évek, szűkebben az 1758-as és 1759-es dátum tűnik, amelyre a továbbiakban még részletesen kitérek.

Fogaras jelentőségét történelmi múltja alapozta meg, hiszen az erdélyi fejedelmek egyik központja volt, rendszerint a fejedelemasszonyok nyerték hitbérül.³⁶⁹ Ennek következtében olyan neves patrónákhoz kapcsolódott az egyháztámogatás Fogarason, mint Lorántffy Zsuzsanna és Bornemisza Anna, akiknek adományai szintén a mai napig a gyülekezet tulajdonában vannak.³⁷⁰ Ám a 17. században a református templom még a várhoz közel helyezkedett el, egészen addig, amíg 1704-ben a Habsburg katonák szét nem lötték a tornyát. A közösség a középkori várkapolnát vette birtokba, ahonnan azonban kitiltották őket, ezt a katonatisztek üzenete rögzíti: „[...] azt izenték

³⁶⁷ Fogaras, 1759. május 13. Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, C3 Fogarasi Egyházközség levéltára, 1. doboz, 45. tétel (autográf). Vö. „Teste Fogarasba hogy el temetessék, / Rendelte, hogy földbe ottan tétessék, / Az holott a templom mint Istennek tessék, / Sokat munkálódott hogy meg építtessék.” BOD, *Tiszta, fényes...*, i. m., D1v.

³⁶⁸ Felmerülhet a kérdés, hogy a többi olthévízi adomány miért nem került át Fogarasra. Ezt több tényező is indokolja, többek között a textília értéke és egyedülállósága. Hiszen az evangélistákat ábrázoló receabroszból több darab is készült, amelyek különböző településekre kerültek. Emellett pedig szükség volt úrasztali felszerelésekre a hévízi gyülekezetben is, amelynek megóvása, nem pedig felszámolása volt a cél. Így feltehetően csak a legimpozánsabb és/vagy legszemélyesebb darabok kerültek Fogarasra.

³⁶⁹ FEJÉR Tamás, *A fogarasi református eklézsia egyházi jogi státusa a 17. században*, Erdélyi Múzeum, 2012/3, 124.

³⁷⁰ Érdemes itt megjegyezni, hogy e patrónák különböző tevékenységei egy olyan hagyományt mutatnak meg, amely a nők számára adott volt, és amelynek folytonosságában elhelyezhették magukat – alakítva is ezzel a számukra kijelölt teret. Erre utal a levelezés gyakorlatával kapcsolatban Hopp Lajos is: „Özvegyiségének magányos esztendeiben alkalmi levelezőből szinte hivatásos levélíróvá lett, s bár elődei között a főúri levélstílusnak jeles női képviselői vannak (Rákócziné Lórántfi Zsuzsanna, Apafiné Bornemisza Anna, Thökölyné Zrínyi Ilona), nem akad olyan főnemesi hölgy, akinek a levelezése ennyire megütötte volna a kor irodalmi szintjét.” HOPP Lajos, *Bethlen Kata = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 391.

volna, hogy az Fogarasi városi református státuszon lévő Incolák az várban lévő templomban isteni szolgálatra bé ne járjanak, mert semmiképpen ez mls generalis ő excellentiája meg nem engedi, sem ez militzia azt nem patialhattya, hogy az városiak olyan felesen az városba bé járjanak hanem magokk keressenek kün az városon templom helyet, és csinállyanak templomot, de az előbbi templom helyen ne építsenek sem kőből, sem fából, sem penig sövényből, mert oda is építeni meg nem engedik [...] mert az várban való templomot nem az városiak számokra hanem az fejedelmek magok számokra építették volt”.³⁷¹ Ennek következtében egy új telken indult meg az építkezés Teleki József jelentős támogatásával. A szakirodalomban az 1712-es és az 1715-ös dátum lelhető fel a munkálatok megkezdésére vonatkozóan, valószínű, hogy 1715-re már elkészült a templomépület első formájában. Ezt a katonatisztek 1712-es üzenete, valamint az egyháztámogató református fejedelmeknek emléket állító kőfaragványokon, a város templomban látható címerén és a Bethlen-család címerén látható 1715-ös évszám is alátámasztja.³⁷² Ezt némileg elbizonytalanítja Málnási László prédikációja, aki az 1759-es felszentelés alkalmával a későbbi dátumhoz köti az építkezés megkezdését: „1715-diktől fogva (mint erre immár többen emlékezhetek) kezde ez újra építtetetni, ha éppen nem a régibb helyére is, hanem ide, hol most ülünk”.³⁷³

Az épület mai formájának kialakítása több fázisban zajlott, így a templom befejezését illetően sem egységes a szakirodalom. Annyi bizonyos, hogy 1757 és 1759 között került sor a templom beboltozására, a zsindefedél cserépre cserélésére, a nyugati kőkarzat megépítésére és új padok készíttetésére.³⁷⁴ E munkálatok támogatója Bethlen Kata volt, aki férje unokaöccsével, Teleki Lászlóval folytatott levelezésében is többször említést tett az aktuális állapotokról: „A fogarasi ecclesiáról (kire elhiszem, távullétében is kedves Öcsémuram gondoskodását elméjével kiterjesztette eddig is) most is írhatom, hogy a temploma szépen elkészült, oda mentem vala magam is hintón, nékem minden igen tetszik. Minthogy az egész templom a boltozás miatt fejr, illetlennek ítélem belé a fakart, kőkart alkuván, tíz rhénest meg is adék előre Boldesnek, 50 rhénesbe alkudván meg ökegyelmével. A székeken dolgoznak most, talán az innepekre elkészülnek azok is. Melly előttünk lévő szent innepekre, hogy Isten ő szent felsége kedves Öcsémuramat szép úri házával által tégye, azokat idvességesen eltölteni engedje, az új esztendőnek is új lelki testi bőv áldások vételével

³⁷¹ A fogarasi katonatisztek üzenete, hogy híveink a vártemplomba ne járjanak 1712. Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, C3 Fogarasi Egyházközség levéltára, 6. doboz, 297. tétel.

³⁷² Léstyán Ferenc szerint a templom 1712 és 1715 között készült el, míg F. Dózsa Katalin és Korompay György szerint 1715-ben kezdték el építeni. LÉSTYÁN Ferenc, *Megszentelt kővek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, 2000. <http://mek.oszk.hu/04600/04684/html/1330.html>; F. DÓZSA, i. m., 224; *Magyar Református Templomok*, szerk. KOVÁTS J. István, Bp., Athenaeum, 1942, 237.

³⁷³ MÁLNÁSI László, *Templum tri-unitatis, azaz: Szent-háromság' egy Isten' temploma...*, Nagyszeben, Sárdi, 1759.

³⁷⁴ „Másodszor a fogarasi templombeli kar tsinálásáért ígért pénzt ki számláltam azon kívül amit előre adtam az 48 M forintokat a papom Málnási úr kezibe hagyván, hogy meg adattassék az kőművesnek, arra az Ecclesia ne költsön.” Fogaras, 1759. május 13. Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, C3 Fogarasi Egyházközség levéltára, 1. doboz, 45. tétel (autográf).

s elérésével megörvendeztesse, sok újokra virrassza, szívemből kívánom.”³⁷⁵ Az elkészült templom felszentelésekor (1759. június 2.) Málnási László tartott prédikációt, amely még ebben az évben nyomtatásban is megjelent *Templum tri-unitatis* címmel. A fogarasi egyháznak és megújulásának jelentőségét a második jeruzsálemi templom analógiájára bontja ki az udvari lelkész, aki az építési folyamatok bemutatása mellett méltatta Bethlen Katát és a konzisztóriumot mint a felújítások legjelentősebb támogatóit. E felszentelő beszédben Málnási utalt patrónája súlyos betegségére, amelyben nem egészen két hónap múlva elhunyt – halotti búcsúztatóját Bod és Málnási tartotta.³⁷⁶

A fogarasi templom Bethlen Kata végrendeleteiben is visszatérő szereplő, ezekből derül ki, hogy az egyházzal az iskola támogatásával és a tanító fizetéséhez való hozzájárulással is gondoskodott.³⁷⁷ A település kiemelt szerepét mutatja az is, hogy a patróna – leveleinek keltezése alapján – egyre többet tartózkodott itt, valamint nyughelyül is Fogarast választotta, sírja ma is a templomkertben látható Bod Péter sírversével együtt. Szintén Bod Péter nevéhez kötődik az az emléktábla, amely a torony oldalán, a bejárat fölött helyezkedik el, és amely nagy valószínűséggel a patróna halálának első évfordulójára készült³⁷⁸ – e két szövegre a továbbiakban részletesebben is kitérek. Nemcsak Bethlen Katának, hanem a nevéhez fűződő építési fázis lezárultának is emléket állít, és jól érzékelteti, hogy a fogarasi református egyház, és maga Bod Péter sem engedte, hogy a patróna támogatásának emléke feledésbe merüljön, maradandóvá és jól láthatóvá téve ezzel Bethlen Katának a gyülekezetért tett gesztusait, amelyeket például Málnási kinyomtatott prédikációja is megörökít. Az eddigiekből láthatóvá vált tehát, hogy a fogarasi eklézsia kiemelt szerepet játszott

³⁷⁵ *Árva Bethlen Kata Levelei, i. m.*, 178. Ld. még: „A fogarasi templom, Istennek hálá, egészen kész, csak székek héjával vagyunk, most azon dolgoznak. Úgy beszélnek, nem gondolhatná az ember, mely szép, hangos, szép compendium templom az; valaki megnézi, mindennek egész contentuma van benne.” *Uo.*, 176.

³⁷⁶ FAZAKAS, *Árva Bethlen Kata mint autobiográfiai...*, *i. m.*, 31–52.

³⁷⁷ „Kívánván pedig újabb dolgokról magam akaratját megírni, tettem le Rákoson az Bod Kati ládájában, egy zacskóban ezer magyar forintot, ezt az végre, hogy ha addig Isten kiszólít ez világból, míg én ezt bizonyos jó helyre kiadhatnám, kedves édes bátyámuram Bethlen Imre uram adja ki valami jó helyre közönséges társaságnak, az Fogarasi Reformata Eklésiának, és annak interese fordíttassék megmásolhatatlanképpen az odavaló reformatus skólamesternek, hogy fizetése megtöbbször, vihessenek alkalmas embert arra, hogy az mostani elromlott állapotban ne maradjon azon skóla, hanem vegyék fel szívekre és lelkekre, az kiket illet ezen dolognak orvoslása, mind az skólának, mind az eklésiának szintén utolsó romlásra jutott állapotját, melyet én bizony keserves lélekkel szemléltem és szemlélek. Az mely ötszáz forintokról való kontraktust átaladtam az eklésiának, ha az én életemben egzekutióval fel nem vehetnének öcsém, Bethlen György uramtól, és az én holtom után felvennék, azt is fordítsák az mester fizetésére és mellette való préceptornak.” 1758. december 12; „Tetszván az mennyei Úrnak szörnyű terhes nyavalyák között is életemet nyújtani, azalatt alkalmatosság adván elé magát, az feljebb írt ezer forintot, melyet is az fogarasi iskola számára hagytam volt, kezemhez vettem és magam kiadtam, melyről is kívánom ez írástomat hagyni.” 1759. április 17. Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, A8 Árva Bethlen Kata hagyatéka, ÁBK egyik végrendelete (1758. dec. 12.) és pótzáradék (1759. ápr. 17.). Ennek előzményeként ld. a fogarasi egyházközség egyik gondnokának, valamint a fogarasi református egyháztanácsnak írt leveleket, amelyekben az iskola és a tanító ügyéről esik szó, Bethlen Kata ekkor ígérte meg a testamentumban rendelt támogatást. *Árva Bethlen Kata Levelei, i. m.*, 171–172; 180–182.

³⁷⁸ Bod szövegei 1760-ban, Bethlen Kata halálának évfordulójára készülhettek el. FAZAKAS Gergely Tamás, *A szerző és szerkesztői munka határai: Bethlen Kata önéletrészletének és imádságoskönyvének filológiai kérdései = Az értelmezés hatalma: Módszertani tanulmányok*, szerk. TÓTH Zsombor, Bp., Reciti, 2018 (megjelenés előtt).

Bethlen Kata életében, egyháztámogató tevékenységében, ami magyarázatot adhat arra is, hogy a menyasszonyi ruhájából készült egyedülálló jelentőségű textília miért került végül ide.

Ez a rendhagyó tárgytörténet, az átalakítás és az eredeti funkció önmagában is különlegessé teszi az adományt, amelyhez hasonló református templomokból nem ismerünk. A katolikus analógiák jelentenek támpontot, náluk ugyanis szokás volt a jegykendők, az esküvői szoknya, illetve az ünnepségeken viselt díszruha felajánlása az egyháznak – ez utóbbira ismerünk példát nőktől és férfiaktól egyaránt.³⁷⁹ Ezek közül is kiemelkedik Mária Terézia szoknyából átalakított adománya, amely szintén éppen a fogarasi várkápolnába került. Színvilágát tekintve ráadásul hasonlóságot mutat Bethlen Kata textíliájával, különösen a sárga alapszínét illetően, így akár valamiféle hagyományfolytonosság lehetősége is felsejlik. Szintén Mária Teréziától származik egy Egernek ajándékozott pluviale, amely az uralkodónő koronázási ruhájából készült. A krakkói egyházból, a máriacelli kincstárból és a szervita rendből további darabokat ismerünk, amelyeket viseletből alakítottak át liturgikus használatra.³⁸⁰ A jegykendőknek fontos szerepe volt a házasságkötés létrejöttében (elküldése a házasságra való felkérést jelentette, elfogadása pedig azt, hogy létrejön az eljegyzés), ezért az esküvő után sok esetben felajánlották Isten dicsőségére.³⁸¹ Ez a reformátusoknál is szokás volt, vagyis a jegykendők gyakran díszítették az úrasztalát, hiszen a kegyességgyakorlás e gesztusa a hála kifejeződése is volt egyben,³⁸² menyasszonyi szoknya vagy alsószoknya adományozásáról azonban nem tudunk. E textíliák jellemzően komoly értéket képviseltek, amely elsősorban a felhasznált anyagoknak köszönhető, de legalább ilyen fontos reprezentatív szerepük, amelyet a családi címerek tettek láthatóvá – ezt minden esetben utólag, az adományozáskor hímezték rá a munkára. Egy nemes asszony esküvői ruhájáért olykor versengtek a zárdák, a templomok, hiszen adománya sokszor a teljes család pártfogását fejezte ki.³⁸³

³⁷⁹ SERFŐZŐ Szabolcs, *Mária Terézia magyarországi egyházi adományai = Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019, 89–109, különösen: 92; 97–99.

³⁸⁰ Az MTA BTK RI Lendület Mobilitás Kutatócsoport és az MTA BTK TTI Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport 2018. október 30–31-én megrendezett konferenciáján Nagy Rebeka és Semsey Réka, az Iparművészeti Múzeum munkatársai előadásukban a Pannonhalmi Főapátság gyűjteményében található 18. századi pluviale történetét tárták fel, amely egy főhercegnő menyasszonyi ruhájából készült. A kutatás tágabb kontextusát a 18. századi főúri adományozás története jelenti, így ismertették a hasonló darabokat is. Ezek között szerepelt Mária Terézia fogarasi adománya. A textília korábban az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében volt látható, ám ma már csak katalógusból ismert.

³⁸¹ TAKÁTS Sándor, *A régi Magyarország jókedve*, Bp., Osiris, 2002, 87–95; POCSAINÉ EPERJESI Eszter–RÁDAINÉ BODNÁR Katalin, *Török hímzésű úrasztali terítők a Sárospataki Református Kollégium Múzeumában*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2016 (A Pataki Iskolamúzeum Gyűjteményei V), 10. Míg Takáts katolikus példákat említ, addig Pocsainé a reformátusoknál említi a szokást. A jegykendőknek mindkét felekezetenél fontos szerepe volt a házasságkötés folyamatában, így ezt konfessziótól függetlenül felajánlották az egyháznak – teológiai, kegyességi értelmezése azonban eltérő lehetett.

³⁸² TAKÁCS, *Jegykendők...*, i. m., 3.

³⁸³ Pl. Batthyány Ádám lányának menyasszonyi szoknyáját többen is kérték, a nagyszombati zárdá apátnőjének levelében ez olvasható: „Az édes kisasszony emlékezteti az menyasszony szoknyáját adja nagyságod az mi szentegyházunkhoz... Hogyha az édes kisasszony menyasszonyszoknyáját más szentegyházhoz ígerte volna nagyságod, bár csak az alsó szoknyájára tegyen méltóvá minket.” Idézi: TAKÁTS, i. m., 94–95.

Bethlen Kata adományainak művészet- és textiltörténeti, valamint néprajzi szempontú elemzése már kimerítően megtörtént, ám ezek szinte kizárólag az eredeti rendeltetés vonatkozásában vizsgálták a fonalas munkákat, arra nem kerestek választ, hogy mit is jelent az a kontextusváltás, amely a menyasszonyi ruha átalakításából, kegyességi gesztusként való felajánlásából és a templomi térbe kerüléséből következik.³⁸⁴ A gazdag és impozáns formakultúra egyértelműen az eredeti rendeltetéssel áll összefüggésben, amely megkívánta az egyedülálló jelleget, ezért is vizsgálta a szakirodalom a textília mintavilágát a házasságkötés kitüntetett pillanata felől. Palotay pedig azt is kimondta, hogy Bethlen Kata fogarasi adománya „minden egyházi vonatkozást nélkülöz”.³⁸⁵ Csakhogy ennek a ruhának a szétvágása, átalakítása mintegy elfedi korábbi funkcióját, és úrasztali- illetve szószéktakaróként a kontextusváltás szükségszerűen új értelmezést hív életre, hiszen a templom terében elsősorban az egyházi szimbolika felől olvasható a textília. A továbbiakban tehát azt igyekszem megvilágítani, hogy az említett folyamatok mennyiben módosíthatták a jelentést, hogyan változott meg a textília mint hordozó, és az egyén történetének ráíródásában hogyan módosul a vallási és a nyilvános identitás.

Ennek az értelmezésnek a lehetőségét természetesen az is megteremti, hogy az ábrázolt motívumok teológiai jelentéssel is bírnak, amelyet például Bod Péter *Szent írás értelmére vezérlő magyar lexikon* című munkája tár fel. E szimbólumlexikonnak is tekinthető nyomtatványban „a szent írásban előforduló példázolások (typusok) és ábrázolások (emblémák) lelki értelmek szerint rövideden kivilágosítatnak, sok dolgok a zsidó régiségekből kimagyaráztatnak”.³⁸⁶ A legtöbb néprajzi szempontból szerencsehozónak vagy rontást, bajt elűzőnek tartott szimbólum negatív jelentésben tűnik itt fel, mint például a kígyó, a madár vagy a róka. Ez utóbbiról olvashatjuk Bodnál, hogy „Igen ravasz állat, melly álnoksággal keresi magának a prédát. Vétetik a hamis prófétákért, és az eklézsia akármely csalárd ellenségeiért, kik mint a rókák a szőlőt, az Isten eklézsiaját vesztegetik. Ének II. 15. Fogjátok meg nekünk a rókákat, a rókafiakat, kik a szőlőket pusztítják.”.³⁸⁷ A róka azonban kompozícióban jelenik meg, méghozzá a rá lecsapni készülő sassal együtt, amelyet a vadászjelenettel együtt a grófi családok szokásaiként, így pedig a pompa kifejeződéseként értelmezett a szakirodalom. A sas lexikonbeli magyarázata szerint az „Újjászületett ember[t], aki elhagyván a földet a mennyekiekre siet, megvilágosítatván a

³⁸⁴ Vö. Greenblatt tanulmányával, amelyben fordított irányba történik kontextusváltás, vagyis a püspöki ruha szakralitása háttérbe szorul, amikor jelmezként használják a színpadi térben. Stephen GREENBLATT, *The Cultivation of Anxiety: King Lear and His Heirs* = S. G., *Learning to Curse: Essays in early modern culture*, New York–London, Routledge, 2007, 105–132.

³⁸⁵ *Magyar Református Templomok*, i. m., 306.

³⁸⁶ BOD, *Szent írás...*, i. m. Különösen fontos lenne összevetni e jelentéseket a fogarasi lelkészek prédikációival, kiemelten Jantsó Mihály munkáival, akit Bethlen Kata több levelében megemlít, és aki hosszas betegeskedése alatt mellette volt. *Árva Bethlen Kata Levelei*, i. m., 92, 104, 110–112, 122–123, 128, 143–144, 149, 167–168.

³⁸⁷ BOD, *Szent írás...*, i. m., 125–126.

Szentlélektől, látja az Istennek titkait, és az Igazság Napjára vigyázván, az hozzátartozókra gondot tart. Ezek. I. 10. Jel. IV. 7. Esa. XL. 31.”. A rókára lecsapó sasban tehát könnyen meglátható az egyház védelmezésének szimbolikus kifejeződése, ahogy a vadászjelenet menekülő szarvasában is az ellenségeitől üldözött Krisztus alakja: „A’ Szarvas [...] ábrázolja A’ KRISTUST, a’ ki az ellenségtől üldöztetvén a’ nagy hegyeken, az az, a’ hatalmas Országokon sebessen el-ment, a’ maga esméretét el-terjesztette. Enek II. 9. 17.”.³⁸⁸

Szintén egységet alkot a fa és a medve motívuma, amely a megtért, hívő emberek („Élő-fa, mely oly nagyra nevedik, hogy az ágain levelei között az égi madarak fészket rakhassanak. Ábrázolja [...] III. Az újjá született Embereket, a’ kik a’ meg-térésnek és háláadásnak jó gyümölteit termik. Jóel. II. 22. *A’ Fa gyümölsét meg-termi, az az, az Isten-félő Ember jót tselekszik.*”³⁸⁹) és a kegyetlen, vérengző emberek („Kegyetlen állat, mely el-szaggatja a’ mi eleibe akad. [...] III. A’ kegyetlen vad természetű vérengző Embert. Esa. XI. 7. *A’ fejős tehén, és a’ Medve, együtt legeltetnek, az az, a’ vérengző kegyetlen Emberek az Isten-félőkkel egy Gyülekezetben lésznek.*”³⁹⁰) közösségeként, egy gyülekezethez tartozásaként értelmezhető. A kígyó keresztény kultúrkörben betöltött szimbolikus értéke közismert („Így nevezetik I. Az Ördög. [...] II. Az Istentelen, hitetlen Emberek mondtanak Kígyóknak.”³⁹¹), ám jelen esetben koronás („Ez I. Ábrázolja a’ Királyi hatalmat, és ditsőséget. [...] A’ Sárkánynak-is hét fejei koronások voltak, Jelen. XII. 3. *az az, nagy hatalmok ’s Királyi ditsőségek volt, melyet magoknak tulajdonítottak.*”³⁹²) kígyóról van szó, amely ebben az összefüggésben a sátán hatalmát jelképezheti. Bizonyos motívumok ugyan nem szerepelnek Bod lexikonjában, bibliai jelentésük azonban a kora újkorban is köztudott, ilyen például a daru vagy a nyúl. Előbbi az éberség jelképeként a gondviselésnek és magának Krisztusnak is a jelölője,³⁹³ a nyúl pedig a hívő lelket szimbolizálja, különösen ha kutyáktól üzve, vadászjelenet szereplője³⁹⁴ – amely Bethlen Kata adományain szintén előfordul. Nem lehet azonban egészen következetesen végigvezetni a terítő és a szószéktakaró mintájának egyházi olvasatát, hiszen néhány alaknál az azonosítás is bizonytalan (például a szakirodalomban szerezsenként és indiánként egyaránt megnevezett figura). Ennél a részletnél feltételezhető, hogy bizonyos motívumoknak a díszítő funkciója a legerősebb. A textíliák eredeti és liturgiai használata során egyaránt meghatározó szempontot jelentett a darabok esztétikai értéke, az

³⁸⁸ Uo., 139.

³⁸⁹ Uo., 30.

³⁹⁰ Uo., 92 – 93.

³⁹¹ Uo., 75.

³⁹² Uo., 78.

³⁹³ *Állatszimbólumtár A–Z*, szerk. VÍGH Éva, Bp., Balassi, 2019, 63–64.

³⁹⁴ Uo., 240.

ábrázolt minták, jelenetek nagy része ezzel együtt megengedi az átalakítás és az új közeg által megteremtett teológiai értelmezést.

Bod lexikonja nemcsak azért lehet viszonyítási pont, mert a korszak egyik jelentős, nagyhatású munkája, hanem kiadását Bethlen Kata maga támogatta, ahogy az a nyomtatvány dedikációjából is kiderül, illetve Deáki József, az erdélyi református püspök approbatiója és Borosnyai Nagy Zsigmond, a nagyenyedi kollégium professzorának verses bevezetője is kitér a patróna hozzájárulására. A közvetlen kapcsolat miatt kiemelten érdemes figyelembe venni a lexikon szócikkeit, amelyek közül a menyasszony címszó különösen izgalmas távlatokat nyit meg: „A’ maga Eklésiáját így nevezi a’ KRISTUS, a’ melyet a’ kegyelemnek szövetsége által el-jegyzett ő magának. Hós. II.18, 19. *El jegyezlek tégedet magamnak, és meg-esméred a’ Jéhovát.* Esa. LXII.5. *Mint a’ Meny-Aszszonynak örül a’ Vö-Legény, azonképen örül tenéked a’ te ISTENed.* Jel. XXII.17. *A’ Lélek-is, a’ Meny-Aszszony-is azt mondja: Jövel, az az, a’ Szent Lélek által meg-szenteltetett, Sz. indulatokkal fel-ékesített Gyülekezet várja a’ KRISTUST.* Minthogy a’ Menyegzői *Solennitás*ban öröm szokott lenni, azért a’ Meny-Aszszonynak ’s Vö-Legénynek szavának a’ Városban való hallatása, vétetik a’ boldog állapotjáért a’ Városnak; nem hallatása, el-púsztlásáért. Jer. XXV.10.”.³⁹⁵ Az Énekek énekén alapuló párhuzam – amely anagógikusan a róka szócikknél is szerepelt – megengedi,³⁹⁶ hogy az adományban egymásra íródjon az eklézsia menyasszonyként való megjelenítése és Bethlen Kata második házassága, így adományán keresztül mintegy azonosul az egyházzal,³⁹⁷ és maga is hangsúlyosan Krisztus menyasszonyává válik. A tárgyfolynosság is lehetővé teszi ezt az értelmezést, hiszen a saját esküvői ruhájából készült textília vált az eklézsia díszévé.

Narratíván is megképződik a Krisztus menyasszonyaként való önmegjelenítés, hiszen Bethlen Kata szövegeiben is rendre visszatér ez az elem, legmarkánsabban talán önéletírásában: „Mely nagy örömmel vártam már az én lelkemnek kedves vőlegényét, hogy engemet e sárházból kiköltöztessen

³⁹⁵ BOD, *Szent írás...*, i. m., 94.

³⁹⁶ E metaforának komoly hagyománya alakult ki, amely tetten érhető a középkori jegyesmisztikától a gyámoltalanságot kifejező imaszövegek visszatérő trópusáig. A különböző református zsinati és hitvallási iratok egységesen kimondják, hogy a vőlegény és a menyasszony közti házasság a Krisztus és az egyház közösségét jelképezi. Mindez jól mutatja, hogy a Bod-szócikk konkrét ismerete nélkül is megteremtődhet az a képzettség, amely a Bethlen Kata-adományok értelmezésének alapját jelenti. A gyámoltalanság trópusainak imádságokban való megjelenéséhez ld. FAZAKAS, *Árva Bethlen Kata mint...*, i. m., 145. A református házasságkötéshez ld. NÉMETH Balázs, „...Isten nem aloszik, rejánk pisleng...” *Református életforma kialakítása a folyamatosság és a változások közepette – a 16. századi Magyarország mint példa*, Bp., Kálvin, 2005, 67, 82.

³⁹⁷ Fazakas Gergely foglalkozik behatóbban az özvegyi nyomorúság és a közösségi szenvedés azonosításának lehetőségével a kora újkorban. Bethlen Kata esetében meggyőzően érvel amellett, hogy a patróna önreprezentációjának közösségi olvasata is lehetséges, amelyen keresztül az egyház gyámoltalanságaként is érthető szövegeinek árvaság metaforája. (FAZAKAS Gergely Tamás, *Árvaság és mártírium: A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században*, *Studia Litteraria*, 2012/3–4, 198–231.) Meglátásom szerint ez az azonosítás a textílián keresztül is megtörténik.

és magához vigyen”.³⁹⁸ Hasonló gondolatot fogalmaznak meg az imádságok is, bár a megszólalás pozíciójából és a műfaji eltérésekből fakadóan némileg módosul az értelmezés: „mert Testemet, Lelkemet, ’s Eletemet, egészszen Tenéked szenteltem, már akár éljek, akár meg-haljak, én nem magamé, hanem az én Meg-váltó Uram JESUS KRISTUSomé vagyok”.³⁹⁹ A végrendeletekben is megjelenik ez a metafora: „remelvén azt is, hogy Isten Ő Felsége itt, hévízi házamnál hozza el azt a kedves órát, amelyben én is felöltöztetem amaz fejér bíbor köntösben és az én mennyei vőlegényemhez, az én Megváltómhoz bevitelem [...]”.⁴⁰⁰ Ennek az olvasatnak a lehetőségét tehát a Bethlen Katához köthető szövegek megermentik, ám a fogarasi eklézsia, majd a tágabb közvélemény számára egyértelművé Bod Péter halotti prédikációja és verse tette, amelyek Bethlen Kata temetésén hangzottak el 1759-ben Fogarason, és 1762-ben jelentek meg *Tiszta, fényes, drága bíbor* címen. A nyomtatvány címében szereplő szintaktikai szerkezet Bethlen Kata önéletírásában és végrendeletében is előfordul, e hasonlóság még inkább felhívja a figyelmet a szövegek közti kapcsolatra, illetve a menyasszonyként való értelmezés relevanciájára.

Bethlen Kata a temetésével kapcsolatban nemcsak a helyszínről rendelkezett, hanem a búcsúztatás módjáról is, amely szerint nem mondhatnak fölötté orációt.⁴⁰¹ Mindkét udvari papja prédikációval búcsúzott a patrónától, Bod Péter mellett Málnási László tartott beszédet a koporsóba, majd a sírba tételekor.⁴⁰² Noha Bod és Málnási egyaránt reflektáltak arra, hogy Bethlen Kata több módon is világossá tette, nem akarja, hogy temetésén dicsérjék, retorikai felkészültségüknek köszönhetően eleget tudtak tenni patrónájuk kérésének és a halotti beszédek szabályainak is. Málnási Anna profetissa életének, példaértékű cselekedeteinek részletes bemutatását zárja azzal, hogy Bethlen Kata csak nevében különbözik tőle, így minden elhangzott méltatás épp úgy érvényes rá is.⁴⁰³ Bod az újszövetség példatárként való alkalmazhatóságára a házasságot említi, amelynek analógiája a Krisztussal való egyesülés, ehhez szükséges a lakodalmi öltözet, a – címben is megjelenő – tiszta, fényes bíbor felöltése.

Az egyház és a menyasszony lexikonban is szereplő azonosítását járja körül, részletesen kibontva az allegorézist. A szennyes ruha levétele mint a bűnöktől való megszabadulás jelenik meg,

³⁹⁸ BETHLEN, *Önéletírása*, i. m., 757.

³⁹⁹ BETHLEN Kata, *Védelmeső erős Pais*, 1751, 30. vagy „élek pedig többé már nem én, hanem él bennem az én JESUSom, és a’ mellyé letett most én ebben a’ Testben élek, az én JESUSomban élem.” *Uo.*, 40.

⁴⁰⁰ *Bethlen Kata rendelése eltemetetéséről* = *Árva Bethlen Kata*, bev., jegyz. TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 197.

⁴⁰¹ Kivétel jelentett volna unokaöccse, Bethlen Sámuel, akivel el is „próbálták” e későbbi orációt, ám végül hamarabb hunyt el, mint Bethlen Kata. „Minthogy az is volt a szándékom, hogy testámentomban is meghagyjam, hogy oráció énfelettem ne tétessék; de ugyancsak véle [t. i. unokaöccsével, Bethlen Sámuellel] írassanak egy orációt, és nyomtatassák ki emlékezetnek okáért.” BETHLEN, *Önéletírása*, i. m., 854.

⁴⁰² Málnási prédikációja Markos András gépiratos másolatában található meg a Markos-hagyatékban, a *Málnási László halotti prédikációi Bethlen Kata felett* címen előkészített publikáció mellékleteként, amely végül nem jelent meg. Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár), Markos-hagyaték, F11, 2.1.1.

⁴⁰³ *Uo.*, 15.

amely helyett a menyasszonynak fehér bíborba⁴⁰⁴ kell öltözni, vagyis magára venni Krisztus igazságát: „hanem akkor egyszersmind felöltöztetik az ő vőlegényétől ajándékozott lakodalmi drága ruhába, a bűn helyett a Jézus Krisztusnak igazságába. Ezt adja itt elő az apostol midőn így szól: És adatott néki hogy felöltözzék tiszta és fényes bíborba.”⁴⁰⁵ Ennek felöltésében a lelkészek segédkeznek, akik Isten igéjének közvetítésével és a sákramentumok kiszolgáltatásával leginkább hozzásegítik a híveket a megigazuláshoz. A „bárány jegyese” ugyanis nemcsak az eklézsia, hanem annak egyes tagjai, akik a kegyes cselekedeteken keresztül jutnak közelebb az üdvözüléshez. Bethlen Kata is egy a gyülekezet tagjai közül, aki már Krisztus menyasszonya lett, így példaként áll a közösség előtt: „Ott vagy immár tiszta fehér bíborodba, lakodalmi ruhádba felöltözve, ott énekled a Halleluját, ott tartod kezeden a pálmát, követed a bárányt valahová menénd”⁴⁰⁶ Bod prédikációjának e részlete és a halotti búcsúztatóhoz választott bibliai textus (Jel. 19.8) szinte teljesen megismétlődik Bethlen Kata önéletírásában, amely az udvari lelkész és a patróna közti kapcsolatra, szoros műhelyjellegű együttműködésre, valamint Bod utólagos szerkesztői, korrekciós tevékenységére egyaránt rávilágít.⁴⁰⁷ Az önéletírás szöveghelye ugyanazt a színszimbolikát alkalmazza, amely a prédikációnak is az egyik vezérgondolata, vagyis a tisztaságot, ártatlanságot megjelenítő fehér szín mellett a vörös dominál mint a bűnöket eltörlő Jézus vére: „nyilvánvaló bűneimet egészen eltörlötte, és az ő keserves halálával s tökéletes elégtételével énnékem megszerzette ama fehér bíbor köntöst, mely a szenteknek megigazulások, és többé az én bűneimnek rútsága őtöle meg nem láttatik; hanem adatott énnékem fehér kövecske, és azon új név, melyet csak azok tudnak, akik a bárány vérével megváltattak”⁴⁰⁸

Bod ’59-es prédikációja az 1762-es kiadás alkalmával már kiegészült a sírverssel és az emléktábla szövegével, amelyeknek a keletkezési ideje legnagyobb valószínűséggel 1760-ra tehető. E két szöveg a prédikációhoz kapcsolódó verses búcsúztatóban (*Néhai méltóságos gróf bethleni Bethlen Kata asszony önnagysága világi életének és boldog megoszlattatásának versekbe*

⁴⁰⁴ A bíbort Bod nem szín, hanem anyag értelemben használja, amelyet a prédikációban egyértelművé tett: „Tulajdonképpen a bíbor volt igen vékony és szép lennek neme az indusoknál és az egyiptziusoknál, volt valami szép matéria is, mely fán termett, mint mi nálunk a fának a moha, amely annyit ért, amennyi aranyat megnyomott, amelyből igen drága köntösöket készítettek. A mineműekben jártanak az áldozó papok, mikoron szolgálatban voltak, a királyok és nagy méltóságban helyeztetek. Színére nézve volt ez fehér, nem pedig purpureus, veres amint sokan állítják, melyet kihozhatunk abból, amit olvassuk Luk. XVI.19. vala pedig egy gazdag ember és öltözik vala purpura et byso, veres bársonyba és fehér bíborba, a bíbor ellenébe vagyon téve a bársonynak.” BOD, *Tiszta, fényes...*, i. m., A6r. Ezt megerősíti a Magyar etimológiai szótár magyarázata is, amely szerint az eredetileg a lenvásznat jelölő hangalak az anyag gyakori vörösre festése miatt vált a szín megnevezésévé. A fehér bíbor jelzős szerkezet előfordul más halotti beszédekben pl. FILEP István, *Tiszta fehér bíbor öltözet*, Kolozsvár, 1762; GYÖNGYÖSSI János, *Amaz öt eszes szüzeknek két barátjai: Maros-vásárhelyi Nyíró Ro'sália, és Nyíró Ágnes. Kiknek szomorú halálokon való mély bánatját emlékezetben hagyni kívánta édes Anyjuk, Karátsonfalvi Tót Klára, Tekint. Nyíró Sámuel Úr' Házass Társa. Kinek kérésére készítettem nyomtatás alá 1792-ben.*

⁴⁰⁵ BOD, *Tiszta, fényes...*, i. m., A3r.

⁴⁰⁶ Uo., C1v–C2r.

⁴⁰⁷ Ehhez részletesen ld. FAZAKAS, *Árva Bethlen Kata...*, i. m., 52–65.

⁴⁰⁸ BETHLEN, *Önéletírása*, i. m., 873.

foglaltatása) kapott helyet, abba verselésüket és koncepciójukat illetően zavartalanul illeszkednek, egyedül a tipográfia és a tartalmi elkülönítés („Napnak nyugta felől mély sírbe [sic!] tétetett, / Temetésin felyül egy kő helyhez tetetett, / Amelyre ez írás fel is metszetetett.”; „A torony oldalán Nap enyészésére, / Márványból készített, tart e sok időre. / Ilyen írás vagyon felmetszve színére”) hívja fel rájuk a figyelmet. A négy szöveg egy nyomtatványban való megjelentetése megeremti a közös értelmezés lehetőségét, illetve látványossá teszi a retorikai és topikus kapcsolódásokat. Így válik feltűnővé, hogy a halotti prédikáció címében szereplő tiszta, fényes, drága jelzők – amelyek itt a Bethlen Kata által felöltött köntös tulajdonságai – a sírversben a patrónára vonatkoztatva kerülnek elő: „Tiszta szent étellel másak előtt fénylő”. Az azonos kifejezések megerősítik a kapcsolatot a bíbor köntös és viselője között, egyúttal pedig az allegorikus jelentést, miszerint Bethlen Kata magára vette Krisztus igazságát, így pedig az ő menyasszonyaként megigazult. A két vers némileg eltérő, egymást kiegészítő funkcióban kapott helyet Fogarason. Az emléktábla a torony oldalán, a nyugati bejárat fölött helyezkedik el, vele szemben pedig Bethlen Kata sírja található Bod Péter búcsúversével együtt – mindez természetesen nem független az azonos szótöböl származó nyugszik, nyugvás alakoktól, illetve a lemenő Nap szimbolikájától sem. Utóbbi szöveg a patróna életének rövid ismertetését helyezi a középpontba, mindenekelőtt erényeit, kegyességét hangsúlyozva. A felező tizenkettesekben írt munka arra az ellenpontozásra épül, hogy aki életében Isten szolgálója volt, az halála után mellé ülhet a „győzedelmi székbe”. A genealógia elhagyásával mindez sokkal inkább egyéni érdemként tűnik fel, amelyet Bethlen Kata istenfélő, kegyes viselkedésének köszönhet (Atyafi szerető, kegyes Istenfélő, / Szegényt, iskolákat javával segélő; / Tiszta szent étellel másak előtt fénylő / Volt mértékletesen s, ártatlanul élő. / Ezért mindenféle rend őtet betsülte; / Tölle félt a gonosz, és távul került; / Áldott neve maradt ezt jóságra szülte).

Az emléktábla szorosabban a templomépülethez kapcsolódik, közelebbről a Bethlen Kata által támogatott építési szakasz megörökítéséhez: „Ez asszony az után bolt és tserép alá, / Véteté; költségét erre nem sajnálá”.⁴⁰⁹ A szöveg röviden utal származására, illetve Teleki Józseffel kötött házasságára, amely közvetlen előzménynek tekinthető a fogarasi templom szempontjából, hiszen az új épület elkészültében Telekinek igen jelentős szerepe volt. Érdekes módon ő az egyetlen férj, akit itt említ Bod, noha jellemzően a Haller Lászlóval kötött házasság is megjelenik a Bethlen Katáról szóló írásokban, többek között a halotti beszédben és a sírversben. Bod Péter patrónájához kötődő szövegeiben nagyon erősen jelen van a példaállítás szándéka, amely nyíltan, szövegszerűen is megjelenik. Az alkalomból adódóan – a búcsúvers és az emléktábla egyaránt Bethlen Kata temetésének első évfordulójára készülhetett – az üdvözlésre, a feltámadásra kerül a hangsúly,

⁴⁰⁹ Az idézet az 1762-es kiadásból származik (D2r), amelynek helyesírási szempontból van jelentősége. Az emléktáblára vésett szöveg ugyanis – a véső írástudatlanságából vagy a helyhiányból fakadóan – máshogy tagolódik „EZ ASSZONY AZ UTÁN BOLT ÉSTSEREPALÁ / VÉTETTE KÖLTSÉGÉT ÉRTENEM SAJNÁLÁ”.

amely egy konkrét helymegjelölésből, rámutatásból (e kő alatt; e torony oldala tartja e nagy követ) indul ki. A kezdősorokban hangsúlyosan megjelenő kő nemcsak referenciálisan érthető (amelyet a mutatószó megerősít), hanem megengedi a metaforikus olvasatot is.

Hiszen a kő egyszerre vonja be a kősziklára épült egyház, valamint a Jézus sírját záró kő képét, amelyek felől egyaránt értelmezhető, felfejthető a szövegek tropológiája. Ha nevében nem is, erényeit illetően Bethlen Kata Péterhez hasonlóan fundamentuma az eklézsiának, a gyülekezetnek, maga is kőszikla, amelyre Isten egyháza épülhet – ezért is alkalmas a mintaként való felmutatásra, követésre. Ennél direkter a kapcsolat a feltámadást jelölő elhengerített kővel. A két sírkő között a feltámadás és a mennybemenetel teológiai gondolata teremt szorosabb összefüggést, hiszen a sírvers és az emléktábla szövege egyaránt megfogalmazza, hogy Bethlen Kata „Győzedelmi székét már égbe bé ülte”, illetve „amit kívánt vagyon már Jézus ölében”. A megigazulás képe zárja tehát a verseket, bejárva ezzel szövegesen is a rámutatás gesztusával kijelölt, földi helytől a mennybe tartó utat, a feltámadás ígértét hordozva ezzel. A kiadás koncepciója alapján a sírvers és az emléktábla röviden összegezi, megismétli a korábbiakat, mintegy igazolva ezzel újra, hogy Bethlen Kata tiszta báborként vette magára Krisztus igazságát, amely a házasságra, vagyis a mennysorszámban az Isten előtti egyesülésre készítette fel. E két szöveg zárógondolatára építve fejeződik be a nyomtatvány, megerősítve a feltámadás és az örök élet reményét, valamint ehhez hozzásegítendő Bethlen Kata példaértékű életét. A patróna e szöveges reprezentációi tehát elhangzottak és/vagy láthatóvá váltak Fogarason, erősen irányítva ezzel az emlékeztetést,⁴¹⁰ valamint tevékenységeinek, adományainak értelmezését – többek között az esküvői ruhájából készült textíliáinak és a Krisztus menyasszonyaként való (ön)megjelenítésnek a kapcsolatát.

Érdemes felfigyelni arra, hogy miközben a szövegek és a textília tárgyfolytonossága megteremtik a patróna és a menyasszonyként láttatott egyház azonosításának lehetőségét, paradox módon az adomány egyszerre mutatja fel eredeti funkcióját és el is fedi azt. Hiszen a ruha szétvágásának és más formában való összeállításának gesztusán keresztül a személyiség újraformálását is lehetővé és láthatóvá teszi. A családi címerek a házasságban létrejött, Teleki Józseffel való egységet is megjelenítik, illetve annak köszönhetően, hogy az identitás újraalkotása egy szakrális, nyilvános térben történik, a közösséghez tartozás és a gyülekezettel való egység válik hangsúlyossá. Hiszen a menyasszonyi szoknya szétvágásában a közösségért történő áldozathozatal is meglátható. A közösség szerepe azért is meghatározó, mert a református teológia szerint minden csak Krisztusra nézve szent, Krisztus teste pedig maga az egyház, így a hívek annak a tagjai,

⁴¹⁰ Bethlen Kata emlékezete a 19. században is élénk maradt a női arképcsarnokok tagjaként. Peretsenyi Nagy László követendő történelmi nőalakokat felsorakoztató munkájának Bethlen Kata-szócikke tartalmilag teljesen Bod emlékverseire épül – noha Peretsenyi nem jelöli meg Bodot forrásként. PERETSENYI NAGY László, *Heroineis, az az a nevezetes fejér népek szép nemből magokat tetteikkel különböztető szép nemnek, élet-tárjak*, Pest, Trattner János, 1817, 30.

ahogyan Bod is írja: „kik a’ KRISTUSra, mint Közben-járóra, és az ő Tagjaira, az Hivekre mutatnak”; „Másut-is a’ tzerémóniás dolgokról mondja az Apostol Kol. II. 16, 17. hogy azok a’ következő dolgoknak árnyéki, de a’ Valóság a’ KRISTUSé, a’ kire mutatnak, és a’ ki által bétellyesedtenek mindenek.”.⁴¹¹ A közösség használatában válnak tehát szakrálissá e tárgyak, amelyek a Krisztus jótéteményei miatt érzett hála kifejeződései, valamint a kegyes élet bizonyítékai. Mindezen jelentések azonban csak a gyülekezet olvasatában, hitelesítő pozíciójából fakadóan tekinthetők érvényesnek.

Az adományok kegyességben és üdvösségben betöltött szerepe mellett azonban evilági, praktikus szempontok is érvényesültek. Emlékállító és reprezentatív funkciójuk szorosan összekapcsolódott, főként az utólag a textíliára hímzett címereken keresztül – amelyeknek fonala megegyezik a többi hímzésével, így feltehetően ugyanott készült. Nemcsak a házasság pillanatának és a két család kapcsolatának a kifejeződése történt meg, hanem ezzel az egyháztámogatás társadalmilag elvárt szerepének is megfeleltek, maradandóvá téve a fogarasi eklézsiának nyújtott hozzájárulást, még az emléktábla elhelyezése előtt. A textíliában tehát egymásra íródott az egyén és a gyülekezet élettörténete, így az adomány a közösség emlékezetének és lokális történetének is a hordozójává vált. A praktikus szempontok közé tartozik továbbá az újrahasznosítás, amely e ruhák, textilek eszmei és anyagi értékéből fakadt, miközben használati értékük eredeti formájukban megszűnt. Vagyis Bethlen Kata menyasszonyi ruháját igen becsessé tette a drága alapanyag, az aranyfonal, az aprólékos kidolgozás, a nemes személytől származás, ám a ruhadarab a házasságkötés után elvesztette szerepét. Templomi adomány formájában azonban másfajta használatban tudott újra funkcionálissá válni.

Noha az írásos források száma csekély, a meglévő ismereteink alapján egy jól argumentálható narratíva rajzolódik ki Bethlen Kata fogarasi adományaira vonatkozóan. Azt igyekeztem megmutatni, hogy a textília lehetséges olvasata nem önmagában az anyaghasználatban vagy a szín- és mintavilágban rejlik, hanem sokkal erősebben a kontextus, illetve a kontextusváltás teremti meg. Jelen esetben pedig ez a megközelítés az adományozás datálásának körülhatárolásához, pontosításához is hozzájárulhat.

IV. 3. Az olthévízi adományok elemzése

A Bethlen Katával foglalkozó szakirodalom nagyobb része nem felejt el megemlíteni a nagyasszony viszonyát a katolikusokhoz, hiszen az *Önéletírás*ban és a levelekben számtalanszor olvashatunk a „pápastákkal” kapcsolatos (ellen)érzéseiről, a szövegek maguk kínálják fel, hogy

⁴¹¹ BOD, *Tiszta, fényes...*, i. m., előszó, C4r.

ebben a felekezeti relációban vizsgáljuk a református patróna tevékenységét.⁴¹² Így azonban lényegesen kevesebb figyelmet kapott viszonyulása az unitáriusokhoz, amelynek jelentősége ugyancsak nem elhanyagolható, bár erről a kérdésről Bethlen Kata említett írásaiban elvértve olvashatunk.⁴¹³ E felekezeti kontextusban különösen elgondolkodtató és látványos példa az olthévíziek esete, amellyel kapcsolatban az unitárius egyháztörténet-írás hosszan ismerteti Bethlen Kata térítési módszereit,⁴¹⁴ míg a református gyülekezeti napló, a *Iubar Solis Iustitiae* mindezt külső beavatkozás nélküli megtérésként ábrázolja.⁴¹⁵ A református nézőpont megismeréséhez szintén fontos forrás Bethlen Kata és Bod Péter önéletírása, valamint Bod egyháztörténeti munkái.⁴¹⁶

A két forráscsoport megegyezik abban, hogy úgy mutatja be az olthévízi közeget, mint ahol minden megmozdulásnak felekezeti jelentősége van, és a birtokosok egyértelmű célja, hogy gyarapodjon a reformátusok száma. Ennek leginkább kézenfekvő és békés módja a példamutatás volt, ahogyan Veres László is ezt a szándékot feltételezi néhány áttérés esetében.⁴¹⁷ Bethlen Kata és

⁴¹² Lásd pl. a megszentelt báránycsont vagy a hétszer szentelt kereszt esetét. BETHLEN, *Önéletírása*, i. m., 714–717. Önéletírásában és levelezésében egyaránt megjelenik a katolikus templomfoglalások miatti aggodalom. Uo., 845; *Árva Bethlen Kata Levelei*, i. m., 83.

⁴¹³ Vö. az alábbi tanulmánnyal, amely Bethlen Kata önéletírásában, imádságoskönyvében és vallástételeiben vizsgálja a református kegyességi gyakorlat felmutatását a katolikus vallással szemben, illetve a szentháromsághit hangsúlyozását az unitarizmus ellenében: FAZAKAS Gergely Tamás, *Bethlen Kata és az utolsó kenet: Felekezeti küzdelem a haldoklóért a Carolina resolutio utáni évtizedekben = Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolutiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig*, szerk. G. SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2016, 75–99.

⁴¹⁴ KÉNOSI–UZONI–KOZMA, i. m. (Ezúton köszönöm Molnár B. Lehelnek a levéltári kutatásban nyújtott segítségét.) Ez a kézirat mutatja be részletesen a hévízi eseményeket az ottani unitárius pap tolmácsolásában, amelyet így jelez: *Következik a hévízi pap elbeszélése, mely itt-ott össze van vonva, de seholsem a történeti igazság meghamisításával*. A fejezet fejlécében ezt olvashatjuk: *A hévízi unitárius eklézsia üldözése*. Azonos címmel található Márkos 1940-es évekbeli fordításának gépelt kézirata az Olthévízi Unitárius Egyház Levéltárában, de ezt egyelőre nem tudtam megvizsgálni: UZONI FOSZTÓ István, *A hévízi unitárius eklézsia üldözése*, ford. MÁRKOS Albert, Olthévízi Unitárius Egyházközség levéltára. Ilkei Ildikó tanulmányából az derül ki, hogy a hévízi unitárius lelkész naplója jelenti az egyháztörténet harmadik kötetében az említett rész forrását, ám arra vonatkozó adatot egyelőre nem találtam (s ezt, kérdésemre, maga a szerző sem tudta megerősíteni), hogy valóban létezik ez a napló, és hogy tényleg ennek alapján készült volna az egyháztörténeti munka. ILKEI Ildikó, *Bethlen Kata térítése = Emlékezet és devóció a magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 367–371.

⁴¹⁵ A *Iubar* első ismertetése: MARKOS András, *Árva Bethlen Kata ajándékkönyvei*, Könyvtári Szemle 1972/1, 23–29. Eddigi kutatásáról ld. FAZAKAS Gergely Tamás, *Egy levéltáros hagyatéka: Markos András alig ismert kutatásai Árva Bethlen Katáról, Bod Péterről és Málnási Lászlóról = „Közembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 302–321, itt 321.

⁴¹⁶ BOD Péter, *Önéletírás* = BOD, *Magyar Athenas*, i. m., 9–79; UŐ, *Szent Írás' értelmére vezérő magyar leksikon*, Kolozsvár, 1746; UŐ, *A Szent Bibliának Históriaja*, Szeben, 1748; UŐ, *Szent Hilárius*, Szeben, 1760; UŐ, *Historia unitariorum in Transylvania, inde a prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata. Ex msspto auctoris nunc primum edita. (intr. et ed. Josephus Soofalvi)*, Lugduni Batavorum, 1776; UŐ, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának, és világ kezdetétől fogva a jelen való időig sokféle változásának rövid historiája. Melly az isten magyar népének hasznára egyben szedegettetett, és a dolgok nagyobb megvilágosíttatásáért, a világ négy fő mappáival ki adatott*, Bazel, 1777.

⁴¹⁷ VERES László, *Bod Péter olthévízi élete és szolgálata (1743–1749) = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2012 (Károli Könyvek), 142–157. A példamutatási szándékkal összhangban olvashatjuk a következőt az egyháztörténetben: „Azt is gyakorolták, hogy ha valahol, távoleső helyen is, a papok unitáriusok közül egy-egy

Teleki József térítéseinek erőszakosabb módszereit mutatta be Ilkei Ildikó tanulmánya, vizsgálatához *Az Erdélyi Unitárius Egyház történetének* harmadik kötetét véve alapul.⁴¹⁸ A szövegekben tetten érhető ellentmondások és a nyugtalan konfesszionális közeg miatt is érdemes megvizsgálni Bethlen Kata Olthévízre készített adományait, feltételezhető ugyanis, hogy sajátos szerepük volt az egymásnak feszülő felekezetek terében. Innentől tehát az áttérítések, valamint az ezt megörökítő szövegek kontextusában igyekszem elemezni Bethlen Kata 1735-ben az olthévízi eklézsiának ajándékozott úrasztali terítőjét (VII. 6. melléklet, I/10, I/11.), feltárva az adományozás jelentőségét az adott felekezeti viszonyok összefüggésében.

Bethlen Kata és Teleki József 1722-ben házasságkötésük után költöztek a Bethlen-család olthévízi kastélyába.⁴¹⁹ A falu a 16. századtól kezdve unitárius volt,⁴²⁰ a templom is hozzájuk tartozott. 1725-ben Bethlen Kata és férje református gyülekezetet és iskolát alapítottak, amely 1727-től állandó lelkésszel működött. Innentől minden, a református egyházat érintő eseményről a *Iubar* tudósít. 1748-ban kezdtek hozzá a kőtemplom építéséhez, amely a korábbi fatemplom helyére került: „Ezen esztendőben [1748], júliusnak 26-ik napján, az én Jóistenemnek segedelméből és méltóztatásából kezdettem Hévízen házat építtetni az Úrnak tiszteletére; mely lenne imádságnak háza; mely annak előtte ugyanazon helyen fából volt. Ezen nagy indulattal munkálódtatván, rakását végezték el Jóistenem kegyelmességéből azon esztendőben augusztusnak 21-ik napján.”⁴²¹ Az építkezésről az unitárius pap így tudósított: „Közben a reformátusoknak imaházat építenek, mert addig az udvarban, vagy a pap házában folyt le az istentisztelet. Meghívna néhány előkelőséget egy bizonyos ünnepnapra, mintegy az imaház fölszentelésére.”⁴²² A kőtemplom első lelkésze Bod Péter lett, aki már korábban, 1743-tól teljesített Olthévízen lelkészi feladatokat, és 1749-ben távozott Magyarigenbe.⁴²³

kiugrottat nyertek, az olyat Hévízre hozták, s ott állították keresztvíz alá, egyrészt hogy a megkeresztelték némi haszonban részesüljenek, másrészt hogy látványosság és példa gyanánt szolgáljanak az unitáriusoknak. Ilyenkor alkalmoszerű prédikációt is mondtak.” KÉNOSI–UZONI–KOZMA, *i. m.*, 180r.

⁴¹⁸ ILKEI, *i. m.*, 367–371.

⁴¹⁹ Az olthévízi udvarházat és birtokokat Bethlen Kata apja halála után, az 1716-os birtokfelosztáskor örökölte, ám a terület Bethlen Kata anyjának apai, református ágán került a család tulajdonába. 1667-ben kapta Nagy Tamás I. Apafi Mihálytól az eredetileg Sükösd György birtokában lévő Olthévizet. BICSOK Zoltán, *A bethleni Bethlenek birtokmegosztó levele 1716-ból*, Korunk, 2002. december. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2002&honap=12&cikk=7084> (Letöltés ideje: 2016. április. 13.) Ezzel kapcsolatban olvashatjuk Kelemennél, hogy Sükösd György birtokait – köztük Olthévizet – a Bethlen, Wesselényi, Petki és Szalánczy családok örökölték. KELEMEN Lajos, *Nagyteremi Sükösd György síremléke* = K. L., *Művészettörténeti tanulmányok*, I, Bukarest, Kriterion, 1977, 173.

⁴²⁰ Vö. „A község is, egy szegény özvegyasszony kivételével szintisza unitárius volt.” KÉNOSI–UZONI–KOZMA, *i. m.*, 166r.

⁴²¹ BETHLEN, *Önéletírása*, *i. m.*, 836–837.

⁴²² KÉNOSI–UZONI–KOZMA, *i. m.*, 180r.

⁴²³ Ehhez bővebben lásd: VERES, *i. m.*, 150.

Az olthévízi felekezetváltásokat ellentétesen mutatja be a két konfesszióhoz köthető forráscsoport, kisajátítva az üdvözülés egyedüli lehetőségét.⁴²⁴ Apologetikus szándék sejlik fel mindkét részről az áldozat-narratíva alkalmazásában, valamint annak újbóli hangsúlyozásában, hogy a reformátusok Istentől valónak és erőszakmentesnek láttatnak minden áttérést, míg az unitáriusok a kegyetlen módszerekre hivatkoznak. Mindkét felekezet a lehető legellenszenvesebbnek állítja be a másik oldal papját, akinek gaztetteit hosszan taglalja, magyarázatot adva ezzel is a felekezetváltások nagy számára – hiszen míg a *Iubar* szerint az unitárius pap elrettentő viselkedése a református egyházhoz vezet a híveket, addig az unitárius egyháztörténet szerint a református lelkész fortélyaisával is ráveszi a naiv lelkeket a hitehagyásra. Református oldalról így emlékezett meg Vásárhelyi: „Illyen nyomoruságos időben, illyen Szent, de az időnek ellenkezésére nézve tsudálatos munkára méltóztatott titeket az Isten Méltóságos Úr és istenfélő Méltóságos Aszszony, midőn megengedte azt ö Felsége, hogy a' bódogtalan időbenis rontanátok az Antichristus titkos testét, és azokból kik tagadják a' JÉSUSt ama' Christusnak lenni János Apostol első Lev. 2. resz. 22. Isten ditsőségére a' JÉSZUS Christus igaz esmérete által uj sereget szedegetnétek [...]”; „hinni kezdék a' Jésust ama' Christus-nak lenni, ki az élő Istennek természet szerint és öröktől fogván való Fia.”⁴²⁵

Ugyanez az *Önéletírás*ban így olvasható: „Mert ennek előtte a hévízi lakosok mindnyájan a Krisztus üdvösséges ismeretén kívül való kemény unitáriusok voltak: de az Isten az én időmben utat nyitott közülük csodálatosan sokaknak a megtérésre minden emberi erő és okosság nélkül, minthogy az Isten nem is szorult az emberek bölcsességére. Kezdték apostoli szent vallásunkra térni 1725-dik esztendőben, s már eddig majdnem a falunak fele apostoli szent vallásunkra állott. Ebben pedig emberi erő nem volt, mert azzal a szemtelen hazug ördög sem vádolhat, hogy valakiket arra erővel kényszerítettem volna vagy evégre valakit terheltem volna. Hanem amikor eszembe vettem volna azt, hogy az aratásnak ura, a Szentlélek munkásokat kíván, s maga is munkálkodik, arra nékem is szorgalmatos gondom volt, hogy Isten beszéde közöttük hirdettessék, amely jó alkalmatosság lett sokaknak megvilágosíttatásokra”.⁴²⁶ Bod Péter *Önéletírása* is hasonlóan fogalmaz a megtérésekkel kapcsolatban: „1743. év december 29. napján egyházi beszédet tartottam e helyről: 2 Joh. I, tekintettel a méltóságos és kiválasztott úrnőre, akinek előrelátó gondossága által

⁴²⁴ A *Iubar* szerint a következők hangoztak el az unitárius paptól: „Jobb lett volna, ha malomkövet kötött volna a nyakára aki kálvinistává lett, és a vízbe ugrott volna, mert egy kálvinista sem idvezült soha.” Bethlen Katának a hívek üdvözüléseért végzett munkájáról pedig így emlékezik meg: „de ugyan tsak mások felett való lelki örömet engedett ö Felsége Nagyságodnak midőn arra méltóztatta Nagyságodat hogy ne mulandóságnak fiait és leányit neveljen, hanem szüljön és neveljen bódog örökévalóságnak tselédit az idvességre. Melly nagyobb ditselkedésére lehet Nagyságodnak mint a' kinek napjai nagy világi bódogságban múlnak el; mert Dániel Prófétaként: A' kik sokakat az igaságra visznek, fénlenek miként a' tsillagok örökön és öröké.” *Iubar*, 61, 76.

⁴²⁵ *Iubar*, A2v–A3r.

⁴²⁶ BETHLEN, *Önéletírása*, i. m., 763–764.

Hévíz község lakóinak nagyobb része (sic!) a szentháromság-ellenes vallásról a helvét hitvallásra tért.”⁴²⁷

A Kénosi–Uzoni-féle unitárius egyháztörténet harmadik kötetének tudósításában egészen más megvilágításba kerülnek az események: „Egyideig most özvegységben élt az asszony, később azonban hozzáment gr. Teleki Józsefhez. Ahogy ez lábát betette a hévízi birtokba, mindjárt kezdett megzavarodni az eklézsia békés nyugalma. Azelőtt a jó békességet senki nem háborgatta.”⁴²⁸ „Azt írja tovább ez az úrnője kegyében túlságosan elbizakodott ember [Bod]: *Azt a föladatot, hogy Hévízen eklézsia létesüljön, Isten erre az úrasszonyra bízta.* Ha azonban férje túlélte volna őt, akkor ez a jeles talpnyaló talán neki is juttatott volna némi dicséretet. Mert, amint mondtuk, kezdeményező a feleség volt, de a fáklyát a férj dobta be, azután az asszony eljárásába beleegyezett, azon szemet hunyt és munkatársául szegődött. Különösen mikor látta, hogy egy pár áttérés történt, minden követ megmozgatott, hogy azok számát növelje. [...] Így aztán közös terv és eljárás alapján csupán arra az egyre törekedtek, hogy az unitáriusok száma apadjon, s a hívek számbavétele alapján a templomot elvehessék. E cél elérésére elkövettek mindent, amit csak emésztő kapzsiságuk diktált.”⁴²⁹ A tét tehát a templom birtoklása volt, amely a pars maior elve alapján a többségi felekezet birtokába kellett, hogy kerüljön.⁴³⁰

A Bethlen-családban nem volt előzmény nélküli a pars maior elv alapján létrehozott református gyülekezet, hiszen Bethlen Kata apai nagyapja, Bethlen János az unitáriusok templomát és iskoláját elvéve hozta létre a nagyteremi református egyházközséget, amelyet a család többszöri adományozás során látott el templomi felszereléssel.⁴³¹ A Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténet második kötete szerint Bethlen János is azok közé tartozott, akik a hivatalviselés miatt hagyták el az unitárius vallást, ezután pedig nemcsak Teremi, hanem Udvarhely- és Marosszék, Erdőszentgyörgy, Kőröspatak, Bözöd, Kis- és Nagysolymos, Szentkereszt és Muzsna lakóit is a „legválogatottabb kínzásokkal gyötörte, mígnem valamelyes kálvinista eklézsiát sikerült itt alapítani ennek a véres kezű üldözőnek. Ezt a hóhérolást nemcsak itt gyakorolta, hanem mindenütt, ahol jószágain

⁴²⁷ BOD, *Önéletírás*, i. m., 34.

⁴²⁸ KÉNOSI–UZONI–KOZMA, i. m., 160r.

⁴²⁹ KÉNOSI–UZONI–KOZMA, i. m., 167v–168r. (Kiemelés az eredetiben.) Az erőszakos térítés eszközeinek részletes bemutatásához lásd Ilkei fentebb idézett tanulmányt: ILKEI, i. m., 367–371.

⁴³⁰ Molnár B. Lehel jegyzi meg tanulmányában, hogy a törvénybe iktatott elv 1615-ös kitétele alapján a többségi felekezet akkor veheti át a templomot, ha egyenlő arányban, közös költséggel auditoriumokat építenek. MOLNÁR B. Lehel, *A háromszéki unitáriusok*, KerMag, 2012/3, 257–258.

⁴³¹ *A történelmi Küküllői egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*, IV., szerk., s. a. r., bev., jegy. BUZOGÁNY Dezső, KOVÁCS Mária Márta, ÖSZ Sándor Előd, TÓTH Levente, tanulmányok HORVÁTH Iringó, SIPOS Dávid, Kolozsvár, Koinónia, 2012 (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania, 1.), 616. Fekete Klára, Bethlen János második felesége, Bethlen Kata nagyanyja úrasztali terítőket és edényeket adományozott a nagyteremi templomnak. PALOTAY, i. m., 10.

unitáriusokat talált, s amely eklézsiába hivatalos hatalma révén csak beférközhetett.”⁴³² A teremi eset jelentőségét mutatja, hogy a harmadik kötetben ismét szó esik róla.⁴³³ Érdekes azonban megjegyezni, hogy 1672-ben – amikor az országos bizottmány lefoglalta a nagyteremi templomot, iskolát és papi telket a reformátusoknak – Bethlen János birtokadományt tett a nagyteremi unitárius egyház javára, papi lakást és templomhelyet biztosított, valamint segítséget ígért a templomépítésben is.⁴³⁴

A Bethlen-család térítő, egyháztámogató tevékenysége mögött többször is felsejlik a neofita túlkapás gyanúja, hiszen Bethlen János is unitáriusnak született, anyja hatására tért át.⁴³⁵ Ezzel kapcsolatban Uzoniék így fogalmaztak: „s a frissen áttértekhez hasonlóan hitének kemény és erőszakos védelmezője és terjesztője volt”.⁴³⁶ Megjegyzendő, hogy az egyháztörténet szerint Bod is összekapcsolja Bethlen Kata térítéseit a családi előzménnyel, ám ezt az oksági kapcsolatot azonnal el is vitatja tőle – noha utána hosszan Bethlen János (fentebb idézett) teremi térítésének ismertetésébe kezd: „Azt írja [Bod] továbbá ugyanitt, hogy a grófné csak szülei nyomdokain járt, kik Isten kezével, az apostoloktól vett és használt módszerrel és eszközökkel másutt is, így Rákoson és Teremiben, eklézsiákat alapítottak. Ha szülő nevezeten az apát és anyát érti, hát biz’ ezek semmi effélét nem cselekedtenek.”⁴³⁷ Bethlen Kata esetében anyai oldalról is unitárius felmenőkkel számolhatunk, hiszen édesanyja, Nagy Borbála csak házassága után lett református.⁴³⁸ Több áttérést is politikai indíttatással magyaráznak Uzoniék, hiszen reformátusként egyenesebb volt az út a vezető tisztségekig, amit az is alátámaszt, hogy 1730 után a Guberniumnak egyetlen unitárius tagja sem maradt.⁴³⁹

Ám Olthévízen minden erőfeszítés ellenére sem kerültek többségbe a reformátusok, az unitárius lelkész nyomán így maradt fenn ennek története: „Minthogy tehát a grófné asszony, Bethlen Kata, célját el nem érhetette, s nem volt reménye arra, hogy a reformátusok számban fölülmúlják az unitáriusokat, holott ez az egy volt legfőbb törekvése, azok szerint, akik hallották, ilyen szókra fakadt: Isten engem sok szomorúsággal és fájdalommal látogatott meg; legjobban mégis azt fájdalom, hogy a hévízieket a sötétségből nem hozhattam világosságra.”⁴⁴⁰ A reformátusok számbeli

⁴³² KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, I., ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/1.), 111.

⁴³³ KÉNOSI–UZONI–KOZMA, *i. m.*, 167v.

⁴³⁴ KELEMEN, *i. m.*, 173.

⁴³⁵ BICSOK, *i. m.*

⁴³⁶ KÉNOSI–UZONI, I., *i. m.*, 772.

⁴³⁷ KÉNOSI–UZONI–KOZMA, *i. m.*, 167r. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴³⁸ KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, II., ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2.), 568.

⁴³⁹ BALÁZS Mihály, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története keletkezése és forrásai* = KÉNOSI–UZONI, I., *i. m.*, XV.

⁴⁴⁰ KÉNOSI–UZONI–KOZMA, *i. m.*, 181v.

hátrányát mi sem bizonyítja jobban, minthogy a templom az unitáriusoké maradt, így Bethlen Kata 1748-ban nekilátott a református kőtemplom építésének, amelynek majd egy éven keresztül tartó munkálatairól *Önéletírásában* és imádságaiban is megemlékezik. A *Védelmeső erős Pais* VII. imádságában bukkan fel a hévizi eklézsiáért való könyörgés, illetve a XV. imádságot teljesen ennek szenteli: „Hála-adás és ISTEN előtt való törekedés az Hévizi Reformáta Eklésziáért”,⁴⁴¹ az *Önéletírásban* olvasható *Háláadó könyörgésben*⁴⁴² pedig megismétlődik a *Védelmeső erős Pais* említett imája.

A *Iubar* bejegyzései szerint Bethlen Kata 1727-ben adományozott először az olthévizi református eklézsiának az úrvacsora kiszolgálásához szükséges eszközöket – ebből az évből származik az *Önéletírás* egyetlen, fonalas munkák készítésére vonatkozó feljegyzése is.⁴⁴³ Ettől kezdve folyamatosan ellátta a templomot textíliákkal, ötvösmunkákkal, ónedényekkel és könyvekkel, 1733 és 1735 között minden évből tudunk Olthévízre készült adományáról. A továbbiakban ezek közül az 1735-ös ajándékozása alkalmával a templomba került úrasztali abroszt fogom elemzeni, és igyekszem megmutatni jelentőségét az ismertetett előzmények fényében. A terítő leírása így szerepel a *Iubarban*: „Egy abroszt, melyben vagy tizenkét patyolatból való táblák közzé elegyített karmasin szín selyemből kötött fejr tzerával töltött retzéből állo, háma bárányt tize egy egy fejű sast mutató, tizen három tábla mindenik magában, e két betűt viselvén B. K. és egészszen környül vétetvén karmasin szín selyemből fejer tzerával kötött tsipkével.”⁴⁴⁴ Az olthévizi adományok közül ez az egyetlen terítő, amelyet nem csupán leírásból ismerünk, jeles alkalmakkor ma is használják. Másrészt pedig – ahogy fentebb utaltam rá – a szakirodalmat, a magyarországi és erdélyi gyűjtéseket, valamint a mintakönyveket átnézve nem sűrűn találkozunk hasonló mintavilággal, nem tűnik tipikusnak.⁴⁴⁵

Ez a táblás receabrosz összesen 25 négyzet alakú részből áll, amelyből 13 készült recetechnikával, rajtuk látható a zászlós bárány és az evangélisták szimbólumai. Ezekkel a táblákkal váltakozik 12 fehér, hímezetlen patyolat rész (a Bethlen Katához köthetően fennmaradt receabroszokon a recék közötti táblák minden esetben hímezetlenek)⁴⁴⁶, sakktáblaszerűen

⁴⁴¹ BETHLEN, *Védelmeső...*, i. m., §61r–§67r.

⁴⁴² BETHLEN, *Önéletírása*, i. m., 845.

⁴⁴³ *Iubar*, 77; BETHLEN, *Önéletírása*, i. m., 764.

⁴⁴⁴ *Iubar*, 87–89.

⁴⁴⁵ Ehhez ld. PALOTAY Gertrúd, *A debreceni református egyház régi terítői*, Debreceni Szemle, 1936, 84–94; *Kataszter*, I–IV; a Magyar Református Egyházak Javainak Tára sorozatban megjelent köteteket P. Szalay Emőke szerkesztésében. A kora újkori mintakönyvek általam áttekintett korpuszához ld. GESZTELYI Hermina, *A női vallásosság lehetőségei és elvárt formái a hímzés- és mintakönyvek ajánlásai alapján a kora újkorban = A nők és a régi magyarországi vallásosság*, Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Lelkiségtörténeti tanulmányok 10.), 125–137. Palotay ugyan megjegyzi, hogy a „recekokoknak biblikus alakokkal, jelenetekkel, szimbólumokkal való kivarrására ugyancsak olasz földön bőven találunk példát”, ám minket konkrétan az evangélisták jelen ábrázolásmódja és ennek ikonográfiai hagyománya érdekel. PALOTAY, *Árva Bethlen...*, i. m., 16.

⁴⁴⁶ PALOTAY, *Árva Bethlen...*, i. m., 13.

elrendezve. A recetáblákon – a Krisztus-szimbólumot ábrázoló középsőt kivéve – az evangélisták szerepelnek, Lukács és Máté jelképe kétszer van kihímezve, míg a sas és az oroszlán négyszer. A textíliát Bethlen Kata ebbe a liturgikus térbe szánta, amit a keresztény ikonográfiának megfelelő mintája is alátámaszt.⁴⁴⁷ Ebben az esetben tehát – eltérően a fogarasi adományoktól – a szín- és mintavilág eleve a szakrális rendeltetéshez igazodott. A hasonló mintavilággal rendelkező terítők mind református adományozóktól kerültek a templomokba, de pusztán ez alapján még túlzás volna azt gondolni, hogy kifejezetten e felekezethez köthető az evangélisták ábrázolása – különösen, mivel az unitáriusok templomi felszereléseinek ikonográfiájáról egyelőre igen kevés ismerettel rendelkezünk.⁴⁴⁸ A jelképek alatt szalagon olvasható az evangélisták neve, valamint a B. K. monogram került még melléjük. Ennek érdekessége, hogy Teleki József halála után Bethlen Kata szövegeit és templomi adományait egyaránt az Á. B. K. jelzéssel látta el, de ezen a terítőn még hiányzik árvaságának jelölője, noha már özvegysége idején került a templomba. Palotay Gertrúd igen valószínű magyarázata szerint ezt a textíliát Bethlen Kata még férje halála előtt készítette, ám az adományozásra csak később került sor.⁴⁴⁹

A liturgikus térbe készített textília transzcendentális tartalmak közvetítője, éppen ezért komoly jelentőséggel bír szín- és mintavilága, hiszen ezek mind alapvetően meghatározzák üzenetét és annak dekódolását. A templom terében létrejövő kommunikációs helyzetben a textíliák és klenódiumok jelként, vizuálisan fejeznek ki szimbolikus jelentést, vagyis a láthatón túlira – Istenre – irányítják a figyelmet.⁴⁵⁰ Így a templomi fonalas munkákat egyszerre tekinthetjük „mű- és hitalkotások”-nak.⁴⁵¹ Ennek megfelelően egy hosszú múltra visszatekintő hagyományban állva, mindenki által (el)ismert konszenzus alapján választották meg egy textília színeit, ikonográfiáját –

⁴⁴⁷ Az abroszt, mintája alapján, nehéz felekezethez kötni, különösen, mert a templomokban fellelhető tárgyi emlékek összegyűjtésének és feldolgozásának hiányában igen keveset tudunk az unitáriusok szín- és szimbólumhasználatáról. Kivételt jelentenek Kelemen Lajos kutatásai, ám az általa feldolgozott inventáriumok is csak elvéve örökítették meg a textíliák mintáját – ami persze abból is fakadhat, hogy valóban minimálisan díszítettek ezek a darabok. Ezen kívül Gönczöl Andrea foglalkozott az unitáriusok képekhez való viszonyával, ám ennek inkább a szövegekben megjelenő teológiai, dogmatikai érveit vizsgálta, nem a templombelső képi világát. KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, I–II., Kriterion, Bukarest, 1977–1984; GÖNCZÖL Andrea, *Egy 18. századi unitárius dialógus a képek imádásáról*, *KerMag*, 2013/2, 295–311; Uő., *A védekezés retorikája. Szövegszervező eljárások unitárius vitairatokban a 18. század derekán*, Szeged, SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2014 (doktori értekezés). <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2161/1/DOKTORI%20DISSZERTACIO.pdf> (Letöltés ideje: 2016. április 7.)

⁴⁴⁸ Magyarázatot adhat erre az is, hogy az unitárius egyházközségek egyházi felszereléseinek alapját a korábban a római katolikus liturgiánál használt tárgyak jelentették, így kevésbé tudott kialakulni és érvényesülni egy sajátosan unitárius színhasználat, mintavilág. KELEMEN, *i. m.*, I, 268.

⁴⁴⁹ PALOTAY, *Árva Bethlen...*, *i. m.*, 15.

⁴⁵⁰ A képek jelként való értelmezéséről, és ezáltal a Szentírás olvashatóvá tételéről, valamint ennek a képvitákban való megjelenéséről bővebben lásd: BITSKEY István, *Képtisztelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról)* = „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 67–77; GÖNCZÖL, *A védekezés retorikája...*, *i. m.*, 38–51.

⁴⁵¹ KISS Beatrix, *A kölcsönvett misztérium. Liturgikus textíliák kiállítási kontextusban* = *Várad kincsei Debrecenben*, szerk. ANGI János, LAKNER Lajos, Debrecen, Déri Múzeum, 2015, 38–58.

nem függetlenül természetesen a családi előzményektől sem. Vagyis egy-egy családon belül bizonyos minták, mintakönyvek, technikák öröklődhettek, ezek pedig ugyanúgy hatással lehettek az adott textíliára.⁴⁵²

A terítő színvilágában a vörös és a fehér dominál, ezek közül a vörös az Úr szenvedésének és az apostolok, evangélisták ünnepekor használatos szín, valamint a Szentlélek megjelenítőjeként is számon tartják. A Bethlen Katához köthetően fennmaradt adományokon a karmazsin színnel találkozhatunk leggyakrabban. A fehér köztudottan a tisztaság, ártatlanság és az isteni fény jelképe, a keresztség színe.⁴⁵³ Az előző alfejezetben, a fogarasi adományokkal kapcsolatban idézett halotti prédikáció, illetve Bethlen Kata önéletírásának bizonyos részei is megerősítik e két szín jelentőségét, amelyek egyértelműen az ártatlanság, büntelenség megjelenítői. Ebből is kiderül, hogy a színhasználatnak ugyan a protestánsoknál is volt jelentése, használati értéke, ám a liturgikus megkötés hiánya és az anyagok beszerezhetősége esetlegesebbé tette a textíliák színét,⁴⁵⁴ így a minta vált elsődlegessé. Az olthévízi abrosz hímzés nélküli táblái patyolatból készültek, amely nemcsak az anyaga miatt volt értékes, hanem „drágább hímzőfonalat s több, azaz aprólékosabb munkát igényelt”.⁴⁵⁵ Ám a szinte teljesen egyező mintavilágú gyulafehérvári adomány selyem anyagával, arany és ezüst hímzésével mégis ünnepélyesebb hatású – noha az olthévízi terítőt technikája, kivitelezése miatt igényesebb, értékesebb darabként tartják számon.⁴⁵⁶ Egy fonalas munkát ugyanis – az anyag minősége mellett – a gondos kivitelezés és a textília nemes személytől való származása (vagy tőle eredeztetése) tett igazán becsessé. Nem véletlen, hogy Bethlen Kata egy ma már ismeretlen abroszával kapcsolatban megjegyzi a *Iubar*, hogy „maga tulajdon kezével varrott”.⁴⁵⁷

⁴⁵² Palotay tanulmányában – hivatkozás nélkül – ki is jelentette, hogy Bethlen Katának *volt mintakönyve*. PALOTAY, *Árva Bethlen...*, i. m., 8. Bizonytalán csak annyit állíthatunk levelezése alapján, hogy voltak mintái, sőt a legújabb formákat is igyekezett megszerezni. Lásd Teleki Sándornak írt levelek Kolozsvárról 1730. június 27-én és Andrásfalváról 1730. július 22-én, valamint Sorostélyről 1735. augusztus 13-án. *Árva Bethlen Kata Levelei*, i. m., 21, 49.

⁴⁵³ Noha a reformátusoknál a liturgia nem szabályozta a színhasználatot, a hagyomány erejével azonban érdemes számot vetni, hiszen a fehér náluk is a tisztaságot, ártatlanságot fejezte ki, ahogy az az előző alfejezetből kiderül, illetve ezt erősíti a halotti prédikációkban visszatérő fehér jelző is. Tudjuk emellett, hogy a fekete színű textíliákat csak nagypénteken használták. TAKÁCS Béla, *A hajdúvárosok úrasztali felszerelése a XVIII. századi összeírások tükrében = Debrecen vonzásában*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2005, 12.

⁴⁵⁴ Ld. Bethlen Kata levelezését, ahol visszatérő téma az anyagok ára, beszerezhetősége, valamint ehhez Nagy Márton Károly tanulmányát, aki Bethlen Kata ilyen tárgyú leveleit is alaposan vizsgálja. NAGY, „*a méltóságos Teleki familiába lött béplántáltatásom*”, i. m., 126–128. Valamint itt szeretném megköszönni Horváth Iringónak a gondolatébresztő beszélgetéseket, a sok segítséget és szakmai pontositást.

⁴⁵⁵ PALOTAY, *Árva Bethlen...*, i. m., 5.

⁴⁵⁶ *Uo.*, 16–17.

⁴⁵⁷ Cordula Bischoff tanulmánya foglalkozik azzal, hogy a korabeli leírások mindig a sajátkezesítést hangoztatják egy textília esetében, amellyel az adott uralkodó asszony szakértelmét bizonyították. Ha akár csak egyetlen részlet is egy nemesi nő kézjegyét viselte, akkor már az egész darabra érvényesen jelentették ki, hogy tőle származik. Úgy tűnik azonban, hogy a „maga tulajdon kezével varrott”, a „von der Fürstin verfertigt” és a „by own hand” kifejezések toposzként hagyományozódtak egy-egy textília esetében. BISCHOFF, i. m., 37–52.

A középső recetáblán látható zászlós bárány középkori eredetű Krisztus-szimbólum, amely Jézus áldozata mellett a szelíd, jámbor, istenfélő embert is jelképezi.⁴⁵⁸ Érdeemes megjegyezni, hogy az Agnus Dei elég gyakran előforduló keresztény szimbólum, igen kedvelt ábrázolás. Éppen ezért nem is a zászlós bárány szerepeltetése teszi igazán különlegessé ezt az abroszt, hanem az evangélisták jelképei, hiszen kevés olyan református textíliát ismerünk, amelyen hasonló ábrázolással találkozhatunk. Takács Béla 1986-os könyve háromról tudott – ebből kettő Bethlen Kata nevéhez kötődik.⁴⁵⁹ A legkorábbi darabot Lorántffy Zsuzsanna fentebb említett 1650 körüli kassai adománya jelenti, ezen az evangélisták a terítő négy sarkában láthatóak, középen itt is az Agnus Dei jelenik meg.⁴⁶⁰ Bethlen Kata 1735-ös adományán kívül 1743-ban Debrecennek ajándékozott egy, az olthévízzel teljesen megegyező abroszt, amelyet ma is a Debreceni Református Kollégium Múzeumában őriznek – és amely a következő alfejezet tárgya lesz.⁴⁶¹ Takács többet nem említ, de a patróna küküllői, gyulafehérvári, zabolai és magyarkirályfalvi⁴⁶² adományain is megjelennek az evangélisták szimbólumai – minden esetben recehímzés díszítőjeként. Barkóczi Mária 1665-ös, szintén kassai adományának fennmaradt darabján ugyancsak látható a sas alakja,⁴⁶³ egyezően a Bethlen Kata terítőjén látható ikonográfiai típussal.⁴⁶⁴ Az eddig említett darabokkal szemben ez a textília katolikus közegbe, a Szent Erzsébet templomba került, ami jelzi, hogy a katolikus és református liturgiában egyaránt helyet kaphattak az evangélisták. A két adomány hasonlósága feltehetően összefügg a Barkóczi Mária és Bethlen Kata közti rokoni kapcsolattal. Elsősorban nem az tűnik valószínűnek, hogy a kassai fonalas munka közvetlen előképet jelentett

⁴⁵⁸ TAKÁCS, *Bibliai jelképek...*, i. m., 48–57. A bárányt mint az istenfélő ember jelképét Bod Péter *Lexiconja* alapján idézi Takács: „A' Bárány ábrázolja I. A' KRISTUS-t, mint-hogy minden napon nevezetesen pedig Husvétban megáldoztatott. [...] II. A' szelíd jámbor természetű Isten-félő Embert.” BOD, *Szent Írás' értelmére...*, i. m., 16. <http://mek.oszk.hu/09100/09122/09122.pdf> (Letöltés ideje: 2016. január 10.)

⁴⁵⁹ *Uo.*, 49.

⁴⁶⁰ A szakirodalom rögzít még egy kassai, az evangélistákat ábrázoló abroszt, amely a leírás alapján egészen úgy nézhetett ki, mint Lorántffy Zsuzsanna adománya. Az összeírás 1671-ben készült, amikor a katolikus előrenyomulás miatt Kassáról Nagybányára menekítették az egyház javait: „Egy varott abrosz, melynek a közepiben Bárány és a négy szegén négy evangélisták vadnak kivarra, körül arany csipke vagyon, melyet Püspökiné asszonyom adott.”. A textília későbbi említésével nem találkozottam, ebből a leírásból ismert. SZABÓ, i. m., 62.

⁴⁶¹ 1743-ban egy keszkenő, egy ezüst tányér, egy belül aranyozott ezüst – technikája miatt cápásnak nevezett – pohár, valamint egy ezüst kehely is a város tulajdonába került. Ezeken az 1741-es évszám olvasható, az adományozást a városi tanács jegyzőkönyvének 1743. december 3-ai bejegyzése örököltette meg. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1743. évi debreceni városi jkv. 125. I. 426–427.

⁴⁶² A magyarkirályfalvi textíliával kapcsolatban nincs írásos forrás, amely kétséget kizáróan Bethlen Katához kötné ezt a darabot, ám Palotay tanulmánya meggyőző érveléssel (a méret, mintázat, technika teljes egyezése, valamint a K. B. monogram szerepeltetése miatt) tulajdonítja neki az adományt, amely ha nem is tulajdon kezével vagy az ő irányításával készült, az ő munkái után másoltak. PALOTAY, *Árva Bethlen...*, i. m., 19. A küküllői gyűjtésben is szerepel a terítő, de egyértelmű forrás hiányában Bethlen Kata nincs feltüntetve. *Kataszter*, III., i. m., 662–663.

⁴⁶³ Barkóczi Mária terítőtöredékének legfrissebb és kiegészített leírását adja az Iparművészeti Múzeum online gyűjteménye. Vö. <http://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/terito-toredek-tablas-terito-toredeke/1819> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 9.)

⁴⁶⁴ Az egyes ikonográfiai típusok mintakönyvek útján terjedtek, és használták őket Európa szerte, ahogyan azt több tanulmány is megjegyzi. Ld. LÁSZLÓ, *Magyar reneszánsz és barokk hímzések...*, i. m., 40; PALOTAY, *Árva Bethlen...*, i. m., 8.

Bethlen Kata textíliái számára, sokkal inkább a családon belül terjedő mintalapok, rajzok és hímzések adnak magyarázatot a szinte azonos ábrázolásra.⁴⁶⁵ Barkóczi Mária – így közvetve pedig Bethlen Kata – adományának mintájában német hatást mutatott ki Nékám Lajosné, ám a sasábrázolásnak ezt a típusát legkorábban Vecellio mintakönyve rögzítette.⁴⁶⁶

A szakirodalomban még egy helyen bukkannak fel az evangélisták templomi textília díszítőiként, még hozzá Teleki Krisztinának, Bethlen Kata mostohalányának máramarosszigeti adományán.⁴⁶⁷ A korábbi, Bethlen Katához köthető abroszokhoz nemcsak a mintavilág, hanem az elrendezés is feltűnően hasonló, hiszen itt is négyszer szerepel a sas és az oroszlan, míg Máté és Lukács jelképei kétszer. Külön érdekes, hogy a családi kötődések miatt ebben az esetben is feltételezhető, hogy a Bethlen Kata-féle evangélista-ábrázolás, illetve az annak alapját jelentő mustra hatással volt Teleki Krisztina textíliájára. Noha világos, hogy nem sajátkezü munkáról van szó – hiszen a felirat is arról tanúskodik, hogy megrendelésre hímezték az abroszt 1772-ben Bólyán – így is felmerülhet a gyanú, hogy akár Bethlen Kata ismert adományai, akár a tőle fennmaradt minták befolyásolták a textília kinézetét. Az evangélisták ábrázolása tehát megjelenik több textílián is, különböző patrónáktól, jelenlegi ismereteink alapján azonban magyar viszonylatban Bethlen Kata az, akinél visszatérően előfordul ez a minta, még hozzá minden esetben recehímzésként.⁴⁶⁸ A különböző főúri udvarok hímzőműhelyeinek kialakulhattak saját jellegzetességei, amilyen például az ekrű szín használata Lorántffy Zsuzsanna esetében. Elképzelhető tehát, hogy Bethlen Kata műhelyének a recehímzéses evangélisták váltak a védjegyeivé.⁴⁶⁹

Figyelembe véve azt a közeget és templomi teret, amelybe bekerült Bethlen Kata adománya, ebben a kontextusban lehetséges a munka szín- és főként mintavilágát a felekezeti küzdelem vonatkozásában értelmezni. Elképzelhető tehát, hogy készítője a szentháromsághitre utaló teológiai sajátosságokat tette vizuálisan is látványossá. Jóllehet a színhasználat és az ikonográfia nem felekezet-specifikus, ez az egyetemesség azonban éppen azt tette lehetővé, hogy mindenkinek

⁴⁶⁵ A textília részletes ismertetéséhez ld. NÉKÁM LAJOSNÉ, *Barkóczi Mária terítője = Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve XI. 1968*, szerk. JAKABFFY Imre, Bp., Népművelési Propagandairóda, 1969, 51–58. A szakirodalomban a textília különböző megnevezéseivel lehet találkozni, ami a fonalas munka átalakításából adódik. Nékám Lajosné vizsgálatai alapján igen valószínűnek tűnik, hogy a terítőnek, kendőnek és töredéknek egyaránt tartott darab eredetileg egy nagyobb textil része lehetett – erre utalnak az utólagos hímzések és a keretsáv kialakítása. *Uo.*, 56–57; CSERMELYI Sándor, *Magyar hímzések kiállításának leíró lajstroma*, Bp., Franklin Társulat, 1918, 53.

⁴⁶⁶ Cesare VECCELLIO, *Corona delle nobili et virtuose donne*, Velence, 1600. Iparművészeti Múzeum Textil- és viseletgyűjtemény <http://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/terito-toredek-tablas-terito-toredeke/1819> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 9.)

⁴⁶⁷ SERDÜLT Benke Éva, „Isten dicsőségére tsináltatta...”, *Átalveto*, 2012. december, 50. http://www.ekosz.hu/atalveto/Atalveto_1204_84_1.pdf (Letöltés ideje: 2016. április 24.)

⁴⁶⁸ Külföldi munkákon is előfordul az evangélisták ismertetett ikonográfiai típusa pl. a tiroli Philippine Welser 16. századi takaróján (STRADAL–BROMMER, *i. m.*, 63.), valamint egy 17. századi spanyol hímzett, vászon és csipke kéztörőn (Catálogo de la exposición de lencería y encajes españoles del siglo XVI al XIX, szerk. Marqués de VALVERDE, Madrid, Artes Gráficas Mateu, 1915, 128-as tétel).

⁴⁶⁹ Ezúton köszönöm a pontosításokat, gondolatébresztő megjegyzéseket Pocsainé Eperjesi Eszternek.

ismerős, érthető legyen a megjeleníteni kívánt üzenet. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a vörös a Szentlélek és az evangélisták színe is, akiknek szimbólumai megjelennek az abroszon, a négy evangélista pedig Krisztus isteni voltáról tett tanúbizonyságot a nem unitárius felekezetek értelmezésében,⁴⁷⁰ akkor a szentháromsághit (és ezen belül a református felekezethez való tartozás) kifejeződését sejthetjük a textílián. A középső recetáblán látható zászlós bárány hangsúlyozottan Jézus személyéhez köti az evangélistákat, akik – ikonográfiai hagyományuknak megfelelően – körülveszik a középpontban lévő Krisztus-szimbólumot.

Nem feltétlenül tekinthetjük véletlennek azt sem, hogy – miközben számszerűen az evangélisták egyenlő szerepeltetése is lehetséges lett volna, noha a szimmetriát némileg megbolydítaná – épp János és Márk jelképe szerepel kétszer annyit, mint Máté és Lukács szimbóluma. Az oroszlánról és a sasról így ír Bod: „Az Oroszláni Ábrázat Márknak; mert a’ Pusztába kiáltó Szón, mint Pusztában ordító oroszlánon kezdi Evangyéliomát [...] A’ Sas Jánosnak, mert a’ Mennyei Igén kezdi tanítását”⁴⁷¹ Majd Jánossal kapcsolatban olvashatjuk: „Fő-tzélja e’ vólt, hogy meg-mútatná azt, hogy a’ JESUSKRISTUS a’ régen várt MESSIÁS, az elő ISTENnek örökkévaló FIA, a’ ki által vagyton tsak Idvezség [...] Mert már az Apostol’ idejében kezdettek vala támadni olyanok, a’ kik a’ KRISTUSnak Istenségét tagadnák.”⁴⁷² Innen nézve pedig egészen más megvilágításba kerülnek a *Iubar* fentebb idézett részletei is, amelyben például János I. levelének, 2. része, 22. versére⁴⁷³ hivatkozik Vásárhelyi, valamint hangsúlyozza, hogy „Christus [...] az élő Istennek természet szerint és öröktől fogván való Fia.”⁴⁷⁴ Bod a legelső istentiszteletet az újonnan épített református kőtemplomban a 2 Joh. I. textus⁴⁷⁵ alapján tartotta. János evangéliumára (János 1, 1–4) hivatkozva említik továbbá Krisztus preegzisztens létét, ebben az értelmezésben a sas a Logoszról szóló tanítás szárnyalását is jelképezi, amelyről az unitáriusoknál például ezt olvashatjuk: „Mi tehát annyi példából okulva először azt mondjuk, hogy nem kell bölcselkedni a szűz előtt létezett Logosz mibenlétéről. Azonkívül tehát, amit a Szentlélek kinyilatkoztatott, semmit sem kell tudni erről a testben létezett Logoszról. Először is, mivel soha semmi említést sem tesz a Szentírás annak a Mária előtti fiúnak az öröktől fogva való létezéséről, egylényegűségéről, minden tekintetben való egyenlőségéről vagy valóságos szubszisztenciájáról és a születéséről.”⁴⁷⁶

⁴⁷⁰ BOD, *Szent Bibliának...*, i. m., 77.

⁴⁷¹ BOD, *Szent Bibliának...*, i. m., 78. „A Sasnak úta az Égbe, amelyet észre nem vehetni, a Messiásnak (sokak szerint) az Égbe menetelit jegyzi.” BOD, *Szent Írás’ értelmére...*, i. m., 130.

⁴⁷² BOD, *Szent Bibliának...*, i. m., 82. (Kiemelés tőlem: G. H.)

⁴⁷³ „Ki a hazug, ha nem az, a ki tagadja hogy a Jézus a Krisztus? Ez az antikrisztus, a ki tagadja az Atyát és a Fiút.” 1Ján 2,22. A Bibliai idézeteket Károli Gáspár fordításában közlöm.

⁴⁷⁴ *Iubar*, A2v–A3r. (Kiemelés tőlem: G. H.)

⁴⁷⁵ „A presbíter a kiválasztott asszonyoknak és az ő gyermekeinek, a kiket én igazán szeretek, és nem csak én, hanem mindenki, a ki megismerte az igazságot.” 2Ján 1,1 (Kiemelés tőlem: G. H.)

⁴⁷⁶ *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, ford. PÉTER Lajos, bev. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.), 132.

Innen nézve az evangélisták szimbólumainak szerepeltetésében benne rejlik egy erőteljes szentháromság-olvasat lehetősége, amely polemizál az unitárius tanokkal. Egy ilyen mintavilággal, jelképrendszerrel rendelkező abroszt használtak tehát az unitáriusokból frissen áttért református gyülekezetben, az új templomban, az úrasztalán. A református templomok térszerkezetében az úrasztalának központi, kitüntetett helye van, a rajta lévő terítő pedig a templombelső díszítőelemei közül a leginkább díszesek közé tartozik – kiemelve ezzel a rajta elhelyezett úrvacsorai jegyeket is. A két felekezet értelmezése az úrvacsoratan kérdésében is lényegesen eltér, legalábbis az unitárius egyháztörténet interpretációja szerint: „A reformátusok ugyanis azt állítják, hogy a kenyér és bor bármiféle átváltozás nélkül szimbólumai Krisztus testének és vérének, s hogy testi szájjal a reális testet esszük és a reális vért isszuk. Azt tanítják tehát, hogy az úrvacsora vétele során Krisztus reális testét és reális vérét vesszük magunkhoz. Ezt a tanítást a katolikusokhoz és a lutheránusokhoz hasonlóan misztériumnak tekintik, amelyet elme föl nem foghat, nyelv ki nem fejezhet. [...] Olyan tanítás tehát, amely perel a józan okossággal, amelyet Krisztus sohasem tanított, sem nyílt és egyértelmű kijelentésekkel, sem olyanokkal, amelyekből józan érveléssel lehetne erre a következtetésre jutni.”⁴⁷⁷ Tehát éppen egy, az úrvacsorai szentségek kiszolgáltatásakor használatos abrosz hordozza magán a kifejezetten református jegyeket, hangsúlyozva ezzel a szentháromsághit úrvacsoratanban is megnyilvánuló sajátosságait.

Annak megfontolásával, hogy mi volt a jelentősége az abrosznak ebben a közegben, milyen üzenetet közvetített, szoros összefüggésben merül fel az a kérdés, hogy kinek a számára volt felekezeti identifikációs szerepe. A nem régen létrejött református gyülekezet szempontjából a textília minden bizonnyal a megerősítést és a példaadást szolgálta. A Bethlen Katához köthető szövegek és egyéb adományok esetében is jellemzően jelen van az exemplumként való önreprezentáció szándéka. A hitben való megerősítés és példamutatás fedezhető fel a – szintén 1735-ben Olthévízre adományozott – cápás pohár feliratában, amely így szól: „1735. DIE:31:JAN:// ÁRVA BETHLEN KATA AZ HÉVIZI R:EKKLÉSIA SZÁMÁRA TSINÁLTATTA Efés:II:13. De mostan a Kristus jesusban ti kik régen tavúl valatok, közel valókká lóttetek a Kristus vére által/”.

Ám az olthévízi terítő nemcsak a gyülekezet szempontjából, hanem az adományozó személy számára is meghatározó lehetett. A templomi textíliák alkalmasnak bizonyulnak a hit

⁴⁷⁷ KÉNOSI-UZONI, I., i. m., 264. Az unitárius úrvacsora kérdéséhez általában: SZENTÁBRAHÁMI LOMBARD Mihály, *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint*, ford. DERZSI Károly, Kolozsvár, Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa, 1899, 247–253; BARTH Dániel, *A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek = Népi Vallásosság a Kárpát-medencében 7.*, szerk. S. LACZKOVITS Emőke, SZÖCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, Székely Nemzeti Múzeum–Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 220–221; KOVÁCS Sándor, *Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013 (A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Kiadványai), 214–241.

kinyilvánítására, újraértelmezésére, így pedig a személyes hit megvallásaként is érthetőek. Bethlen Kata esetében a textíliák talán összefüggenek az élete vége felé újra és újra megfogalmazott hitvallásokkal.⁴⁷⁸ Ennek jelentősége azonban nem csupán saját hitének kinyilvánításában és mások számára példaként állításában keresendő, hanem egyfajta tisztázó szándék is felsejlik a különböző hitbeli megnyilvánulások mögött. Unitárius gyökerei, valamint katolikus első férje és gyerekei miatt igen lényeges volt, hogy megmutassa, láthatóvá tegye reformátusságát.⁴⁷⁹ Ebből adódóan tehát az úrasztali terítő lehetséges értelmezését jelenti, hogy a patróna ezen keresztül is igyekezett kinyilvánítani szentháromsághitét konfessziójának vizuális reprezentálásával, méghozzá a templom terének központi helyén. A példaadás, tanítás és reprezentáció tehát szorosan összefüggött, ennek pedig Bethlen Kata esetében egyfajta hitbizonyító szándékot is tulajdoníthatunk.

IV. 4. A debreceni adományok elemzése

Az 1735-ös olthévízi textíliákkal megegyező darabok kerültek a debreceni Ispotályba is Bethlen Kata adományaként (VII. 6. melléklet, I/17, I/18.). Az evangélistákat ábrázoló, vörös és fehér színű, recetechnikával készült abrosz és keszkenő ugyanúgy a patróna hímzőműhelyének jellegzetes terméke, mint – az olthévízi mellett – a magyarkirályfalvi, a gyulafehérvári és a zabolai darabok, amelyek egy meghatározott ikonográfiai típus megvalósulásai, ahogyan a már hivatkozott Palotay-idézet is fogalmaz: „Bethlen Kata házában nemcsak több hímzést készítettek egyazon mustra szerint, hanem éveken keresztül is használtak egy mintaképet”.⁴⁸⁰ A textíliákkal együtt egy ezüst kenyérosztó tányért, egy aranyozott ezüst cápás poharat⁴⁸¹ és egy ezüst kelyhet is adományozott a patróna Debrecennek 1743-ban, ezek – leszámítva a tányért⁴⁸² – ma a Debreceni Református Kollégium Múzeumának egyháztörténeti kiállításán láthatóak. Az ötvösmunkákra vésett 1741-es évszám mutatja a klenódiumok elkészítési idejét, a városi jegyzőkönyv 1743-as bejegyzése pedig a felajánlás dátumát: „Mutatott be a H. Tanácsnak M. Doctor Buzinkai György úr által egy ezüst, belül aranyozott selleg, egy ezüst talpas pohár és egy ezüst tányér, mellyeket Méltóságos Gróf Bethlen Kata asszony, néhai Méltóságos Gróf Teleki József úr ő Nagysága özvegye küldött kegyelme által az itt való Ispotálybeli Eklézsia számára. A sellegnek az oldalán vagyon Méltóságos Bethlen Família címere, körüle ezen írás: Arva Bethlen Kata 1741. AZ ezüst pohárnak kerületin

⁴⁷⁸ Ehhez ld. Árva Bethlen Kata vallástételét (Hévíz, 1746. ápr. 4.). *Árva Bethlen Kata*, bev., jegyz. TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 29–32. Valamint Fazakas Gergely Tamás fentebb hivatkozott, megjelenés előtt álló tanulmányát. FAZAKAS, i. m.

⁴⁷⁹ Ehhez lásd az említett vallástételt. *Uo.*, 29; BETHLEN, *Önéletírása*, i. m., 765; KÉNOSI–UZONI–KOZMA, i. m., 185r.

⁴⁸⁰ PALOTAY, *Árva Bethlen...*, i. m., 18.

⁴⁸¹ A poncolással, vagyis sok apró ütéssel kialakított rücskös felület cápabőrszerű hatása miatt nevezték így ezt a típust.

⁴⁸² Az 1932-es összeírás alkalmával a tányér még szerepelt a leltárban: „Ezüst tányér, czimmerrel, körül „Árva Bethlen Kata 1741” szélén „AZ ISTENNEK AMA KENYERE A KI LESZÁLLOTT MENYBŐL, ÁD ÉLETET E VILÁGNAK. Ján. 6.” felírás, 15, 5 cm.” TtREL, I.99.k.108. A debreceni református egyház levéltárában elhelyezett úrasztali felszerelési és a templomokból megőrzés végett elhelyezett egyéb tárgyak leltára, Db., 1932. június.

fellyül ilyen írás: Az Ur én örökségemnek és Poharomnak Istene. Solt. 16.5. az oldalán semmi czímer, és körülötte azon írás. Arva Bethlen Kata 1741. Az ezüst tányér felső kerültein ilyen írás: Az Istennek ama kenyere, aki le szállott mennyből, ad életet e Világnak. Jan. 6. ezen is ugyan azon írás: Arva Bethlen Kata 1741. Vagyon ezen ezüst edényekkel egy abrosz és egy keszkenő patyolatbul, mind a kettőnek közepibe és körös környül a szélín karmazsin szín selyembül szőtt recze, fejr és sárga selyemmel ki varrva. Ezek is az Ispotály számára valók.”⁴⁸³

A városi jegyzőkönyv bejegyzése több szempontból is tanulságos. A leírásban látványos az ötvösmunkák túlsúlya, amelyek elsőként és teljes részletességgel kerülnek bemutatásra, aprólékosan ismertetve anyagukat, mintájukat, felirataikat. Ehhez képest a textíliákkal kapcsolatban csak a főbb tudnivalókat rögzíti a jegyzőkönyv, így ábrázolásukra, ikonográfiájukra egyáltalán nem tér ki, csak a felhasznált anyagokat és színüket mutatja be. Ezek az arányok érzékeltetik az értékhierarchiát a klenódiumokon belül, hiszen a materiából fakadóan a nemesfém darabok komolyabb értéket képviseltek, így jelentősebben járultak hozzá az egyházi vagyonhoz, adott esetben pedig eladásuk, beolvasztásuk is komolyabb bevételt jelentett az eklézsiának – bár a skófiummal hímzett textilek esetében is akad példa az adomány elégetésére, hogy kinyerjék belőle a nemesfémeket.⁴⁸⁴ Emellett nem egészen elhanyagolható szempont, hogy a városi tanács férfiakból állt, akik feltehetően kevésbé értettek a fonalas munkákhoz, így azok ismertetését is szűkszavúbban kezelték.

A Bethlen Kata által adományozott ötvösmunkák részletes leírása azonban néhol pontatlan, illetve a szakirodalom sem következetesen vette át azokat. A cápás pohár esetében egyedül Szűcs István közölte 1740-es dátummal az adományt,⁴⁸⁵ noha jól látható rajta az 1741-es évszám. A kehellyel kapcsolatban viszont a jegyzőkönyv is helytelenül rögzítette a feliratot, amely helyesen így szerepel az ötvösmunkán: „Az Úr az en örökségemnek és poharomnak része”.⁴⁸⁶ Egyértelművé teszi a tévedést a kelyhen ma is látható inscriptio, amelyet összevettem a Bethlen Kata könyvtárában megtalálható Biblia kiadások szöveghelyeivel is, ezekben minden esetben a *része* szó szerepel. A legtöbb szakirodalom ezt a helytelen közlést vette alapul, Szűcs és Herpay is.⁴⁸⁷ Látható, hogy gyakran apró eltérésekről van szó, amelyek hagyományozódása azonban téves szakirodalmi

⁴⁸³ HBML, 1743. évi debreceni városi jkv. 125. I. 426. Külön köszönet illeti Tóth Ágnes, a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár levéltárosát, aki szakértelmével és segítőkészségével hozzájárult levéltári kutatásaimhoz.

⁴⁸⁴ NAGY, A „cserép krigli”, i. m., 25–26.

⁴⁸⁵ SZÜCS István, *Szabad királyi Debreczen város történelme, Debreczennek királyi városi rangra emelkedésétől (1693) a mai időkig*, Debrecen, Ifj. Csáthy Károly, 1872, 900.

⁴⁸⁶ A szakirodalom is pontatlan az úrasztali munkák szövegeinek közlésében. Akik a városi tanácsi jegyzőkönyvet közzétették, s nem a pohár feliratát vizsgálták, azok hibás adatot vettek át. Herpay Gábornál (HERPAY Gábor, *A debreczeni református ispotály története, 1529–1929*, Debrecen, k. n., 1929, 109–111.) is ezt tapasztalhatjuk, de ő a jegyzőkönyv mellé tesz egy dátum nélküli emlékkönyvet, amely a református egyház levéltárában maradt fenn, és ebben már helyesen szerepel a kehely felirata.

⁴⁸⁷ Szűcs leírásában egy olyan főnixet is említ, amely egyáltalán nem szerepel az adományon: „Az ezüst pohár körülétén ily írás: »Az úr az én örökségem, és poharamnak Istene.« Zsolt. XVI:5. W. Az oldalán fenix madár czimere, körülötte ily írás: »Arva Bethlen Kata 1741.«”. UO., 900; HERPAY, i. m., 109.

rögzülésekhez vezetett. Ez a textíliákat szükségszerűen nem érintette, hiszen a városi jegyzőkönyvbeli leírásuk nem túlságosan részletes, így kevésbé enged teret a hibás átvételeknek.

A *communitas* és az *ecclesia* döntően református lakosságú városokra jellemző szoros összefonódását jelzi,⁴⁸⁸ hogy Bethlen Kata Ispotályi templomnak szóló adományait a város jegyzőkönyvébe vették fel, hiszen a városi és egyházi vezetés lényegében egybeesett. Szabadi István kálvinista városállamként, illetve államegyházként hivatkozik erre a jelenségre, ugyanis Debrecen esetében az egyház és a város vezetése csak 1763-ban vált el egymástól hivatalosan, ám igazgatásuk továbbra is szorosan összefonódott.⁴⁸⁹ Így tehát az egyház meghatározó szereplői szükségszerűen – és az átlagosnál erősebb – hatással bírtak a város közigazgatási ügyeit illetően is. A későbbiekben azonban már az egyházi vizitációs jegyzőkönyvekben szerepeltek az adományok. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában található 1864-es, 1924-es, 1932-es és 1949-es összeírásokban szerepelnek Bethlen Kata adományai, ám ezek a leltárak – a városi jegyzőkönyv hierarchiájával összhangban – alapvetően az ötvösmunkákat rögzítették, a textilek csak az 1949-es vizitáció alkalmával vannak megemlítve külön-külön tételként: „16. Terítő, a régi Árva Bethlen Kata-féle nagy terítőből átalakított öt rece betéttel ellátott /melyek sasokat/ 4-4/ és bárányokat /1-1/ ábrázolnak. Három oldalán rece szalaggal körülvéve fréz alapszín és fehér plüssbetét. 60/160. 2 db.

17. Terítő, a régi Árva Bethlen Kata terítőből alakított rece terítő, közepén bárány és A. B. K. jelzéssel, 20 cm széles rece szalaggal körülvéve fréz alapszín – fehér plüss betétű terítő, 105/105.

18. Kenyér-takaró, a régi A. B. K. féle terítőből alakítva, fréz alapszín, rece középpel A. B. K. S. Matheus felirással, fehér plüss szegéllyel, 40/40.”⁴⁹⁰

Ebben az összeírásban már nem egy abrosz és egy keszkenő szerepel – ahogyan a városi jegyzőkönyvben – hanem összesen három terítő és egy kenyértakaró. Ennek oka, hogy az abroszt az 1930-as években restaurálták, amelynek során kettévágták, így az eredetileg 13 recekockából álló textília két, öt-öt recekockából álló darabban maradt fenn. A maradék három recetáblából kettő elveszett, egyet pedig átalakítottak, erre hivatkozik kenyértakaróként az inventárium. Nemcsak formailag változott meg az adományok kinézete, hanem az anyagok és a színek is módosultak: „a debreceni terítők ma már nincsenek a hévíziekhez és gyulafehérváriakhoz hasonló eredeti és ép

⁴⁸⁸ E sajátosságot Nagy Károly Zsolt a református egyház szerveződéséből vezeti le, és Sárospatak példáján mutatja meg részletesebben. NAGY, „Hová lett a református öntudat?”, i. m., 293–329; NAGY, *Communitas et Ecclesia...*, i. m., 335–355.

⁴⁸⁹ SZÜCS, i. m., 887; KÓSA László, *Protestáns egyházas szokások és magatartásformák = Magyar Néprajz, Folklor 3*, szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Akadémiai, 1990, VII, 454–458; SZABADI István, *A református egyház Debrecenben a szabad királyi városi cím megszerzése után = Katolikus újjászületés Debrecenben*, szerk. OROSZ István, PAPP Klára, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2015 (*Speculum Historiae Debreceniense* 23), 127. Érdemes továbbá megjegyezni, hogy ez az összefonódás jelent magyarázatot arra, hogy az egyházi ügyeket a városi jegyzőkönyvek tárgyalták, ahogyan például Bethlen Kata 1743-as templomi adományai esetében is történt. 1743. évi debreceni városi jkv. 125. l., HBML.

⁴⁹⁰ TtREL, I.99.k.108. 1238/1949. Jegyzéke a debreceni református egyházmegye /Kálvintér 17/ levéltárában megsejmlélt tárgyaknak. Felvétetett Debrecenben, 1949. november hó 17-én.

állapotukban. Az abroszt (egynéhány évvel ezelőtt igen szakszerűtlenül véghezvitt »restaurálás« alkalmával) 2–2 téglalapalakú, öt-öt recekockából álló terítőre és egy kis kendőre szabdalták szét, - utóbbit egyetlen recetáblából alakítva. [...] veszendőbe ment a szegélycsipke két kockaoldal-hossznyi darabja is. A patyolatrészeket szükségesnek vélték fehér bársonnyal helyettesíteni, s hogy a stílustalanságot tetézzék, a terítőket alábélelték borvörös selyemmel; e miatt az ugyancsak borvörös rece alig érvényesül.⁴⁹¹ Jelenleg tehát ebben az állapotában látható az adomány, amely kiállítási tárgyként funkcionál.

Bethlen Kata többi templomi adománya esetében feltűnő, hogy mind erdélyi településekre került, amelyekhez jellemzően közvetlen kötődése volt a patrónának. A fentebb elemzett fogarasi és olthévízi példák esetében is világosan láthatóvá vált, hogy a családi birtokok, illetve az egyház és a templom épületének létrejöttében nyújtott jelentős közreműködés magyarázza a további egyháztámogatást. Debrecennel kapcsolatban azonban nem tudunk hasonló érintettségről, amely indokolná a klenódiumok felajánlását, és Bethlen Kata sem utal ilyenre szövegeiben. Levelezése alapján egyszer járt erre: „Hogy illy későre válaszoltam oka az, hogy kedves bátyámuram eleibe Debreczenig mentem volt”.⁴⁹² Talán nem véletlen, hogy a levél keltezése alapján (1743. szeptember 21.) pár hónappal azelőtt járt Debrecen közelében, hogy az adományokat bemutatták a városi tanácsnak (1743. december 3.), így akár még azt is feltételezhetjük, hogy a klenódiumok ekkor kerültek ide. Minden bizonnyal meghatározó szerepet játszott az ajándékozásban, hogy Debrecen jelentős református központ volt, ám ezen az elven Kolozsvárra vagy Sárospatakra is kerülhettek volna hasonló munkák Bethlen Katától, ilyenekről azonban nem tudunk.

Emellett további kapcsolatot jelent Buzinkai György személye, aki maga mutatta be az adományokat a városi tanácsban, így feltehetően azok közvetítésében is szerepet vállalt. Buzinkai Nagybányán született és Marosvásárhelyen tanult, peregrinációja után, 1737-től pedig Debrecenben praktizált mint városi orvos. Erdélyi kötődésén túl szorosabb kapcsolatot mutat Bethlen Katával, hogy legismertebb munkája, a *Rövid oktatás, miképpen kellessék magunkat isten segítségével jó praeservatívák által a pestis ellen védelmezni és a pestisben lévő betegeket orvosolni* (Debrecen, 1739), valamint két holland prédikációfordítása *Elveszett bűnös meg kerestetése és megtartása és Krisztus barátságos hívogatása* címen (Amszterdam, 1735) megtalálható a patróna könyvjegyzékében.⁴⁹³ Bethlen Kata levelezéséből az is kiderül, hogy személyesen ismerték egymást: „Kedves Öcsémuram levelivel ma egy órákor érkezvén meg a kocsis, minthogy doctor Buzinkai uram szintén ma mene el Bervére, mindjárt írtam Buzinkai uramnak Bervére s megparancsoltam a levelet vivő embernek, hogyha ott találják s választ ad levelemre, virradatig

⁴⁹¹ PALOTAY, *Árva Bethlen...*, i. m., 18.

⁴⁹² *Árva Bethlen Kata Levelei*, i. m., 72.

⁴⁹³ SIMON-SZABÓ, i. m. <http://mek.oszk.hu/03100/03148/html/bethlen16.htm> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 13.)

visszajöjjön a válasszal, melyet mihelyen érkeznek, mindgyárast béküldöm kedves Öcsémuramnak.”.⁴⁹⁴ Mindezek alapján közvetlen viszony feltételezhető Buzinkai György és Bethlen Kata között, amely magyarázatot jelenthet az adomány debreceni Ispotályba kerülésére, és Buzinkai általi bemutatására.⁴⁹⁵

További indokot jelenthet az adományozásra a felekezeti viszonyok átrendeződése, amelyet veszélyként élt meg a korabeli városi közvélemény. A katolikusok jelenléte Debrecen szabad királyi városi rangra emelkedése, vagyis 1715 után vált számottevővé, amely maga után vont a katolikus templom és iskola alapítását, illetve szerzetesrendek betelepítését. 1716-ban hivatalosan is létrejött a városban a római katolikus egyház, amely a Szent Anna utcán kapott telket az építkezéshez – az alapkövetételre 1721-ben került sor. 1717-ben zajlott az első katolikus körmenet Debrecenben, amelyet a ferencesek rendeztek,⁴⁹⁶ két évvel később pedig a piaristák is betelepültek a városba.⁴⁹⁷ Mindezek katolikus előretörésként, így pedig a református egyházat veszélyeztető folyamatként értelmeződtek egy olyan közösség számára, amely konfesszionális homogenitását tekintette büszkeségének, hiszen 1711-ben még csak az udvari tisztviselő volt katolikus a városban.⁴⁹⁸ Érdemes azonban megjegyezni, hogy Debrecen felekezeti viszonyainak feltárása igen komoly kritikai attitűdöt kíván, hiszen szakirodalomként alapvetően olyan helytörténeti munkák állnak rendelkezésre, amelyek vallási szempontból erősen elfogultak.⁴⁹⁹ Forrásfeltáró, levéltári megalapozottságuk jelentős, ebből fakadóan fontos megállapításokat tartalmaznak, amelyekre viszont markáns interpretáció rakódott. Szem előtt tartva tehát e sajátosságot, igyekszem a megbízható adatokat átvenni, és eltávolodni a határozottan orientáló megfogalmazásoktól.

Szorosabban az adományozás évéhez kötődik a Norma restorationis (1743), vagyis az a rendelet, amely megszabta, hogy Debrecenben a tisztújítások alkalmával az újonnan megválasztottaknak a Szentlélek nevére kell esküt tenni és kötelező részt venni a misén, valamint a bírónak és a polgármesternek a katolikus templomban kell letenni az esküt – az eredeti

⁴⁹⁴ Bethlen Kata levele Teleki Lászlónak, 1753. október 4., Sorostély. *Árva Bethlen Kata Levelei, i. m.*, 133.

⁴⁹⁵ További adalék, hogy Bod Péter a *Magyar Athenas*-ban külön szócikket szentelt Buzinkainak, mindenekelőtt a pestisről írott munkája miatt. BOD, *Magyar Athenas, i. m.*, 293–294. Valamint Bethlen Kata második férjének, Teleki Józsefnek a fia, ifj. Teleki József által egybegyűjtött orvostudományi disszertációk között szerepel Buzinkai disputációja is. GORDÁN Edina, *Ifj. Teleki József (1701–1729) disszertációgyűjteménye = A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben: Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 25), 141. Buzinkai pestisről írott munkájának egy példánya a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárában található, amely a bejegyzés szerint Bethlen Imre, Bethlen Kata bátyja ajándéka volt: „Ex oblatione Ill. Comitis Emerici de Bethlen”. BUZINKAI György, *Rövid oktatás*, Debrecen, Margitai János, 1739. <http://real-r.mtak.hu/186/1/05463.pdf> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 13.)

⁴⁹⁶ SZÜCS, *i. m.*, 749.

⁴⁹⁷ HBML, 1719. évi debreceni városi jkv. 651. Idézi: HERPAY, *i. m.*, 80.

⁴⁹⁸ GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, HAPÁK József, *A Debreceni Református Kollégium Kincsei. Egy „keresztényen respublica” szellemi és tárgyi öröksége*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006, 64.

⁴⁹⁹ Pl. Herpay Gábor református lelkész.

elképzelésekkel szemben, amelyek szerint minden tisztviselőnek a szentek és Szűz Mária nevére kellett volna esküt tenni a katolikus templomban.⁵⁰⁰ Noha a protestáns és a katolikus egyháztörténetben eltérő árnyalással jelennek meg az események, az egyértelmű, hogy a 18. században a katolikus egyház – az udvar által határozottan támogatott – térnyerése történt. E folyamatokra Bethlen Kata önéletírása visszatérően reflektál, legélesebben a templomfoglalások kapcsán.⁵⁰¹ Az önéletírás különösen hangsúlyosan mutatja be a katolikusokkal szembeni felekezeti ellentétet, amely első házassága és abból származó gyerekei miatt közvetlenül érintette. Ám az is gyanítható, hogy Haller László – valamint Pál és Borbála – narratív megjelenítése mindenekelőtt a szöveg polemizáló szándékát szolgálta.⁵⁰² Végül az önéletírás is megengedően fogalmaz, utalva az aktuális helyzetre: „Énnékem is tőle több vallásomban való megháborításom nem volt, melyért Isten nyugossa meg őtet [t. i. Haller Lászlót]. [...] Mert ha élt volna, amint változott attól fogva e nyomorult hazában az állapot, aminémű gyűlölségesekké lettenek a pápisták előtt a reformátusok, lehetetlen hogy felette való kísértetre ne jutottam volna, igaz apostoli katholika vallásom mellett: mivel hogy néki is a mostani világhoz kellett volna magát szabni, s még akarhatja ellen is megháborítani.”⁵⁰³

A fenyegetettség érzése rendre visszatér a korabeli protestáns munkákban, mindez pedig kiemelt veszélyeztetettségként interpretálódott a(z egyik) református központnak tekintett városban. Ezek alapján nem zárható ki a feltételezés, hogy Bethlen Kata támogatása kifejezéseként adományozta a városnak a klenódiumokat, amelyek azonban összetett jelentésmezőben váltak értelmezhetővé. Noha a monogramból adódóan számolhatunk a reprezentatív funkcióval, mégsem ez tűnik meghatározónak, hiszen a patróna nem a nagy múltú, meghatározó és központi helyen álló Nagytemplomnak ajánlotta fel a munkákat, hanem az Ispótyai templomnak,⁵⁰⁴ így inkább a kegyes gesztus, a jótétemény, a betegek és szegények segítése vált hangsúlyossá. Mint minden adomány esetében – az evangélistákat ábrázoló mintánál kiemelten – láthatóvá vált Bethlen Kata

⁵⁰⁰ HERPAY, *i. m.*, 81–82.

⁵⁰¹ Önéletírásában és levelezésében egyaránt megjelenik a katolikus templomfoglalások miatti aggodalom. „másfelől bágyasztotta szívemet a sok rossz híreknek bokrosan való hallások, midőn nemcsak Magyarországról hallatnék a protestánsok templomaiknak sűrűen való elfoglaltatások; hanem Erdélyben is afféle erőszakos dolgok mennének véghez” BETHLEN, *Önéletírása, i. m.*, 844; „Itt igen kedvetlen hírek vagynak a magyarországiakról vallás dolgában, de amint a jelek is mutatják, Erdélyben is nemsokára el fog kezdődni.” *Árva Bethlen Kata Levelei, i. m.*, 83.

⁵⁰² Halotti prédikációjában Bod is utal arra, hogy a felekezeti különbség jelentette az egyetlen ellentétet közöttük: „GROF HALLER LÁSZLÓnak kezére kerüle, / Házasságra mikor napja fel-derüle, / Jeles, nyájas Urfi szívében örüle, / Kit igen szeretett már ölében üle. / Ez Házasságban van egy illő kedves pár, / Mellynek el-válnia volna igen nagy kár, / Mellyet tart szeretet mint erős gyémánt zár, / Háborgás gyűlölség innen távul-is jár. / Mindenben egyéznek; tsak egyben nem lehet, / Lelki esméreten erőt más nem vehet, / Két vallásban vagynak; erről Isten tehet.” BOD, *Tiszta, fényes..., i. m.*, C4r

⁵⁰³ BETHLEN, *Önéletírása, i. m.*, 718.

⁵⁰⁴ Ekkor még korábbi formájában állt a Templomként emlegetett Nagytemplom a piactéren, amely az 1802-es tűvész során semmisült meg. Újjáépítését Péchy Mihály tervei alapján kezdték meg, a templom 19. századi történetét a következő fejezet érinti részletesebben.

szenháromság-hite, így saját (vallási) identitásának közvetítőjeként is feltűntek a textíliák és ötvösművek. Emellett pedig a praktikus szempontokat sem érdemes figyelmen kívül hagyni, hiszen a patróna hímzőműhelyével kapcsolatban már említettem, hogy egy mintát hosszú időn keresztül használtak, az evangélisták szimbólumait ábrázoló textíliák szinte sorozatosan készültek. Ebből adódóan nem minden esetben eleve egy gyülekezetnek szánt darabról van szó, az elkészült klenódiumokat utólag is felajánlották akár több év vagy évtized távlatából. Hasonló helyzetet sejtet, hogy a cápás poharat Takács Béla a HIL mesterjegy alapján augsburgi eredetűként határozta meg, mégpedig a 17. században tevékenykedő Hans Jerg Lang ötvös munkájaként.⁵⁰⁵ Ez azt jelenti, hogy a felirat közel száz évvel később került a pohárra, vagyis vélhetően eredetileg nem a debreceni Ispotálynak szánták. Akár a textíliákról hiányzó évszámra is magyarázatot jelenthet ez az eljárás, hiszen az adományozó neve és a felajánlás éve többnyire szerepel a klenódiumokon (bár ez akár utólag is rákerülhetett).

Az Ispotály támogatását indokolhatja továbbá, hogy az 1700-as évek elején szűnt meg a belső városi Ispotály, így a külső vette át a feladatokat, amelyet 1704-től templomépület és rendszeres lelkészi szolgálat is segített.⁵⁰⁶ Az újonnan felállított épület a város második református temploma, amely nyilván nem bővelkedett úrasztali felszerelésekben, illetve a debreceni egyházi közegen belül speciális helyet foglalt el, szinte önálló egységet jelentett, ahogyan az megnevezéseiből (ispotályi eklézsia, városalatti eklézsia) is kitűnik.⁵⁰⁷ Különállósága hosszas pereskedésekhez vezetett, ugyanis a belső lelkészekhez képest nemcsak a fizetés, hanem a lelkészi hatáskör is csekélyebb volt. Mivel ez folyamatos nézeteltérésekhez vezetett a városi tanáccsal, több lelkésznek is távoznia kellett az ispotályi állásból, többek között Kőrösi Mihálynak is.⁵⁰⁸ 1734 és 1756 között ő volt itt a lelkész, tehát Bethlen Kata adományozáskor is ő állt az Ispotály szolgálatában. Mindez azért lehet érdekes, mert Kőrösi elkészítette a Károlyi Biblia konkordanciáját, amelynek első része 1739-ben jelent meg,⁵⁰⁹ e kiadás pedig a patróna könyvjegyzékében is megtalálható.⁵¹⁰ A bárány címszónál elősként az Apostolok Cselekedetei szöveghelyét idézi („megnémul az ötlet nyírók előtt” Tsel. 8,32), amely – noha másik könyvből idézve – Méliusz Juhász Péter prédikációinak előzéklapján is szerepelt („nyírói előtt néma maradt” Ézs. 53,7).⁵¹¹ E két, időben távoli kiadvány között nemcsak a debreceni református közeg teremti

⁵⁰⁵ TAKÁCS Béla, *Ötvösművek a Debreceni Református Kollégium Múzeumában*, Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó, 1988 (Évezredek, évszázadok kincsei, IV), 35.

⁵⁰⁶ HERPAY, i. m., 75.

⁵⁰⁷ Uo., 101.

⁵⁰⁸ Uo., 101, 133–134; OLÁH Róbert, *Kőrösi Mihály konkordanciája. Egy 18. századi bibliai segédkönyv kiadástörténete*, Könyv és Könyvtár, 30(2008), 71–94.

⁵⁰⁹ OLÁH, i. m., 75.

⁵¹⁰ SIMON-SZABÓ, i. m. <http://mek.oszk.hu/03100/03148/html/bethlen16.htm> (Letöltés ideje: 2018. július 19.)

⁵¹¹ MÉLIUSZ JUHÁSZ Péter, *Magyar prédikációk*, Debrecen, 1563.

meg a kapcsolatot, hanem Bethlen Kata alakja is, hiszen mindkettő szerepel a könyvjegyzékében. Az előzéklap a textust hangsúlyosan összeköti a zászlós báránnyal, utalva ezzel Krisztusra és az ő áldozatára.⁵¹²

A zászlós bárány alakjának kiemelt szerep jutott Debrecen vizuális reprezentációjában – mindenekelőtt a címerben –, valamint Bethlen Kata úrasztali abroszán is központi mintaként szerepelt. Az Agnus Dei jelkép debreceni történetét, a címerbe való beépülésének heraldikai hátterét, illetve nyomdászati karrierjét Csorba Dávid dolgozta fel alaposan monográfiájában,⁵¹³ egyházművészeti megjelenéseit pedig Takács Béla tárta fel széleskörűen.⁵¹⁴ Ebből derül ki, hogy az Isten báránya igen kedvelt szimbólum volt, a templomi adományokon visszatérően szerepel különböző változatokban. A bárány azonban nemcsak Jézust és az ő áldozatát jeleníti meg, hanem a gyülekezetet, az egyház tagjait, akiknek Jézus a pásztora – ez utóbbi megközelítésből vezeti le Takács a visszatekintés rögzült ábrázolásmódját, hiszen a gondos pásztor visszanéz, miközben vezeti a nyáját.⁵¹⁵ A patróna debreceni adományain tehát összekapcsolódott az ábrázolás tágabb keresztyén értelmezése és a(z) – ettől nem független – szűkebb lokális jelentés. Noha az evangélisták szimbólumaival díszített Bethlen Kata-adományok igen nagy hasonlóságot mutatnak, és egy ikonográfiai típushoz tartoznak, kivitelezésük némileg különbözik. Ez a gyulafehérvári textílián a leginkább szembetűnő, amelyről éppen az Agnus Deit ábrázoló recekocka hiányzik: „Csupán a középső, zászlós bárányt mutató recetábla hiányzik. Helyébe itt – kissé megokolatlanul – öt keskeny rececsipke-csíkot varrtak betétszerűen az anyagba.”⁵¹⁶ Debrecen esetében nyilván kiemelt jelentősége van az abroszon és a keszkenőn a zászlós bárány szerepeltetésének, amelynek jelentése tovább árnyalódik az adott közegben.

A lokális emlékezetben jelenlévő tendenciaként Debrecent az áldozat narratíva felől is megközelítették, ahogyan azt például Bartha Boldizsár 17. századi rövid várostörténeti munkája is tette előljáró beszédében: „Hogy mostani, s következő népek is ez magánál nagyobb hírű keresztyén Debrecen városának sokszori kára, s nagy romlása, szegényülése, sőt még pusztulása is (ha Istennek úgy tetszik) mi okon, kitől, s mikor és ki módon lett tudhassák.”⁵¹⁷ E nyomtatvány szintén megtalálható Bethlen Kata könyvjegyzékében, és szemlélete, önreprezentációja összecseng

⁵¹² Erről részletesebben ld. CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen – Budapest, Kálvin, 2011 (Speculum Historiae Debreceniense 6), 25–27.

⁵¹³ *Uo.*, 21–28.

⁵¹⁴ TAKÁCS, *Bibliai jelképek...*, i. m., 48–57.

⁵¹⁵ *Uo.*, 49–50.

⁵¹⁶ PALOTAY, *Árva Bethlen...*, i. m., 16–17.

⁵¹⁷ BARTA Boldizsár, *Rövid chronica*, szerk. BALOGH István, Debrecen, HBML, 1984 (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai II), 12. Ugyanitt írja ezt is: „Hogy fennmaradjon emlékezetre e mi életünkbeli időnek sok gonosszal való elegyes volta, kiben láthassa a szerencse kerék módjára forgó, s nagyokat változó alsóságot felsőséggel, felsőséget alsósággal hamar cserélő, egy helyben kevés ideig nyugható világ álhatatlanságát.”

a Méliusz-kötet előzéklapján olvasható, fentebb idézett bibliai textussal is.⁵¹⁸ A szöveges párhuzamok kiemelt jelentőségét mutatja Csorba Dávid elemzése is, amely a 17. századi református prédikátorok beszédmódjának a város önszemléletére gyakorolt hatását vizsgálja. Ennek az önmegjelenítésnek a vizuális kifejeződése a zászlós bárány, különösen a város címerének elemeként, amely hamar a református egyház, így pedig az egyházi intézmények (pl. Debreceni Református Kollégium) szimbólumává vált⁵¹⁹ – érzékeltetve ily módon is az ecclesia és a communitas elválaszthatatlan egységét. Egyes feltételezések szerint a címerben szereplő jelképek a város viszontagságait jelenítik meg, sűrítve a különböző megpróbáltatásokat, nehézségeket.⁵²⁰ E felfogásba érkeztek meg Bethlen Kata adományai, hangsúlyosan felmutatva az Agnus Dei szimbólumot, amely tehát Krisztus áldozatának mindig aktualizálható, adott viszonyokhoz illeszthető megnyilvánulása. A zászlós bárány az úrasztalára helyezett textílián a református egyházat, és ezzel szoros összefüggésben a város áldozathozatalát, állhatatosságát (is) kifejezte, amelynek 18. századi érvényességét a katolikus előretörés jelenthette.⁵²¹

⁵¹⁸ Ez az önszemlélet hasonló retorikával és toposzokkal működött még a 19. század elején, a városvezetés által írott kérelmekben, amelyek rendre hangsúlyozzák a katolikusok miatti sérelmeket. TtREL, I. 3. h. III. DV 26; I. 3. h. III. DV 27. Kérvény a debreceni római katolikus egyház által a város ellen formált kegyúri követelés tárgyában. Ez röviden áttekinti a város történetének főbb pontjait, amikor a katolikusok jogtalannak ítélt követeléseit támogatást kaptak, hátrányosan érintve ezzel a református egyházat.

⁵¹⁹ CSORBA, *i. m.*, 21–23.

⁵²⁰ Szűcs Istvánt idézi: CSORBA, *i. m.*, 23. Itt érdemes megjegyezni, hogy az ártatlan áldozatot megjelenítő Agnus Dei a középkorban és azt megelőzően triumfális szimbólumként volt használatban. BOGYAY Tamás, *Isten báránya*, Regnum (Egyháztörténeti évkönyv 1940–1941), Bp., Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége, 1941, 92–122.

⁵²¹ Talán a szimbólum 18–19. századi aktualitásával függ össze, hogy a népművészeti alkotásokon jellemzően ebben az időszakban szerepel a zászlós bárány. Vö. TAKÁCS, *Bibliai jelképek...*, *i. m.*, 52; *Magyar Néprajzi Lexikon*, II, Bp., Akadémiai, 1979. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1580.html> (Letöltés ideje: 2018. július 17.)

V. A hagyomány folytatása – Wesselényi Kata textusai és textíliái

Wesselényi Kata alakja talán kissé a szakmai érdeklődés háttérébe szorult Lorántffy Zsuzsannához, illetve 18. századi kortársához, Bethlen Katához képest, amelynek legfőbb oka a kéziratban maradt hagyaték – imanaplóit mindmáig a marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzik. Több szálon is kötődik Wesselényi Kata alakja ehhez az épülethez, hiszen a később Teleki Sámuel és Bethlen Zsuzsanna által kialakított épületegyüttes és könyvtár a tőle örökölt ingatlan bővítésével jött létre. A levéltári források sem teszik egészen egyértelművé, hogy mikor vásárolta meg Wesselényi Kata a telket és a házat, az viszont bizonyos, hogy 1775-ben kezdte meg rajta az építkezést, amely a '80-as években fejeződött be. Végrendeletében unokahúgára, iktári Bethlen Zsuzsannára és férjére hagyta a marosvásárhelyi épületet, amelynek 1799 és 1802 közötti átalakításával, kibővítésével született meg a Teleki Téka ma is ismert kinézete. Emellett Bethlen Zsuzsanna örökölte a patróna könyvtárát is, amely ennek köszönhetően része a Téka gyűjteményének.⁵²² Wesselényi Kata tevékenységei összhangban álltak a 18. századi, Bethlen Katánál is bemutatott patrónai szerepkörrel, egyháztámogatása, könyvgyűjtése, építkezései, levelei, valamint gazdasszonyi, orvosló és írói teljesítménye is igen jelentős. Az időbeli, társadalmi, regionális és felekezeti érintkezésből adódó hasonlóságokon túl Bethlen Kata hatása közvetlenül is érvényesülni látszik, hiszen a *Védelmező erős Pais* szerepel Wesselényi Kata könyvjegyzékében⁵²³ – arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy az önéletírását is ismerte-e, a könyvtár katalógusa alapján nem rendelkezett belőle példánnyal, ezzel együtt is tudhatott a nyomtatványról.

A szakirodalom korábban már Bethlen Katával kapcsolatban is felvetette az öröklődő szöveghagyomány szerepét, amely alapvetően befolyásolta az önmegjelenítés módját. Németh S. Katalin kutatásai foglalkoztak Eleonora Petersen-Merlau és Bethlen Kata nyomtatásban megjelent autobiográfiájának tartalmi és szerkezeti összehasonlításával.⁵²⁴ A szövegek szoros párhuzamba állításával együtt maga a tanulmány is jelzi, hogy Bethlen Kata nagy valószínűséggel nem olvasta ezt a munkát – legalábbis nincs erre vonatkozó adatunk –, a szembeötlő hasonlóságok mégis egy hagyományozódó tradícióra utalnak, amely meghatározta a szövegalkotást. E tradíció öröklődésének közvetlenebb, adatolható formájára jelent példát a Bethlen Kata és Wesselényi Kata

⁵²² DEÉ NAGY, i. m., 16. ORBÁN János, „Mert könyvet lehetne arról írni sokat ...tsak a' míg épített öly' fényes házakat”: Wesselényi Kata marosvásárhelyi házáról = *Dolgozatok az erdélyi múzeum érem- és régiségtárából: Új sorozat VI–VII. (XVI–XVII) kötet 2011–2012*, szerk. BAJUSZ István, BENKŐ Elek, EMÖDI Tamás, KOVÁCS András, LÁSZLÓ Attila, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2013, 265–286.
https://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/28684/EME_DOLG2011-2012_OrbanJanos.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés ideje: 2019. április 28.)

⁵²³ Néhai Mlgs Gróff Rhédei Sigmondné Asszony halála után maradt Könyvei Catalogussa = DEÉ NAGY, i. m., 102.

⁵²⁴ NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata és Eleonora Petersen-Merlau = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ITI–Balassi, 1994, 379–385.

írásai közötti viszony, hiszen ez esetben az előbbi patróna valóban előzménynek tekinthető Wesselényi Kata számára. Szorosabbra fűzi a két korpusz kapcsolatát a közvetlenül kimutatható hatástörténet, amely megalapozza tehát a patrónák íráshasználatának, ego-dokumentumaik struktúrájának az összevetését. A megírt – tehát szükségszerűen szelektált, szerkesztett, így a hitelesség felől könnyen problematizálható – életút hasonlóságainál izgalmasabb és messzebbre vezető annak a narratív hagyománynak a vizsgálata, amely a két kortárs erdélyi patróna szövegeiben érvényesül. A konkrét eseményeken túl tehát sokkal inkább a(z ön)megmutatás igénye, a kiadás szándéka és az elbeszélte élettörténet nyelvi megformáltsága, toposzhasználata válik jelen dolgozat szempontjából érdekessé. Wesselényi Kata imanaplóinak elemzésekor Bethlen Kata szövegeit elsősorban nem közvetlen előzményként érdemes számba venni, hanem olyan mintaként, amely a hasonló társadalmi státusz, műveltség és családi íráshasználat mellett szintén hatott a patróna szövegalkotására.

Az imanapló mint műfaji meghatározás Deé Nagy Anikótól származik, akinek munkássága meghatározó Wesselényi Kata alakjának, tevékenységének feltárásában. A patróna intenciója szerint kiadásra előkészített kéziratok kötetekben formailag verses és prózai részek egyaránt szerepelnek, és noha alapvetően imádságokat és könyörgéseket tartalmaznak, ezek rendszerint meghatározott életeseményekhez, az ezeket megörökítő naplószerű bejegyzésekhez kapcsolódnak. Összességében tehát kirajzolódik egy szerzői életút, amely így több ponton párhuzamot mutat az emlékirat szövegtípusával.⁵²⁵ Nem könnyíti meg a kutatás helyzetét a kéziratokhoz való hozzáférés nehézsége. A kéziratokkal Deé Nagy Anikó kutatásain kívül Nagy Zsófia elemzése foglalkozott, aki Wesselényi Kata mellett más kora újkori asszonyok szövegeit is bevonta vizsgálatába.⁵²⁶ Horváth Iringó – akinek eredményeire a textíliák bemutatásánál nagyban támaszkodom – a patróna templomi adományait vette számba, precízen ismertetve kialakításukat, feltárva történetüket. Wesselényi Kata összetett patrónai szerepkörének egyes elemeit tehát érintette már a szakirodalom, legátfogóbban pedig Deé Nagy Anikó már említett, 2017-es kötete dolgozta fel. Az eddigi eredményeket saját kutatás egészíti ki, amelyre a marosvásárhelyi Teleki Tékában nyílt lehetőségem egy ösztöndíj keretében, így az imanaplókat magam is áttekintettem – a későbbiekben idézett részeket tehát autopszia alapján citálom.

⁵²⁵ DEÉ NAGY, *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben...*, i. m., 32–59.

⁵²⁶ NAGY Zsófia, *Imádság – dokumentum – önéletrajz: Női imák a 18. századból = A komparáció etikája a kritikai vizsgálatokban*, szerk. BERSZÁN István, EGYED Emese, Kolozsvár, BBTE Magyar Irodalomtudományi Tanszék, 2006, 170–189.

Wesselényi Kata hagyatéka kilenc kéziratos kötetben maradt fenn,⁵²⁷ amelyek 1751 és 1786 között készültek, tehát özvegysége előtt is írt imádságokat, könyörgéseket, ám ezek férje, majd fia halála után még inkább megszorodtak. A kiadásra előkészített, letisztázott kéziratok több kéz munkái, amelyek közül egyik sem Wesselényi Kata saját írása – ez a tőle fennmaradt háztartási könyv autográf részei alapján egyértelműen kiderül.⁵²⁸ A címlappal, előljáró beszéddel és tartalomjegyzékkel ellátott kötetek egyértelművé teszik a megjelentetés szándékát, amelyhez legközelebb talán a *Felemelt oszlop*⁵²⁹ című munka jutott, hiszen ennek utólag áthúzott címlapján a kiadás helye és ideje is fel van tüntetve (Nagyenyeden, Nyomtattatott Kis György által 1775 Esztendőben)⁵³⁰.

Több imanapló előljáró beszédében megfogalmazódik, hogy a kiadás egyik legfőbb oka az emlékéllítés (pl. „én mégis főként az én kedves férjem boldog emlékezetére és az én kedves férjemtől az halál által lett el válásomnak szomorú emlékezetére ki nyomtattatom”⁵³¹), amely egyszerre vonatkozik az elhunyt személyére való emlékezésre, valamint magának az elválásnak a tapasztalatára, tehát önmaga emlékeztetésére. Legalább ilyen fontos a példaadás intenciója, amely a keresztény olvasók mellett közvetlenül saját fiának szól: „Annyival is nagyobb kötelességem volt az nékem, hogy ezenn munkát az én kedves Férjem halála után szép rendben szedgyem annak ideje és rendi szerint, és ki nyomtattassam, tsupán az én Gyermekekre nézveis, mivel az én Gyermekeim olly tsetsemő idejében maradt édes anyai öleimben földi atya nélkül való árvaságban, a midőn jobb és bal keze között külömbséget nem tudott tenni [...] Nékünk Keresztény Házassági életünk folyásának emlékezetéből önnön maga jövőendő életének és házassága folyásának jó példáját nem

⁵²⁷ Ez nyolc címet jelent, viszont Wesselényi Kata címlap nélküli verseit két kötet tartalmazza, amelyek ennél fogva külön jelezettel vannak ellátva. Deé Nagy Anikó imanapló-jegyzéke *Verses imádságok két kötetben* címen tünteti fel a kéziratokat. A kötéstáblán a B. W. K. monogram és az 1782-es dátum szerepel. Thd-99 MS. 268; Thd-100 MS. 268.

⁵²⁸ Uo., 39. Érdekes párhuzamot jelenthet Bethlen Kata és Wesselényi Kata között, hogy a szakirodalom mindkettőjükkel kapcsolatban kiemeli írásképük és helyesírásuk problémásságát, amely leginkább annak a nevelési rendszernek a következménye, amelyben oktatásuk zajlott, és amely a lányok esetében nem fordított kiemelt figyelmet az íráskészség fejlesztésére.

⁵²⁹ *Atya, Fíju, Sz. Lélek, Személyében három, Allakjában egy bizony örök Istennek nevében és szent Segedelme-által. Az Isteni bölts tetszéshez való Engedelem oltárán tett Áldozatnak FEL-EMELT OSZLOPA az az A Fő Pap Úr Jézustól ki-adatott mindennapi Uri Imádságból és annak tikkelyeiből rendről rendre készített, és külömb féle dolgok s állapotok szerént ahoz alkalmaztatott 33 szakaszokban lévő, Isten Sz. színe eleiben készült IMÁDSÁGOK.* Thq-116 d MS. 253.

⁵³⁰ Az impresszummal rendelkező kötetek tanúsága szerint mind a nagyenyedi kollégium nyomdájában jelent volna meg, ez a következő kéziratokban van feltüntetve: *Leiki trombitája*, Thq-116 MS. 250; *Felemelt oszlopa*, Thq-116d MS. 253; *Isten eleiben felnyújtott áldozatja*, Thq-116f MS. 255. A kiadási szándékot erősíti továbbá a belső utalásrendszer, amely összefüggést teremt a kötetek között. Pl. „a mint erről is vagyon más munkámban emlékezet.” *Élet fája*, i. m., 22–23.

⁵³¹ *Isten eleiben felnyújtott áldozatja*, i. m., 24.

vehette volna.”⁵³² A megelőlegezett és végül megghiúsult nyomtatás okára nem szolgálnak magyarázattal Wesselényi Kata szövegei, és egyelőre a kutatás sem.⁵³³

A Wesselényi Katától fennmaradt kéziratok esetében szintén meghatározó a családi íráshasználat, amely mindenekelőtt férje, Rhédei Zsigmond imádságait jelenti – ezek nagyban ösztönözték a patróna szövegalkotását.⁵³⁴ Kettőjük imádságainak egységként kezelését még inkább megerősíti az a szerzői-szerkesztői eljárás, amely egy kötetbe rendezte a szövegeket, mindkettőjük nevét feltüntetve a címlapon („Egy hittel, egy reménnyel két egyező Szívnek ISTEN ELEIBEN FEL NYÚJTOTT ÁLDOZATJA. Mellyben bé vagynak foglaltatva némelly Könyörgések és Istenes Énekek. Melly Könyörgéseknek és Istenes Énekeknek némelly részeit maga Házának és életének állapottyához képest készített Kegyes Házassági életében: GRÓFF KIS RHÉDEI RHÉDEI SIGMOND UR [...] Ezenn Könyörgéseknek pedig némelly részeit Házának és életének állapottyaihoz képest készítette kegyes házassági életébenn BÁRÓ WESSELÉNYI KATA GRÓFF KIS RHÉDEI RHÉDEI SIGMOND ÚR HÁZASTÁRSA.”). Az előljáró beszéd a kiadásra vonatkozó áttekintésként is felfogható, hiszen ebből derül ki, hogy Rhédei Zsigmond könyörgéseit Wesselényi Kata akarja kiadni fiuk, Rhédei Ferenc okulására. Eredeti elképzelése szerint fia peregrinációjára nyomtattatja ki a szöveget,⁵³⁵ meghagyva neki, hogy legyen gondja a kiadásra az ő esetleges halála esetén is.⁵³⁶ Ám mielőtt mindez bekövetkezhetett volna, Wesselényi Kata 1770-ben fiát is elvesztette, ezért új bevezetőt írt (Ezenn könyvben írt előljáró-beszédnek ujjabb Magyarázatja), ebben megerősíti kiadási szándékát, amely immár egyedül rá maradt.⁵³⁷

⁵³² Uo., 20–21.

⁵³³ Az *Isten eleiben felnyújtott áldozatja* című kézirat előljáró beszédében Wesselényi Kata röviden utal a kiadás késlekedésének okaira: „Hogy pediglen mind addig ki nem nyomtattattam még édes Gyermekem fel nevelésével edgyütt az idő teléssel vénül, tselekedtem azért, mivel hogy kivált az bé rekesztő Énekben és ezenn Elöl járó-Beszédben vagynak olyanok írva, a mellyek ugyan mind egyeznek az igassággal és elmaradniok mind vétek mind káros lett volna. Így pediglen minden bizonnal az én ellenségem, kivált a kik méltán lehetnek olyan gyanús emberek, a kik nálam az olyan helyen helyen (sic!) lévő némelly írásra okot adtanak készen lettek volna titkos passiojoknak theatrumára tenni, Ifju Özvegyi külömb külömb terheimet nevelni.” *Isten eleiben felnyújtott áldozatja*, i. m., 21. Bethlen Kata önéletírásában szintén felmerül a rosszakarók miatti óvatosság, amely hatással volt írásra: „Hogy pedig világi életemnek leírásában némely személyeket nevezet szerént ki kellett írnom [...] De ezt én úgy igyekeztem cselekedni, hogy semmiben lelkem ismeretét meg ne sérteném; se azokat, még akik vétetnek is sokképpen ellenem, valami indulatból meg ne bántanám. Nem is írtam fel az én némely világon kapó emberektől való megbántásomnak még csak dézsmáját is; mert az igen sokra terjedett volna.” BETHLEN, *Önéletírása*, i. m., 697.

⁵³⁴ DEÉ NAGY, *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben...*, i. m., 11.

⁵³⁵ „Arra-való nézt hát az az czélom, hogy ezenn Könyörgéses Könyvet nem elébb sem nem hátrébb, hanem ha az Ur akarándja hogy az én Kedves Gyermekem fel nevededgyék, és külső országokban való Academiai tanulásra ki indullyon, minek előtte ki indulna, annak előtte három holnapokkal ezenn könyv is ki nyomtattassék, [...]” *Isten eleiben...*, i. m., 21.

⁵³⁶ „Hogy ha pedig addig ez nyomoruságos életből az boldog örömbé az én Kedves Férjem után el költözném is, és én magam ki nem nyomtathatnám-is ezenn könyvet, Anyai Szívvel kötöm Lelkedre N. Kedves Férjemtől származott Kedves egyetlen egy Fiam G. Rhédei Ferenczem, hogy ki nyomtatassad ezenn könyvet” *Isten eleiben...*, i. m., 22.

⁵³⁷ „Tudni illik arról hogy az elől-járó beszédben úgy volt ki rendelve hogy édes Gyermekem Tanulásának el végezése után Akadémiára való fel indulásakor nyomtattassam ki én, vagy ha meg halnék addig, édes Gyermekem nyomtattassa ki, de tetzvén az Istennek ezenn rendelésem után édes Fijámat is töllem el venni, már magam életemben ki akarom nyomtattatni.” *Isten eleiben...*, i. m., 23.

Nem csak a házastársak szövegei szerveződtek egységgé, a *Kedves gyümöltse* című kötetbe Rhédei Ferenc imádságai is beépültek („Ezen maga munkája [t.i. a fiának] a maga írásában együtt kötve, azon tölem kézben adattatott s fellyebb említett édes attya és tölem készítettett könyörgésekkel, édes gyermekemnek holta után az Mvásárhelyi Reform Collegiumban lévő lakó kamarájában lévő különös könyves Thékájában találtatott meg, mellyet életében sem én, sem tanítóji, sem szolgálai nem tudtuk, hogy N. kedves gyermekem az én akkori szóval előtte tett intésimet s jóvállásimat le írta, sem hogy azon könyörgést készíttette volna, holta után reá akadtam történetből.”⁵³⁸). A kiadvány címlapján ennek megfelelően mindhármuk neve szerepel, erőteljesen hozzájárulva a családi emlékezet és reprezentáció fenntartásához. Oly módon is egymásra épülnek a szövegek, hogy Rhédei Ferenc könyörgései mellett anyja tanácsait is lejegyzí, erre több ponton is utal a kötet.⁵³⁹ A családi íráshasználat ilyen jellegű egységként való felmutatása az utólagos másolási és szerkesztési munka eredménye, amely összefügg a kötetek kiadási szándékával, vagyis a példaadás igényével. Hiszen Rhédei Ferenc imádságai maguk is a szülői minta pozitív hatását demonstrálják, egyúttal még inkább érzékeltetik a halálával bekövetkezett veszteséget, így pedig Wesselényi Kata fájdalmát, illetve végérvényes árvaságát is alátámasztják.

Az árvaság bibliai eredetű toposzai visszatérő elemei az (özvegyi) önmegjelenítésnek, amely a szülő és házastárs elvesztése mellett általában a gyámoltalan, kiszolgáltatott élethelyzet jelölője.⁵⁴⁰ Ezek közül a – Bethlen Katánál is jelenlévő – Mára-hasonlat és a megszedett szőlő képe válik Wesselényi Kata imádságainak meghatározó elemévé, előbbi az egyik kötet címében is helyet kapott: *A Mára keserű vizének italát meg édesítő ÉLET FÁJA, az az Keserves Márának avagy siralmas Rákhelnek a Mára vizének itala között is az Úr Jézushoz mint élet Fájához erőss ragaszkodása, és Istene előtt való töredelmes könyörgései és Éneklései*.⁵⁴¹ Egy 1770-ben (tehát fia halálának évében) írt versében szintén többször utal sorsára Mára alakjával: „Míg végzem Pállyámat Márák táborában” (214.); „De már nállad nélkül [t. i. fia nélkül] fonyadok mint Mára” (216.).⁵⁴² E keserves énekben fia elvesztése jelenti a teljes árvaság állapotát, amelytől kezdve

⁵³⁸ *Kedves gyümöltse*, Thq-116 e, 5.

⁵³⁹ „azon kegyes anyai intéseket egészszen szóról szora le írván édes Fia, és az mellett készítvén azon alkalmatossággal az Uri Szent Vatsorával való leg elébbszer szentül való éléséről egy hálá adó könyörgést” *Kedves gyümöltse*, i. m., címlap verso. „1769be 14dik Maji mikoron leg elébb Ur vatsorájával élt, az utánn való Nap minémü könyörgéseket adott kézben, és minémü Anyai intését édes Anya B. Wesselényi Kata Aszszony, édes Fiának G. Rhédei Ferentz Urfinak.” *Uo.*, 129.

⁵⁴⁰ FAZAKAS, „tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe béírni”, i. m., 259–278. Az árvaság toposzairól még ld. HORN Ildikó, *Nemesi árvák = Gyermek a kora újkori Magyarországon*, szerk. PÉTER Katalin, Bp., MTA TTI, 1996, 64–65, 76–77.

⁵⁴¹ *Élet fája*, Thq-116 c MS. 252. Bethlen Kata önéletírásának nyelvi megformáltsága talán jobban hangsúlyozza a toposz fordulat jellegét, amelyet a tesz ige (múlt idejű alakban is) cselekvő jelentése, Naomi említése, valamint a ragok használata fejez ki: „hogy a Náomiból az Isten Márává tett” BETHLEN, *Önéletírása*, i. m., 748. Wesselényi Katánál inkább állapotként jelenik meg a toposz.

⁵⁴² Thd-99 MS. 268. A vers 31 számozott strófából áll, cím gyanánt egy lapos leírás olvasható a megírás alkalmáról: „Ekképpen kesergi e készített Eneken is kedves férje Groff Kis Rhédey Rhédey Sigmongya és tölle származott

Máráként láttaja magát. A teljes magány és elhagyatottság érzékeltetésére szolgál a megszedett szőlő bibliai hasonlatának átemelése is, amely a jelenben érvényesülő hiány mellett a korábbi bőségre is utal, még elevenebbé téve így a veszteség tapasztalatát: „Úgy maradék mint a megszedett szőlő és mint az aratás után a tarló”.⁵⁴³ Veszteségei a pietista elképzeléshez igazodva próbákként vannak ábrázolva, amelyek az Isteni dicsőség felé vezető grádicsok.⁵⁴⁴

A Wesselényi Katától fennmaradt kéziratok azonban nemcsak az özvegyi önmegjelenítés és a pietista szemlélet ismert hagyományát mozgatják, hanem beemelik az antik mitológia tradícióját is.⁵⁴⁵ Ennek egyik látványos példája a *Magyar Ország Ditsérete* című vers (VII. 10. melléklet).⁵⁴⁶ A vers összesen tíz számozott versszakból áll, rímképlete: 6 a || 6 a || 3 b || 6 c || 6 c || 3 b || 8 d || 8 d || 6 e || 6 e || 9 d. A rímelést és a ritmust még inkább kiemeli a szöveg tipográfiája, amely az egyre beljebb kezdett sorokkal látványossá teszi a sor végi összecsengéseket. Struktúrájában klasszikus formát követ a szöveg, amely invokációval veszi kezdetét: „El készítem számat / Szép Magyar Hazámat / Ditsérni / Apollo pengésit / Es hű segítségét / Meg kérni”.⁵⁴⁷ Apolló említése nem csupán szerkezeti elem, hanem az Erdély mint Helikon képzet megidézése is egyben, amelyet a vers a továbbiakban alátámaszt. Az érvek felsorakoztatását a második strófa retorikai kérdése („Magyar Országi föld / Siros termékeny zöld / Itt mi nincs?” 29.) indítja el, amely egyfajta leltárkészítésre buzdítja a szerzőt – és szándék szerint talán az olvasót is. A terület természeti adottságai indokolják a méltatást, így tartalmilag ezek felsorolása jelenti a legbővebb egységet. A termőföld gazdagságát a rajta termesztett növények bemutatása igazolja, amelyeknél a szerző többször is utal a felhasználás, feldolgozás módjára, beemelve így a természeti, mezőgazdasági aspektus mellé egyéb praktikus szempontot is („Arpa, Köles, ros, Zab, / Hajdéma, csirok bab, / Kender, Len, / Mellyekhez kell orsó.” 30.). Hasonló részletességgel történik meg a haszonállatok számbavétele, amelyet

kedves egyetlen egy Gyermek G. Kis Rhédey Rhédey Ferentze halálát és maga szerentsétlen életét Báró Hadadi Wesselényi Kata Groff Rhédey Sigmond Ur özvegye. 1770^{be} Notája keserves.” 202.

⁵⁴³ *Élet fája, i. m.*, 26. A Bethlen Katánál szereplő változat az E/1-es személyes és birtokos névmás használatával, valamint az egyedül szó hangsúlyos szerepeltetésével még inkább az elbeszélő magára hagyatottságát erősíti fel: „és engemet az én Istenem úgy hagyta, mint a megszedett szőlőben való kunyhót egyedül” BETHLEN, *Önéletírása, i. m.*, 747–748.

⁵⁴⁴ „[...] hol egy hol más színben gyakorolni maga fenyítésének és reám kiosztott külömb külömb változásoknak és viszontagságoknak próbáit, hogy az én anyám méhétől fogva szoktasson és készítsen engemet a szenvedésekre. Tetszett az Istennek Iffjú kellemetes kedves rövid házassági életemet (mellyet kezdettem tizenhatodfél esztendő aetasomban szomorú özvegyiségre jutván húsz esztendő koromban) terhes gondok, szegénységnek s főként sokféle nyavalyák, szenvedéseknek keserű ürmös italával keseríteni, a mint erről is vagyon más munkámban emlékezet.” *Élet fája, i. m.*, 22–23. Wesselényi Kata könyvjegyzéke alapján ismerte, ismerhette több pietista szerző műveit, köztük Johann Arndt, Philep Kegelius, Johann Gerhard munkáit. A Wesselényi Kata szövegeiben visszatérő „tetszett az Istennek” szerkezet pedig felidézheti a Bethlen Kata önéletírásában is hasonló módon szereplő „tetszett az Úristennek” fordulatot. Ha nem is a közvetlen kapcsolat ragadható meg ebben, a hasonló szintaktikai szerkezet használata egy kulturálisan adott megszólalásmód lehetőségét sejteti.

⁵⁴⁵ Ezt közvetítette az említett *Frauenzimmer-Lexicon* is. A közvetlen hatás nem kimutatható, ám megegyezik az a tudásanyag és kultúrkör, amelyet a lexikon forgalmaz, és amely a versben érvényesül.

⁵⁴⁶ Thd-99 MS. 268, 28–35.

⁵⁴⁷ *Uo.*, 28–29.

összekapcsol a termés bőségével, minőségével. A 9. strófa nagyon röviden utal az itt élő emberek munkájára, szorgalmára („Rakunk sok boglyákat. / Töltünk saragjákat / Villákal.” 34.), amellyel hozzájárulnak a jó terméshez, saját jólétükhöz, végül pedig levonja a következtetést: „Nints a mi földünkbe semmi vétkes.” (34.). A metonimikus alakzaton keresztül összekapcsolódik a (termő)föld, az ország és az ott élő emberek tisztasága, ártatlansága, amely alkalmassá teszi őket a záróversszakban kért áldásra. Míg az invokáció Apollóhoz szólt, addig a záró áldás- és oltalomkérést („Aldj meg Uram minket. / Ald meg mi földünket. / Hogy itt lokjunk bátron és mérészen.” 35.) a megszokott imahelyzetnek megfelelően a keresztény Istenhez címezi a versbeszélő. Enyhe szinkretizmus fedezhető fel a keretes szerkezet ilyen jellegű módosításában, amely Wesselényi Kata egyéb szövegeiben is tetten érhető.

A kötetben található, már említett 1770-es költemény az antik mitológia szereplőinek jelentős részét felvonultatja különböző párhuzamok, hasonlatok formájában (pl. Akheron, Médeia, Pluto). A vers kezdő strófái egyszerre jelenítik meg a bibliai tiltott fát, illetve az élet fáját, valamint Erato bokrétáját: „Nem ettem tiltott Fa tsalárd gyümölsében, / Nem volt atzél háló nyoszollyam öblében, / Jaj mint merültem el Akheron vizében. / Lutzina Kertében Fejem Koronáját, / Erato térdein kötött bokrétáját / Találtam s tiszteltem mint egy élet fáját / Vagy mint Uránia gyémántos Hárfáját. / Midőn ültem volna szerentse szárnyára, / Bizván dolgaimat Iuno Kormányára, / Véletlen találtam gyilkos Mégérára” (203–204.). Emellett egyaránt megidézik a paradicsomi kertet és Lutzina kertjét. Az így egymás mellé helyezett kulturális utalások párhuzamot sugallnak az említett jelenségek, fogalmak között, amelynek segítségével átjárhatóvá válik a két kultúrkör. Iuno alakja az egyetlen, aki kétszer is szerepel a versben, először mint akire rábízta magát a versbeszélő, majd – ezzel szoros összefüggésben – mint aki veszteségeinek okozója („El hiszem Iuno is bánkodik szivében / Hoggy illy szép virágot hervasztott mérgében” 207.). Fia halálának említését követően a szerző elhagyja az antik szereplők felvonultatását, és Isten felé fordul.⁵⁴⁸ Innentől kezdve a vers erősebben felidézi az ima beszédhelyzetét, amelyet az „Amen” záróformula is jelez. Wesselényi Kata fennmaradt kéziratai, verses imádságai tehát egyszerre mozgatják az antik és a keresztény hagyományt, mindkettővel érzékeltetve a csapások, veszteségek mértékét.

Az antik és keresztény kultúra egymásra íródása vizuálisan is megtörténik, mégpedig a Wesselényi-címer szirén alakjában. A koronás szirén címerképként kék mezőben jelenik meg, jobb kezében három rózsát tart. Heraldikai szempontból különösen érdekessé teszi a kialakítást, hogy eredetileg fatörzshöz kötött, kiöltött nyelvű, halfarkú kutyát ábrázolt a címer. Karácsony János

⁵⁴⁸ „Vigyáz oh nagy Isten hitem sajkájára, / Végyéd bal sorsomat Lelked oltalmára.” Uo., 216; „Jésus egy reményem, jövel szerelmemben / Aldott malasztodat töltsed kebelemben, / Nints más vigasztalom kétséges ügyemben, / Ne hagy el merülnöm, szány meg veszélyemben.” Uo., 217.

alapos feltárása nyomán végigkövethető a címeralak „evolúciója”, amelynek okai és jelentésmódosulásai azonban nem tisztázottak.⁵⁴⁹ Ebből adódóan a szirén helyet kapott a Wesselényi Kata támogatásával készült épületeken, a marosvásárhelyi ház mellett az erdőszentgyörgyi templom több felületén is. Erdőszentgyörgy kiemelt jelentőségű település volt a patróna életében, hiszen itt telepedett le Wesselényi Kata és Rhédei Zsigmond házasságkötésük után, ahol nemcsak a kúria épületét kezdték el felújítani, hanem az iskolára és a templomra is gondjuk volt. Wesselényi Kata férje halálakor kápolnát építtetett neki, 1760-ban pedig a templomot újíttatta fel. Ennek a Rhédei és a Wesselényi-címerrrel ellátott kőtábla állít emléket, valamint a boltozaton, a szószéken és a famennyezet egyik kazettáján is helyet kapott a Wesselényi-címer.⁵⁵⁰

A címer szirénalakja jelent meg figurális ábrázolásként Wesselényi Kata templomi textíliáin is – egy esetben hattyúval együtt, amely a Rhédei-család címerállata.⁵⁵¹ A családi reprezentáció egyik eszközeként megjelenő szirént négy akantuszlevél fogja közre, Horváth Iringó megállapítása szerint több fonalas munkán is ugyanezt a sablont használták, így visszatérő motívumról van szó.⁵⁵² Két 1772-es sáromberki kendő és egy 1776-os erdőszentgyörgyi terítő közepén látható ez a kialakítás, utóbbinak pedig a sarkain is megjelenik négy apró szirénalak. A szintén 1776-os uzdiszentpéteri abrosznak ugyanúgy a sarkaira van hímzve négy szirén, amelyek szinte elvesznek a gazdagon kidolgozott növényi ornamentika között, annak részévé is válnak, ugyanis a virágminta csúcsában vannak elhelyezve.

Wesselényi Kata két legkorábban készült templomi textíliája reflektál szövegesen is az ábrázolt mintára, amely ez esetben a szirén és a hattyú. Az 1755-ben készült keszkenők szintén a sáromberki református gyülekezethez kerültek.⁵⁵³ A textíliák kialakítása, mintavilága, anyaga és

⁵⁴⁹ A címerhez és „elfajulásának” történetéhez ld: KARÁCSONY János, *A báró Wesselényi család eredeti címere*, Turul: A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye, 1899/4. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1899-AA88/1899-4-B511/a-baro-wesselenyi-csalad-eredeti-cimere-szines-hasonmassal-es-a-szoveg-kozt-harom-rajzzal-B520/>

⁵⁵⁰ DEÉ NAGY, *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben...*, i. m., 15.

⁵⁵¹ A Wesselényi Katához köthető textíliákat – eddig összesen 29 darabot – Horváth Iringó kutatásai tárták fel. Az adományok 18 gyülekezetben maradtak fenn, nagy valószínűséggel azokban az eklézsiákban, ahova eredetileg is készültek. A textíliákkal ellátott településekhez személyes kötődése volt a patrónának, jelentős részük Teleki-birtok volt, ezekkel unokahúga, Bethlen Zsuzsanna révén került kapcsolatba. Erdőszentgyörgyhöz és Marosvásárhelyhez saját építkezései kötötték a patrónát. Fonalas munkái többnyire finom szövésű lenből vagy pamutból készültek, selyem- vagy arany- és ezüsfonallal (skófiummal) hímzettek. Minden esetben szerepel rajta az adományozó neve, az adományozás évszáma, valamint a funkcióra utaló felirat (pl. az úrasztalára). Az erdőszentgyörgyi, bözödi, havadtői, apai, erdőcsinádi, hagymásbodoni, kibédi, marosszentgyörgyi, sóvárad, szamokrassói, szatmárudivari, tekei, tosoni, bakonszegi, zsákai, marosvásárhelyi, uzdiszentpéteri és sáromberki eklézsiákból ismerünk Wesselényi Kata-adományokat. DEÉ NAGY, *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben...*, i. m., 22; HORVÁTH Iringó, *Báró Wesselényi Kata úrasztali adományairól*, Művelődés, 2006/3, 16. Horváth Iringó szóbeli közlése szerint már kb. 70 darab Wesselényi Kata által adományozott textíliát tárt fel 23 gyülekezetből.

⁵⁵² HORVÁTH, *Báró Wesselényi Kata református...*, i. m., 211.

⁵⁵³ Horváth Iringó szóbeli közlése szerint a textíliák a rajtuk feltüntetett évben készültek, ám adományozásukra csak 1800-ban került sor, még hozzá Teleki Sámuel jóvoltából – amikor Wesselényi Kata már 12 éve halott volt. Ez nem zárja ki, hogy Wesselényi Kata eredetileg is templomi adománynak szánta a textíliákat, amelyeket elkészíttetett, ám az adományként való felajánlás elmaradt.

felirata is szinte egyezik, és egyedülállónak mutatkozik Wesselényi Kata munkái között. A keszkenők alapját képező finom szövésű vászon aranyfonallal van aprólékosan, gondosan kihímezve, amely igényes, értékes adománnyá teszi a textíliákat. Gazdag kialakításuk mellett még inkább növeli kiemelkedő jellegüket, hogy a későbbi textíliák között elvétve található skófiummal hímzett darab. A keszkenő négy sarkában növényi ornamentika látható, egy szárból elágazva négy gránátalma van kihímezve, amelyek belsejében két-két szirén és hattyú helyezkedik el. A Wesselényi és a Rhédei család címerének központi alakjai kerültek a textíliákra, jelezve ezzel is a két család összefonódását, illetve Wesselényi Kata és Rhédei Zsigmond elválaszthatatlan egységét – a fonalas munkák még a patróna özvegysége előtt készültek.

A széleken végigfutó felirat a készítettők monogramján (G. R. S. és B. W. K.⁵⁵⁴) és a dátumon kívül a szirén és a hattyú alakjára reflektáló rövid fohászt tartalmaz: „MIKÉNT TSENDES IDŐN A HATTYÚ ZENGEDEL / ES SIREN TENGERT HAB KÖZÖTT ENEKEL / SZOLGÁD ES SZOLGÁLOD URAM IGY EBREZD FEL / MIND JO S BAL SORSUNKBAN HOGY NE TSÜGEDJÜNK EL”. Nagyon hasonló a másik keszkenő felirata is: „HATTYÚ VÍZ FOJTABAN MATZOR NEM ENEKEL / HANEMHA SZÉP CSENDES IDŐRE VIRAD FEL / SIRENIS ZUGASI KÖZT VÍZ HABJAINAK / NEM VET VEGET EGRE ZENGŐ SZAVAINAK”. A fonalas munkák feliratai a békés, nyugodt (házas)életet idézik meg, amelyben a házastársak egyetértésben, közösen dicsérhetik Istent. Ugyanezt a harmóniát és összhangot hivatott kifejezni a mintavilág, hiszen a termékenységet szimbolizáló gránátalmák egy töről fakadnak, az abból kiágazó indák összefonódnak, így vizuálisan is megképződik a két fél szoros egysége, amely a további növekedés, gyarapodás ígértét hordozza magában.⁵⁵⁵

Az ígértet pedig be is teljesült egy évvel később, amikor 1756-ban megszületett fiuk, Rhédei Ferenc. Hozzá köthetően is fennmaradt egy szirén ábrázolás, ugyanis Wesselényi Kata cím nélküli imanaplójának kötéstáblájára ő rajzolta le a Wesselényi-család címeralakját, alatta pedig saját verse olvasható.⁵⁵⁶ A dátum szerint egy évvel halála előtt, 1769-ben készült a szöveg és a rajz is, utóbbi –

⁵⁵⁴ Horváth Iringó G[róf] R[hédei] S[igmondné] B[áró] W[esselényi] K[ataként] oldja fel a monogramot, ám mivel ezek egymástól függetlenül, külön oldalon helyezkednek el, valószínűbbnek tűnik Deé Nagy Anikó verziója, aki önállóan kezeli a G[róf] R[hédei] S[igmond] és B[áró] W[esselényi] K[ata] rövidítést. *Uo.*, 210; DEÉ NAGY, *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben...*, i. m., 13. képmelléklet.

⁵⁵⁵ Tovább erősíti e keszkenők esetében a házastársi egység és boldog élet kifejeződését a Rhédei Zsigmond halála után bekövetkező hiány. Nem csupán férje monogramja és címeralakja tűnik el Wesselényi Kata adományairól, hanem azok visszafogottabb díszítése, a fémszálas hímzések elhagyása is jelentésszerűnek tűnik. Mintha férje – majd fia – elvesztésével Wesselényi Kata világa is elvesztette volna fényes, pompás jellegét – ahogyan arról imanaplói is tanúskodnak („De oh jaj tetszett az Istennek az én házam tetejét meg ütni, hogy az én Falaimnak Fundamentumai is meg rendüljenek és repedezzenek.” *Élet fája*, i. m., 23.). Innentől kezdve minden esetben a „Báró Wesselényi Kata készítette úrasztalára” felirat szerepel a munkáin. Visszafogott, anyagában és kivitelezésében egyszerűbb textíliái nyilvánvalóan nem a technikai tudás hirtelen bekövetkezett deficitjével magyarázhatóak, sokkal inkább a lelki világához alkalmazkodó szándékos visszafogottság nyilvánul meg az özvegysége idején készült adományokon.

⁵⁵⁶ „Boldog a kit dorgál Isten s tsapdos habja / Vizeinek, mert ez nem lesz soha sátán rabja / Egét, hitét homálj nem öröké álja: / Sőt köde el mulván szívét öröm hálja, / Kösziklán nyugoszik míg meg szünik a szél / Árnyéka szép zöld fa semmi habtol nem fél / Táplálja reménség. Templomban hejt lel / Áldott Istenek ki ő benne hitből él.” Thd-

a megszokott kompozíciótól eltérően – könyökére támaszkodva jeleníti meg a szirént, a háttérben fával és kastélyszerű épülettel. A szöveg alapján ezt templomnak is tekinthetjük, a szirén támasztéka minden bizonnyal az említett kőszikla, körülötte pedig – a nem egészen kivehető részeken – a háborgó tengert és a viharos szelet sejthetjük. A vers ugyan nem nevezi meg a szirént, ám a leírtak egyértelműen rá vonatkoztathatóak, így alakja – a keszkenők feliratához hasonlóan – a csapások, csábítások között is rendíthetetlen hit megtestesítőjévé válik (e rendíthetetlenséget még inkább megerősíti a hozzá kapcsolódó kőszikla képe). Mindez pedig a címerfigura szerepeltetésével a Wesselényi családra, azon belül pedig Wesselényi Katára érthető, aki a kötetben található imádságaiban épp e veszteségeket és kísértéseket veszi sorra. A szirén mint szimbólum tehát – koronás, rózsákat tartó formájában – egyértelműen a család reprezentációjaként és a szilárd hit kifejezőjeként szerepel a templombelsőben, textíliákon és Rhédei Ferenc rajzán.

Érdemes talán megjegyezni, hogy a szirénnek az antikvitástól kezdve jelenlévő kettősségéből a kereszténység jórészt csak a negatív konnotációkat őrizte meg, illetve ekkor terjedt ki a megnevezés a sellő alakjára is.⁵⁵⁷ Ez utóbbi formájában a református templombelsők visszatérő díszítőeleme, főként a kazettás mennyezeten jelenik meg pl. Bánffyhunad, Tancs, Kraszna, Alsóörs. Ikonográfiaiag nagyon hasonló ábrázolásmódról van szó, mint a Wesselényi-címer esetében, ám itt a szirén többnyire a Jelenések könyve alapján értelmezett alak, aki az apokaliptikus félelmek megjelenítője,⁵⁵⁸ tehát mindenekelőtt az elrettentést szolgálja. Wesselényi Kata természetesen tisztában volt címerfigurájának ezzel az értelmezésével, és említett 1770-es versében maga is ebben a jelentésben használta: „Már ki repült Lelked (t. i. Rhédei Ferenc) Földi sátorából, / Tsalárd siréneknek mérges táborából”.⁵⁵⁹ Míg fia rajzán és versében tehát a szirén a megingathatatlan hit megjelenítője, addig éppen az ő elvesztésekor a veszélyek és a rosszindulat szimbólumaként tűnik fel.

Wesselényi Kata textíliáin összességében nem jellemző a figurális ábrázolás, leginkább az indák között megbújó alakok formájában lehet velük találkozni.⁵⁶⁰ Az eddig bemutatott szirén alakja mellett egy „kakasos” terítőjét ismerjük még, amelyet Palotay Gertrúd egyik dolgozatában Bethlen Kata evangélistákat ábrázoló receabroszához hasonlít, annak utánérzését látva Wesselényi Kata munkájában.⁵⁶¹ Az 1774-ben a marosvásárhelyi református eklézsiának adományozott terítő

99 MS. 268, kötéstábla belseje.

⁵⁵⁷ *Szimbólumtár, i. m.*

⁵⁵⁸ SZACSVAY, *i. m.*, 27.

⁵⁵⁹ Thd-99 MS. 268, 215.

⁵⁶⁰ Az egyes textíliák részletes bemutatásához ld. HORVÁTH Iringó, *Báró Wesselényi Kata református gyülekezeteknek adományozott textíliáiról = Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárából*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2007, 201–215.

⁵⁶¹ PALOTAY Gertrúd, *Tót csipke, tót hímzés a XVIII. századi Erdélyben*, Kolozsvár, Kolozsvári Bolyai Tudománygyűjtemény Erdélyi Tudományos Intézet, 1947, 16.

használó, táblás elrendezést követ, a díszítés nélküli fehér vászon négyzetek váltakoznak a stilizált madár figurát ábrázoló részekkel, amelyek vagdalásos technikával, más néven tót kötéssel készültek.⁵⁶² Palotay rekonstrukciója szerint a „kakasos” elemek önálló textíliát alkottak, amelyen valószínűleg sormintaként szerepeltek egymás mellett, ezt vágták szét figuránként, és illesztették be a terítő kompozíciójába. Némileg még színvilágában is párhuzamba vonható Bethlen Kata evangélistákat ábrázoló munkájával, hiszen a fehér táblákat vörös pamutfonallal varrták össze. A terítő szegélyén olvasható a felirat: B. VESSELÉNYI KATA KÉSZÍTETTE UR ASZTALÁRA A[NN]O 1774. A felhasznált anyagok és a kivitelezés nem annyira gazdag, mint Bethlen Kata adományán, „Wesselényi Kata terítője ezzel összehasonlítva polgári, sőt bizonyos mértékben nyárspolgári hatást kelt”.⁵⁶³ A két textília egymás mellé helyezése Palotay feltételezésén alapul („Bizonyára olyanféle terítő mintaképe lebeghetett lelki szemei előtt, mint amilyen a Bethlen Kata említett recetáblás abrosza”⁵⁶⁴), és ez az összehasonlítás felveti a lehetőségét annak, hogy Bethlen Katának nemcsak a szövegei jelenthettek mintát Wesselényi Kata számára, hanem templomi adományai is.⁵⁶⁵

VI. Összegzés

A dolgozat legfőbb szemléleti-módszertani újdonságát a szövegek és a textíliák közös értelmezése, párbeszédbe léptetése jelenti. Ez a megközelítés egyszerre veszi figyelembe a művészettörténet, az irodalom- és a történettudomány eredményeit, és szoros mikrokontextuális elemzéssel igyekszik feltárni egy-egy fonalas munka adott közegben érvényesülő olvasatát. Tágabban pedig ennek a szemléletnek az alkalmazásával igyekszik megközelíteni a kora újkori európai női műveltség kérdését. Ebből adódóan az értekezés újdonságát mindenekelőtt a Bethlen Kata adományait elemző fejezet jelenti, amely eddig figyelmen kívül maradt, fel nem tárt összefüggések megvilágítására vállalkozott. A szövegek és a szövegek „összeolvasása” árnyalja a rögzült interpretációkat és további eredményekkel egészíti ki a korábbi kutatásokat. Bethlen Kata fogarasi, olthévízi és debreceni textíliái esetében ez a szemlélet meg tudta mutatni, hogy az adományok hogyan épültek be a

⁵⁶² A stilizált madár forma felvidéki eredetéről ld. *Uo.*, 15.

⁵⁶³ *Uo.*, 16.

⁵⁶⁴ *Uo.*, 16.

⁵⁶⁵ Bethlen Kata recetáblás adományaihoz még inkább hasonlíthat Wesselényi Kata bakonszegi eklézsiának adományozott keszkenője, amelynek kék színű recekockái patyolat részekkel váltakoznak: „5ik Egy nyoltzkotzkájú, mellynek kotzkái egymást felváltva rész szerént kék Retzék rész szerint patyolatok ezen körül varrással: B. VESELÉNYI KATA KÉSZÍTETTE ÚR ASZTALÁRA Ao. 1772.” *TiREL*, I. 1. s. 2/a egyházlátogatási iratok 1733–1980, Debreceni egyházmegye, 11. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában található 1809-es vizitációs feljegyzés szerint Wesselényi Kata három abroszt és nyolc keszkenőt adományozott a bakonszegi templomnak, amelyek a feliratok alapján 1765 és 1776 között készültek. Szintén az 1809-es egyházlátogatás alkalmával rögzítettek három további Wesselényi Kata nevével ellátott textíliát a zsákai református egyház tulajdonában. A két település a Rhédey család birtokaihoz tartozott, ez magyarázza az adományozásokat. P. Szalay Emőke felmérései szerint mindezen fonalas munkák közül mára egy darab maradt fenn. P. SZALAY, *Úrihímezések Hajú-Biharban*, i. m., 30, 49, 54.

patróna reprezentációjába, hogyan váltak a hit és a felekezeti identitás kifejezőivé, ezen keresztül pedig a konfesszionális polémia eszközévé. A pontosabb értelmezést a fonalas munkák mintavilágának, szín- és anyaghasználatának elemzése mellett a patróna leveleinek, imádságainak, önéletírásának, az általa támogatott kiadványoknak, illetve a rá vonatkozó kortárs szövegeknek a bevonása tette lehetővé. Ennek során az is megmutatkozott, hogy a textíliák által hordozott jelentésnek az adott kontextus különböző árnyalatait képes megmutatni, felerősíteni. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a források hiányosságából adódóan a dolgozatban bemutatott értelmezések egy lehetséges olvasatot jelentenek, amely a jelenleg ismert adatok alapján bizonyult jól érvelhetőnek. Tovább erősítheti a koncepciót a textíliák recepciójának bevonása, amely – a megfelelő forrásadottságok esetén – meg tudja mutatni, hogy az adományok az alkotói intencióval összhangban lévő szerepet töltöttek-e be az adott közösségben, illetve az adományozó szándékának megfelelő interpretáció társult-e hozzájuk.

Bethlen Kata alakja a 18. századi nemes és főrangú asszonyok között kiemelkedően jó forrásadottságokkal rendelkezik, hozzá köthető szövegek és textíliák egyaránt fennmaradtak – többek között a kora újkor egyetlen nyomtatásban megjelent magyar nyelvű női önéletírása. A patróna mindkét területen rendszeresen alkotott, így jól dokumentált, jelentős anyagot hagyott hátra, amely különösen alkalmas az ilyen irányú kutatásokhoz. Az általa (is) megjelenített, képviselt nőkép és patrónai minta mellett egyes szövegei – elsősorban imádságoskönyve – példaértékkel bírhatott kortársai, köztük Wesselényi Kata számára. Wesselényi Kata nevével ellátott textíliákat és életeseményeihez szorosan kapcsolódó imádságokat, könyörgéseket szintén ismerünk – ám ez utóbbi forráscsoport kéziratos formája miatt kisebb nyilvánossághoz jutott. A patróna személye azonban szintén kiválóan alkalmas a textusok és textilek közös értelmezésére, e komparatív szemlélet érvényesítésére. A Bethlen Kata adományaihoz hasonló elemzés a kutatás további feladatai közé tartozik, ám ennek lehetőségét talán az értekezés jelen formájában is sikerült érzékeltetni. Igen lényeges szempont továbbá, hogy a két patróna viszonyában feltételezhetően közvetlen hatás is érvényesül, így a hagyományfolytonosság megmutatását is lehetővé teszi.

A konkrét elemzések tágabb kontextusát a lányok tanulásának, művelődésének kora újkori lehetőségei, formái jelentik. Ennek felvázolásában a dolgozat nagyban támaszkodik a nemzetközi és a magyar kutatások eredményeire, emellett pedig igyekszik bevonni kevésbé figyelembe vett és elemzett korpuszokat is. A magyar szakirodalomból nem hiányzó, de némileg elhanyagolt szövegcsoporthoz tartoznak a mintakönyvek és a női lexikonok, amelyeknek főként német nyelvű kiadásai kerültek a disszertáció érdeklődésébe. Ezek tanulmányozására Bécsben az Osztrák Nemzeti Könyvtár, a Bécsi Egyetemi Könyvtár és az Iparművészeti Múzeum könyvtárának

gyűjteményeiben nyílt lehetőségem különböző ösztöndíjak alkalmával. A nemzeti könyvtár (Österreichische Nationalbibliothek) központi állománya mellett a kép- és grafikai (Bilder und Grafiken), valamint a kéziratok és régi nyomtatványok (Handschriften und alte Drucke) archívumában kutattam. A mintakönyvek szempontjából különösen gazdag az Iparművészeti Múzeum könyvtárának (Museum für angewandte Kunst Bibliothek) anyaga, amelyhez a legfontosabb külföldi szakirodalmakat az egyetem központi könyvtárában (Universität Wien Hauptbibliothek) és szakgyűjteményeiben (Fachbibliothek Europäische Ethologie, Fachbibliothek Wissenschaft, Fachbibliothek Romanistik, Fachbibliothek Kunstgeschichte) találtam. A lányok nevelésének, műveltségének európai kontextusához szintén az egyetemi állományban fellelhető munkák jelentették a legfontosabb szakirodalmi bázist.

Bethlen Kata templomi adományainak elemzése jelentős levéltári anyagot mozgat, amelyeket erdélyi kutatóutak alkalmával volt szerencsém alaposan felmérni. A munka jelentős része a kolozsvári archívumokban zajlott, az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában, az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában, valamint a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár régi magyar könyvtárgyűjteményében. Ezúton is külön köszönöm Ősz Sándor Elődnek és Molnár B. Lehelnek, hogy jelentős mértékben segítettek a kolozsvári kutatásaimat. A *Iubar Solis Iustitiae* kéziratát Olthévízen a református lelkész, Sylvester Aba jóvoltából tanulmányozhattam. Az olthévízi eseményekre vonatkozóan ez az egyik legjelentősebb forrás, amely azonban különösen nehezen hozzáférhető, hiszen nem került be könyvtári állományba, a helyi lelkész a mai napig vezeti gyülekezeti naplót.

A patróna debreceni adományaira, illetve a város konfesszionális helyzetére vonatkozóan a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában és a Tiszántúli Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtárban találhatóak adatok, illetve maguk az adományok is a Debreceni Református Kollégium Múzeumában vannak kiállítva. A nevezett intézményekben Kovács Ágnes, Szabadi István és Oláh Róbert járult hozzá a munkámhoz, amit külön köszönök mindannyiuknak. Bethlen Kata orvoságos könyvét, valamint Bod Péternek a patróna fölött mondott halotti beszédét az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában és a Régi Nyomtatványok Tárában volt lehetőségem személyesen is megvizsgálni, így az ezekre vonatkozó kijelentéseket autopsziával is meg tudtam erősíteni. Végül pedig a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban a kéziratos Wesselényi Kata anyagot futottam át, ennek alaposabb feldolgozására további kutatóutak alkalmával kerülhet sor.

Már most jól láthatóak tehát a kutatás további irányai, amelyek közül Wesselényi Kata textíliáinak megkezdett mikrokontextuális elemzése és értelmezése a legsürgetőbb feladat. Hasonlóan fontos az elemzett adományok esetében a recepcióra vonatkozó források minél alaposabb feltárása, amely közelebb enged az adott közösségben érvényesülő értelmezésükhöz. Indokolt lenne továbbá a kora újkor egyéb kiemelkedő nőalakjai esetében is párbeszédbe léptetni a szövegeket és szöveget, szisztematikusan alkalmazva e szemléletet – így lehetőség nyílik e módszertan következetes érvényesítésére. A lányok nevelésére, a nők művelődésére vonatkozó – európai, illetve magyar és erdélyi – források körét további szövegcsoportokkal lehet bővíteni, amelyek tovább árnyalhatják az eddigi kijelentéseket. Különösen alkalmasnak tűnik erre a Kirchen- und Schulordnungen korpusza, amelyben a lányok tanítására vonatkozó javaslatok is helyet kaphatnak, mint például Zepper munkájában. Az elvégzendő feladatok ellenére azonban, reményem szerint, az értekezés talán jelen formájában is hozzá tudott járulni a nők 17–18. századi műveltségére vonatkozó ismereteink bővítéséhez.

VII. Mellékletek

VII. 1. melléklet

A Frauentzimmer-Lexicon 1715-ös kiadásának metszete

VII. 2. melléklet

A Frauenzimmer-Lexicon 1739-es és 1773-as kiadásának metszete

VII. 3. melléklet

Jacob Foillet mintakönyvének dedikációja (New Modelbuch, Mömpelgard, 1598.)

New Modelbuch Darinnen allerley außgeschnittene Arbeit in kleiner mittelmässiger und grosser form erst newlich erfunden. Allen tugendsamen Frawen unnd Jungfrawen sehr nüslich. Gedruckt zu Mümpelgarten durch Jacob Foillet. 1598.

Der Durchleuchtigen Hochgebornen Fürstin unnd Frawen Cybilla Hertzogin zu Würtemberg vnd Leck Bräuin zu Mümpelgard gebornen Fürstin zu Anhalt zc. meiner gnäbigen Frawen.

Durchleuchtige Hochgeborene Fürstin / gnädige Fraw / es ist mir dieses neue Modelbuch von einem guten freundt zugestellt worden / welcher sich in ehrlichen Künsten zu vben/wann er von anderen geschäfften weil gehabt / angefangen allerhand Mödel zu mahlen / unnd selber ins Holtz zu graben. Nach dem aber solcher viel worden / und ich sie in ein Buch zusammen getragen / damit ich meinen freunden es mittheilen köndte / bin ich angetrieben worden / wiewol es anfangs nicht dahin angesehen/das ichs in druck verfertigen / und also under jederman publicirn solte. Da ich dann solchem wolmeinenden raht nicht sehr zu wider seyn wollen / weil meines bedunckens schöne Arbeit darinnen / und darzu dienen können / daß sie dem müssiggang wehren under dem Frauenzimmer / und denen lust und kurtzweil machen / so ehrliche Arbeit und Künsten lieb haben. Wie es aber sonsten breuchlich / das wo neue Bücher außgehn / sie hohen und fürnemmen Personen zugeschrieben werden / damit sie under selbiger schutz und schirm vor den Läster meulern / so ander Leut Arbeit zu tadeln pflege / sicher seyen / Also habe ich auch gegenwertiges Buch Ewer Fürstlichen Gnaden dediciren und zuschreiben wollen / der hoffnung / es solle desto weniger von andern angefochten und getadelt werden. Neben dem das ich mich schuldig erkenne / auff alle weg gegen E. F. G. mich danckbar zu beweisen / nun aber kein ander mittel / mein underthänig danckbar Gemüht zu erzeigen habe / als gegenwertiges Buch welches ich hiemit in underthänigkeit Ewer Fürstlichen Gnaden offerire / mit underthäniger bitt / sie wolle es in gnaden auffnehmen / unnd nicht so fast das werck an ihm selber / als meinen geneigten willen / Ewer Fürstlichen Gnaden underthänige dienst zu leisten ansehen. Thuealso Euwer Fürstlichen Gnaden sampt deren vielgeliebten Gemahl / meinen gnadigen Fürsten und Herzen / und Fürstliche Kinder in den schutz deß Allmächtigen / und mich selbigen zu Gnaden befehlen. Zu Mümpelgard/den 4. Januarij / im Jahr 1598.

E. F. G.

Underthäniger

Jacob Foillet.

VII. 4. melléklet

Andrea Bretschneider mintakönyvének dedikációja (Neu Modelbuch, Leipzig, 1619.)

New Modelbüch

Darinnen allerten Künstliche Viesirung vnd

Müster artiger Zürge vnd Schöner Blümmen zu zierlichen

Vverschlegen / Haupt:Schürtz:Schnüp tüchern / Haüben /

Handschüben / Mabren gehengen / Kampfütterten vnd der

gleichen / auff Mabler naht vnd Seidenstückerarbeit gantz
Küntlich gemahlt vnd vorgerissen / Dergleichen nie
beuorn noch Nie in Drück außgangen
Leipzig, 1619
Inn Verlegüng
Andreas Bretschneider Mahller

Der Edlen und Adelichen Tugendbreichen Frawen Catharina von Dorstats / gebohrne Löserin / Deß
Wol Edlen Gestrengen vnd Ehenvesten Herrn Christoff von Dorstats / Erbsassen auff Emersleben
und Doppenroda / Ehelichen Haußfrawen / Meiner in Ehren günstigen Freundin.

Edle vnnd Viel Ehrentungendreiche Ehrengünstige Freundin Demnach ich vor vnndefehr zehen
Jahren ein geringes Modelbüchlein in Druck verfertigen vnd vnter E. E. Tugend geliebten Junckers
vnd Ehegemahls Adelicher Töchtere Namen habe außgehen lassen aber solche Exemplaria
vorlengst gantzlichen abgangen vnd keine mehr zu seilen kauff vorhanden seynd gleichwol von
unterschiedenen vornehmen Adelstandes Personen zum öfftern ersuchet worden bin solches
wiederumb in Druck zug eben. Als habe ich es hierbey auffs new mit vielen schönen zierlichen
vnnd Kunstreichen newen Modeln vermehren vnd unter E. Edl. Tugend. Namen aus folgenden
Ursachen abermal zum öffentlichen Druck kommen lassen wollen. Erstlich weilich gewiß berichtet
worden das E. E. Tugend an solchen vnnd dergleichen Büchern nicht allein grosse beliebung tragen
Sondern auch nechst der Gottesfurcht und ihrer Haußhaltung in nehen stricken wircken vnd
dergleichen Weiblicher Arbeit fleissig üben vnd derselben gebrauchen Dardurch sie zuförderst
hochgerühmet dann auch vielen Adelichen Weibsbildern gleichsam als ein Spiegel Adelicher
Tugendes vorgestellt wird.

Dors andere daß ich mich gegen E. E. Tugend. Dielgeliebten Junckern vnd Ehegemahlt meinem
Großgünstigen Junckern vnd M/Wolgeneigten Freund Wegen derer mir in vielwege erzeugeten
favors vnd Wolthaten umb etwas danckbar bezeugte vnd dann endlichen das diß mein geringfügiges
Werck durch E. E. Tugenden als eine Dornehme Patronin mehr ansehens gewinnen vnd vor
denjenigen so viel richten aber wenig tichten können desto sicherer seyn möge. Bin dem nach der
tröstlichen zuversicht E. E. T. werden diß geringe Papierne Geschenck Ehrengünstig von mir auff
vnd annehmen vnd desselben vnd meine günstige Patronin verbleiben.

Solches umb E. E. T. Ehrengüblich zuverschulden bin ich bereit vnnd willig dieselbe sampt ihren
vieligeliebten Junckern vnd dessen gantzer familien Gottes genädigen Schutz zu lang wieriger
bestendiger Leibesgesundtheit vnd aller ersprießlichen Wolfahrt mich aber zu ihrer allerseits
Ehrengünstigen andencken hiemit empfehlen. Datum Leipzig den 3. Febr. Im Jahr 1619.

E. Edel vnd Adel: Tugend.
Ehren Dienstwilliger
...enning Groß der jünger
Buchhandler daselbst.

VII. 5. melléklet

Johann Siebmacher mintakönyvének dedikációja (Schön neues Modelbuch, Nürnberg, 1597.)

Schön Neues Modelbuch von allerley lustigen Mödeln naczunehen, zuwürcken unn zusticken gemacht im Jar Ch. 1597

Zu Nürnberg bey Balthaser Laimoyen Zuerfragen
Allen ehrenbarn Tugendsamen Frawen vnd Jungfrawen die zu solcher Nehkunst vnd Modelarbeit Lust vnd liebe tragen.

Bleich wie all ander Kunst auff Erd

sind Gottes gute gaben werd.

Als die Gott der Allmechtig weiß

dem menschlichen geschlecht zum preiß.

Auß sonderlicher lieb und gnadt

zu ihrem nutz und frommen hat.

Verliehen und gegeben da und derselbigen Semina,

in die Natur gepflantzt hat ein

und sie damit geziert gar sein.

Also hat er auch diese Kunst

deß Neehens (wie auch andere sonst

Dem Menschen auch mit gnaden reich

in der Schöpfung eingossen gleich

dann nie kein volck gewesen ist

so Barbarisch wie man dann list

in den Historien das nit het

gehabt wissenschaftt ander stett

von solcher Kunst deß Neehes sein

was glaubens die auch gwesen sein

dann welch Volck ist gewesen je

grausamer vnd gleich wie das Vih

zurechnen Barbarischer art

als eben die Türcken zur fart

noch sind man bey ihnen geleich

weiber die in dieser Kunst reich

mit Nechen Wircken stricken sein

So künstlich und geübet sein

das sie auch wol zu diesen zeitten
den Christlichen Weibern bey weiten
Überlegen sein (doch darmit
ich jen nit lob vnd diese nit
will han darmit verachtet eben
und jen den preuß allein wolt gebn.)
So wird doch gschen jeder zeit
Künstlich ding ihrer hand arbeit
damit aber nicht ungefehr
ein verachter dieser Kunst wer
der sagen möcht es wer nicht sein
noch rümblich das eben allein
Christen Weiber und Jungfrawn schon
sich drauff theten befleussen thon
und lernen solten zu den stunden
was Neidn und Türcken Weiber funden
so soll man wissen zu der srift
das diese Kunst deß Neehens ist
bald nach anfang der Welt gewesen
vor der Sindflut wie man thut Lesn
Naema Lamechs Tochter sein
die erst Nettrin soll gwesen sein
die dasselbig erfunden hatt
von solcher es weiter von statt
auff andere auch ist kommen fort
die solchs gelernet an dem ort
auch wird gedacht an manchem endt
im alt und newen Testament
in viel Historien man find
das jeder zeit gewesen sind
Gottselig Matronen vor dissen
die sich der Neekunft han beflissen
aber daß werden globt mit ehr
in heiliger Schrifft anderswo mehr

die Weiber und Jungfrauen schon
die mit der hand arbeiten thon
waß redlichs und den Müssiggang
als einen Runder und anfang
aller Laster mit fleiß vermeiden
auch ist noch kundt zu unsern zeiten
daß der Meisttheils Weibsbilder schon
die fürnembsten solchs lernen thon.
Und ihre zeit darmit vertreiben
den Müssiggang dafür lan bleiben
wie noch werden gefunden viel
fürnem Matronen die ich will
kurz halben jetzt nicht nennen mehr
die nicht wenig lob preiß und ehr
auch nuß frommen und ander gaben
mit grossen Rumb erlanget haben
durch ihren fleiß und geschickligkeit
mit dem Neehen zu dieser zeit
doch ist zumercken hie darneben
welcher von Gott die gnad ist geben
die vor anderen da etwas kan
daß sie dasselb nicht wende an
allein zu Hoffart und wolt trachten
ander mit dardurch zuverachten
die sol zum benspil nemen da
die Kunstreich Nethrin Archana
wie die Poeten von ihr gschriebl
daß sie hab groß Hochfart getriebl
mit ihren Künsten mancherlen
Spinnen Neehen und Würcken fren
mit solchen allen gfürt groß pracht
die gotter selbst darob veracht
sam sie solchs von ihr selber hett
niemand ihr solchs gleich können thet

die wurd von Gott gestrafft zur Rach
daß sie für ihr ehr schand und schmach
Bekam zlohn einr Spinnen art
Darein sie auch verwandelt ward
srumb welch solch gaben spürt in ihr
die brauch solche zu gschmuck und zier
(Dann euserlich schmuck wol thut stan
wann nur das Hetz nicht hanget dran
und danck Gott für solch gaben meh
das ihr nicht wie Archanna geh
welche nun solchs betrachtet eben
und braucht ihr Kunst und fleuß darnebn
zu nutz und förderung gemein
ihrs Nechsten und ihr nicht allein
die erlanget dadurch bereit
preuß Lob Rumb Ehr und Würdigkeit
von jedermenniglich so gut
wo man ihrs werckts gedencken thut
darumb ihr Tugendsamen froh
Frawen und auch Jungfrawen schon
all die solch Kunst deß Neehens lieben
und sich drin begern zu üben
nemet diß Buch mit Mödel an
die ich zusam gemachet han
hoff es soll ihr vielen damit
gedienet sein wie ich dann nit
zweiffel drumb brauchst zu eurem nutz
will euch hiermit in Gottes schutz
befohlen han zu aller zeit
der geb euch dort die ewig freud
und die auff Erden glück und heil
und mir desselben auch ein theil
sampt allen die solchs auch begern
Amen Gott wird uns solchs gwehren. J. S.

VII. 6. melléklet

Bethlen Kata templomi adományai

Bethlen Kata templomi adományai

I. Fonalas munkák		
Tétel	Leírás, forrás és szakirodalom	Megjegyzés
Magyarkirályfalva, 1712 és 1714 között		
I/1. táblás rece abrosz	„185/172 cm. 13 rece és 12 lengyolcs mezőből álló abrosz. A rece mezőkben az evangélisták jelvényei neveikkel (3-3) középen pedig az Agnus Dei; valamennyi recébe »KB« betűk beszőve. Az abrosz szélein csipke.” (Debreczeni, 1937, 0069.) „A recetáblák nemcsak méretben (30X30 cm) azonosak a hévízi, debreceni és gyulafehérvári abroszok recetábláival, hanem mintázatuknak minden egyes kis részlete is mintha ezeknek hű másolata lenne. Különösen feltűnő ez olyan, általánosnak nem mondható szabálytalanság tekintetében, mint amilyen Lukács evangélista nevének magyaros írásmódja. A 13 recetábla is azonos módon van patyolatkockákkal váltakozva összeillesztve, mint az előbb leírtaknál láttuk. Középen itt is az Agnus Dei szerepel. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a belehímzett <i>K. B.</i> betűk is az azonoság mellett szólnak, bizonyára eléggé megtámasztottuk feltevéseinket.” (Palotay, 1940, 19.) „Az úrvacsorai abrosz anyaga táblákra szabott fehér lenvászón, a 12 vászonmező közé 13 fehér lenfonalból készült recetáblát illesztettek, majd karéjos szélű, vert csipkével szegélyezték. A középső recetáblán Isten báránya-ábrázolást látunk, a többit a négy evangélista szimbóluma és neve díszíti. Valamennyi recetáblán a <i>K. B.</i> monogrammal találkozunk.” (Kataszter, III. 662–663.)	Debreczeni még küllőkirályfalvi adományként írta le. A szakirodalom technikája, anyaga és mintavilága, valamint a <i>K. B.</i> monogram miatt köti Bethlen Katához, ám erre egyértelmű forrásunk nincs. Magyarkirályfalván ma is meglévő darab. Autopszia: Horváth Iringó.
Fogarás, 1720-as évek		
I/2. szószéktakaró	„Prédikáló Székre való Sárga Selyem tafota virágokra varrott Takaró.” (1773-as leltári feljegyzés) „Mindkét terítő narancssárga selyemből való, arany szalaggal szegve. A szószéktartó téglalapalakú, s fedő oldalán egy keskenyebb rész szalaggal elválasztódik a többitől. Ez a keskeny rész borítja a szószék korlátját [...] Eredeti rendeltetését a szószéktartóba hímzett két medaillon látszik felfedni. Ezeknek egyikében a széki gróf Teleki, másikában a bethleni gróf Bethlen család címerét látjuk, s a virágkoszorún kívül eső karikában a TELEKI JOSEF és BETHLEN KATA nevei olvashatók.” (Palotay, 1940, 20.) „A leltár tehát egy szószéktakarót és egy úrasztali terítőt említ, mindkettő taftból, azaz lágy, puhaesésű, selyemből készült. [...] Mindkét terítő dohányszínű selyemből való, arany szállal hímzett skófiomos vertcsipkével szedve. Az asztalterítő kerek lapja körül – ugyanazon anyagból – széles fodor esik alá. A terítőkön feltűnik néhány szerkezeti varrás, jól látható, hogy egyes hímzésdíszítés – a	Az 1773-as leltári feljegyzést Palotay idézi. Autopszia: Gesztelyi Hermína.

	varrás mentén – szét van vágva. Ez arra utal, hogy a himzett selyem valamikor más célra készült, s csak utólag alakították át templomi térítőkké. Eredeti rendeleítését a szószéktakaróra himzett két medallion magyarázza. Az egyikbe a széki gróf Teleki, a másodikba: bethleni gróf Bethlen család címerét hímezték, s a virágkoszorún kívül eső karikában Teleki József és Bethlen Kata nevei olvashatók.” (Kőváriné Fülöp, 1994, 312–313.) „A szószéktartó és az úrasztali terítő aransárga, vízmintás vászonkötéses taftselyem (franciául moire, régi szép nevén habosselyem) alapon színes selyemszállal túlnyomórészt laposöltéssel, illetve tűfestéssel természetes virág-, állat- és embermintákkal kivarrott. Drapp lenvászon bélésével együtt himzett. A téglalap alakú szószéktartó hossza felül 233,5 cm, alul 229 cm, szélessége 131 cm. Mindkét darab több kisebb részből van összeállítva, némelyik rész láthatóan már az eredeti ruhán is a selyemszéléknek megfelelően összeállított, más darabok pedig az eredetiből kivágva, érezhetően azt a törekvést fejezik ki, hogy minden rész himzett legyen.” (F. Dózsa, 2002, 224–225.)	
I/3. úrasztal takaró	„Úr Asztalára való Sárga Selyem virágokra varrott tafota Kerek Szép Abrosz.” (1773-as leltári feljegyzés) „Az asztalterítő kerek lapja körül – ugyanazon anyagból – széles fodor csüng alá.” (Palotay, 1940, 20.) „mindkettő taftból, azaz lágy, puhaesésű, selyemből készült. [...] Mindkét terítő dohányszínű selyemből való, arany szállal himzett skófiomos vertcsipkével szedve. Az asztalterítő kerek lapja körül – ugyanazon anyagból – széles fodor esik alá. A terítőkön feltűnik néhány szerkezeti varrás, jól látható, hogy egyes himzésdíszítés – a varrás mentén – szét van vágva. Ez arra utal, hogy a himzett selyem valamikor más célra készült, s csak utólag alakították át templomi térítőkké.” (Kőváriné Fülöp, 1994, 312–313.) „A terítő szélei karéjosan eldolgazottak, vörös alapon ezüstsínű áttört selyemszegéllyel. A terítő felső harmadát kopott, oxidálódott aranycsipke díszíti, de ott nincs elvágv. Kör alakú, 112,5 cm-es átmérőjű belső részét egy lazán ráncolt fodor veszi körül, melynek hossza 30 cm, összesen tehát 142,5 cm az átmérője, a kerülete pedig 349 cm. A kört aranycsipke szegélyezi. Mindkét darab több kisebb részből van összeállítva, némelyik rész láthatóan már az eredeti ruhán is a selyemszéléknek megfelelően összeállított, más darabok pedig az eredetiből kivágva, érezhetően azt a törekvést fejezik ki, hogy minden rész himzett legyen.” (F. Dózsa, 2002, 225.)	Az 1773-as leltári feljegyzést Palotay idézi. Kőváriné Fülöp Katalin pedig nagyban támaszkodik Palotay leírására. Autopszia: Gesztelyi Hermina.
Olthévíz, 1725–1727		
I/4. abrosz	„Egy gyolcs abroszt, mely köröskörnyül és a közepin két renddel sok színű selyemmel és arany fonallal varrott virágágakkal meg vagyon cifrázva, a széle karmasin-selyemmel hányva” (Iubar, 1727, 40.; Palotay, 1940, 11.)	Az első olthévízi lelkész, Vásárhelyi János összeírásából ismert darab. Palotay a Iubar leírását idézi. Ld. még II/3, II/4, II/5.
I/5. asztalkeszkenő	„Egy patyolat asztal-keszkenőt, melynek körülötte vagyon egy tenyérnyi szélességű fehér kötés.”	Az első olthévízi lelkész, Vásárhelyi János összeírásából ismert darab. Palotay a Iubar

	(Iubar, 1727, 40.; Palotay, 1940, 11.)	leírását idézi. Ld. még II/3, II/4, II/5.
I/6. szőnyeg	„Találtam egy asztalra való dufla szőnyeget is.” (Iubar, 1727, 41.; Palotay, 1940, 11.)	Az első olthévízi lelkész, Vásárhelyi János összeírásából ismert darab. Palotay a Iubar leírását idézi. Ld. még II/3, II/4, II/5.
Olthévíz, 1733		
I/7. táblás rece abrosz	„Egy táblás drága abroszal, melyben húsz tábla vagyon, azaz öt rend tábla, minden rendben négynégy tábla, a’ mely tábláknak szelyei potyolatból vágnak, azoknak közepi reczéből, a’ melyeknek pedig szelyei reczék, közepi potyolat. A’ recze sárgával és fejjel vagyon töltve, a’ potyolat részek pedig szép mesterséggel külömb-külobb színü selyemel arany és ezüst fonallal vagynak megviragolva.” (Iubar, 1733, 77.; Palotay, 1940, 12.)	Az 1733-as feljegyzésből ismert darab. Palotay a Iubar leírását idézi. Ld. még II/6.
I/8. keszkenő	„Egy potyolat asztal keszkenővel, mellyen négy nagy tiszta arany fonalból varrott virág, és ugyan annyi kisebb taláztatik, a’ széle arany galandba vagyon beszegve.” (Iubar, 1733, 77.; Palotay, 1940, 12.)	Az 1733-as feljegyzésből ismert darab. Palotay a Iubar leírását idézi. Ld. még II/6.
Olthévíz, 1735		
I/9. szőnyeg	„szép mesterséggel maga tulajdon kezével varrott asztali szőnyeggel (melyben vagyon két kereken varrott ablakban metszött feketével kígyó címer)” (Iubar, 1735, 87.; Palotay, 1940, 14.)	Az 1735-ös feljegyzésből ismert darab. Palotay a Iubar leírását idézi. Ld. még II/8.
I/10. keszkenő	„Egy igen jeles mesterséggel készített keszkenőt, mellynek a közepin vagyon egy karmasin szín selyemből kötött ezüst és arannyal töltött Bárány formát mutató Tzímer, keresztes zászlót tartván ilyen két betűvel B. K., a körül vagyon fejjel patyolat közé két rendel foglaltatott ugyan karmasin szín selyemből kötött ezüst s arannyal töltött retze két renddel.” (Iubar, 1735, 87.) „95/93 cm. Recéből és tüllszerű patyolatból összeállított terítő. A hálózat karmazsin selyem. Kitöltés arany és ezüst skófiom. A külső csík dusabban van töltve bár azonos a belsővel. Reneszansz jellegű. A közép mezőn az Agnus Dei a kehellyel és BK monogrammal. Alatta és előtte virágos fa.” (Debreczeni, 1937, 122.) „95×95 cm, alanyaga igen finom, áttetsző vászon, a két rececsík, valamint a középső tábla hálólappja borvörös selyemből készült, melyre mintázata arany és ezüst fonállal himzett. A zászlós báránynak a képen sötétebbnek látszó részeit szövöttes öltéssel (a külföldi szakirodalomban »Stopfstich«, »point de toile« néven ismert technikával) dolgozták, a háló kockáit mindkét irányban átvarrva, míg a világosabbnak látszó, a szélek felé eső felületek: a zászló, a bárany farka, lábai, stb. fűző-öltéssel (»point de reprise«) vannak egyirányban átvarrva. A betétcsík és a szegélycsipke fonala, technikai kivitele a középső tábláéval azonos, a képen is észlelhető tónuskülönbség onnan ered, hogy a betétcsík nagyobb lyukú recéből készült, mint a szegélycsipke, a kitöltése ritkásabb, mint a szegélyé.” (Palotay, 1940, 14–15.)	Autopszia: Gesztelyi Hermina. Ld. még II/8.
I/11. táblás rece abrosz	„Egy abroszt, melyben vagyon tizenkét patyolatból való táblák között elegyített karmasin szín selyemből kötött fejjel tészával töltött retzéből álló, háma bárányt tize egy egy fejjel sást mutató, tizen három tábla mindenik magában, e két betűt viselvén B. K. és egészen körül vétévén karmasin szín selyemből fejjel tészával	Autopszia: Gesztelyi Hermina. Ld. még II/8.

	kötött tsipkével.” (Iubar, 1735, 88.) „150/150 cm. 13 rece és 12 gyolcs mezőből összeállított abrosz szegélyén csipkével. A recék hálójá karmazsin selyem, kitöltésük fehér (lapos) és krém (hálózott). A középső az Agnus Dei-t ábrázolja a többi pedig az evangélisták jelképeit (négy: Márk, négy: János, 2 Máté és 2 Lukács), melyeknek mondat szallagjain [sic] S MARCVS, S LUKACS, S IOHANNES, S MATHEUS, feliratokkal. Mindenikben BK monogram [sic], kivéve az Agnus táblát, hol azonban egy kehely van a bárány lábánál. Szegélyén karmazsin csipke apró fehér betétekkel és erezéssel.” (Debreczeni, 1937, 122.) „a (150×150 cm nagyságú) abrosznak ugyanilyen borvörös selyemből készült recetábláit nem arany- és ezüsfonállal, hanem csupán sárga selyemszállal és fehér pamutlall varrták ki. Előbbivel a szövőöltéses, utóbbival a fűzőöltéses felületeket töltötték ki. Az abrosz középső recetáblájának mintája azonos a keszkenőjével: Isten bárányát, az Agnus Dei-t, ábrázolja. E Krisztus-szimbólum körül az evangélisták jelképei helyeződnek el a többi recetáblán, amelyek közül kettő Máté, négy Márk, kettő Lukács és négy János evangélista jelképeit mutatja. Mindenik alak feliratszalagot tart, amelyen az illető evangélista neve olvasható, s annál különösebb, hogy a leltárkészítő pap csak bárányt és egyfejű sast vélt bennük felismerni. [...] A középső recetábla kivételével, mindeniken ott látjuk az ajándékozó nevének kezdőbetűit: B. K. [...] Az abroszt – a kor stílusának, kézimunkadívatjának megfelelően – vetélt (vert) csipke szegélyezi.” (Palotay, 1940, 15.)	
Gyulafehérvár, 1735		
I/12. keszkenő	„megírt abroszhoz hasonló kisebb abroszt bárány Czímer a közepin” (1735-ös leltári feljegyzés) „Egy 83/85 hasonló összeállítású terítő, recze csak a közepén van »Agnus Dei«. Körötte még egy sáv. Szélén csipke.” (Debreczeni, 1930, 194.) „Az abroszhoz itt is keszkenő tartozott, mégpedig vele azonos anyagú és színezésű. Középső recetáblájának mintája azonos a hévízi keszkenőével, betétcsíkja keskenyebb, egyszerűbb mintájú füzér. Keskeny vetélt csipke foglalja be körös-körül a keszkenőt.” (Palotay, 1940, 17.)	Az 1735-ös leltári feljegyzést Palotay idézi. Gyulafehérváron ma is meglévő darab.
I/13. táblás rece abrosz	„edj asztalra való abroszt, melyen is külömb-külobb féle selyemmel s arany fonállal varrott negyvennégy virágok vagy ágak vadnak. Hasonlóképen az evangélisták Czimerei egy pulpitusra való aranyos és ezüstös Tabirot” (1735-ös leltári feljegyzés) „Egy 145/145 zöldes barna hálójú, arany és ezüst skófiú töltésű recekockákból és később újított kékes szürke (...) kockákból álló abrosz. A recén az evangélisták jelképei (mint Óraljaboldogfalván!), mindegyik 3 sor, legközepe csak sávok (rece). Árva Bethlen Kata 1764 [sic!] adta.” (Debreczeni, 1930, 194.)	Az 1735-ös leltári feljegyzést Palotay idézi. Debreczeni közlésének dátuma nem lehet helyes, hiszen Bethlen Kata ekkor már öt éve halott volt, nem tudni, mi alapján állapította meg az 1764-es évszámot. Gyulafehérváron ma is meglévő darab.

	„Az abroszon itt is pontosan ugyanazokat az evangélista-jelképeket láthatjuk a recekockákba hímezve, mint amilyenekkel Olthévízen ismerkedtünk meg. Számuk is azonos. Csupán a középső, zászlós báránnyt mutató recetábla hiányzik. Helyébe itt – kissé megokolatlanul – öt keskeny rececsipke-csíkot varrtak betétszerűen az anyagba. [...] Itt szürkés-kék selyem-táblák váltakoznak zöldesbarna selyemfonálból készült recetáblákkal, amelyekre arannyal és ezüsttel varrták ki a mintát. [...] Szegélycsipke helyett itt csupán keskeny tűzött csipke foglalja be az abroszt. A recekockákban megtaláljuk az ajándékozó nevének kezdőbetűit: az A. és B. betű egyik szára közös, s utóbbiban a K. betű két szárát is belehelyezték.” (Palotay, 1940, 16–17.)	
Lisznyó, 1736 előtt		
I/14. receabrosz	„Ezzel egy abroszt, mely récéből, gyolcsból álló ezüst és arany fonállal különb-különbféle sellyemmel ékes virágokkal varrott.” (A Sepsi Református Egyházmegye, 2005, 157.)	Az 1736-os vizitációs bejegyzésből ismert darab. Horváth Iringó felmérése szerint ma Lisznyón nem őriznek régi textíliát. Ld. még II/9.
I/15. keszkenő	„E mellett egy fátyol küs ruha, melynek körüli ékes virágoson szőtt czifrázott retze, szép fehér körül varrva.” (A Sepsi Református Egyházmegye, 2005, 157.)	Az 1736-os vizitációs bejegyzésből ismert darab. Horváth Iringó felmérése szerint ma Lisznyón nem őriznek régi textíliát. Ld. még II/9.
Aldoboly, 1739 és 1742 között		
I/16. keszkenő	„egy kék-sárga fehér sellyemmel kockáson kötött fehér potyolat keszkenőt, in aeternam memóriám.” (A Sepsi Református Egyházmegye, 2005, 29.)	Az 1742-es vizitációs bejegyzésből ismert darab. Horváth Iringó felmérése és közlése alapján ma őriznek Aldobolyon egy abroszt, amelynek recetáblái kék, sárga és fehér selyemfonállal készültek, ám nem bizonyítható, hogy ez Bethlen Katától származik. Autopszia: Horváth Iringó. Ld. még II/10, II/11, II/12.
Debrecen, 1743		
I/17. keszkenő	„Vagyon ezen ezüst edényekkel egy abrosz és egy keszkenő patyolatbul, mind a kettőnek a közepin és körös környül a szélin karmasin színű selyemből szőtt recze, fehér és sárga selyemmel ki varrva.” (debreceni városi jegyzőkönyv, 1743, 426.) „Ezen ezüst edényekkel egy abrosz és egy keszkenő, és körös-körül a szélén karmazsin szín selyemből szőtt recze fehér és sárga selyemmel kivarrrva; s mindezek az ispotályi templomhoz adattak” (Szűcs, 1872, 900.) „Egy abrosz és egy keszkenő patyolatból, mind a kettőnek közepiben és körül a szélein karmazsinszínű selyemből szőtt recze, fehér és sárga selyemmel kivarrrva.” (Herpay, 1929, 109–110.) „[...] a keszkenő pedig bizonyára kehelyborító kendő volt. A 3. ábrán látható keszkenő közepében az abroszéinál valamivel nagyobb, de egyébként azonos kivitelű recekocka a zászlós báránnyt tünteti fel [...] E keszkenő kerülete dús, de nem súlyos gránátalma-mintás, 20 cm. széles rececsipke, melynek színezése, technikája a kockáéval	Szűcs István és Herpay Gábor a városi jegyzőkönyvet idézik – nem egészen pontosan. Köváriné Fülöp Katalin pedig Herpayra hivatkozik. Nem tudni, hogy Takács Béla mi alapján állapította meg az 1741-es eklézsiába kerülést, esetleg az adományokon lévő dátum indíthatta erre. A keszkenőt a Debreceni Református Kollégium Múzeumában őrzik. Autopszia: Gesztelyi Hermina. Ld. még II/13, II/14, II/15.

	egyező. A csipke mintája inkább a XVII. század modorára utal: jól tagolt, helyesen elosztott díszítményű, s nincs meg benne korának túlzásfolt, elaprózott, egymásbafonódó ágas-bogas összevisszasága.” (Palotay, 1936, 85.) „A debreceni keszkenő középső táblája teljesen azonos mintájú a hévízivel. Itt azonban a keszkenőt is ugyanolyan fonállal hímezték ki, mint a hozzávaló abroszt: fehér és sárga selyemfonállal. [...] széles, gazdag mintázatú reccszipke-szegélyének köszöni, s ezért effajta régi munkáink legbecsesebbjei közé tartozik. A 20 cm széles csipke ismétlődő gránátalma-mustrájú virágbokrokból tevődik össze.” (Palotay, 1940, 18.) „Az abroszt, illetve a terítőt már 1741-ben megkapta az ispotályi gyülekezet, amelynek receptáblás díszítményei azonosak voltak a Bethlen Kata által már korábban, az olthévízi, gyulafehérvári, magyarkirályfalvi eklézsiának adományozott abroszok mintáival. [...] Tehát az abroszt mintegy 20 cm szélességben gránátalmákból, stilizált virágokból, levelekből alkotott reccszipkés sáv veszi körül. A díszítmények ekrű és sárga színű selyemmel vannak a vörös hálóra rádolgozva. A terítő közepén az Agnus Dei áll a keresztes zászlóval, a Bárány előtt kehely rajza látszik. A fehér vászonmezőket itt is fehér bársony helyettesíti és a receptáblák alatt vörös selyembélés van.” (Takács, 1983, 98.) „Egy abrosz és egy keszkenő patyolatból.” (Kőváriné Fülöp, 1994, 312.) „Fehér bársony, meggypiros selyem recekockás, fehér és sárga (ma sárga és csaknem mustárszínű) selyemfonallal, szövöttes és fűzőöltéssel készült négyzetes, rózsaszín anyaggal bélelt terítő. Közepén 35×35 cm recekockában zászlós bárány, előtte kehely virágos ággal, lába alatt virágos ág; »ABK« monogrammal. A recekockát körülvevő 14 cm széles fehér bársonycsík szélén körben 20 cm széles reccszipke négy sarkában átlósan elhelyezett két kacsából kinövő, szíven áthaladó egy egyenes száron gránátalma két nagy levéllel; mindegyik oldalon egy egyenes száron elhelyezett nagy gránátalmát, a szárból kétoldalt kinövő egy-egy kisebb virágot közrezáró egy-egy ferdén lefelé fordított ívbe hajló szárú nagy gránátalmából, levelekből álló, oldalaként kétszer ismétlődő motívummal. Szélén keskeny cakkos szegélycsipkével.” (A Magyar Református Egyház Javainak Tára, 2015, 225.)	
I/18.táblás rece abrosz	„Vagyon ezen ezüst edényekkel egy abrosz és egy keszkenő patyolatbul, mind a kettőnek a közepin és körös környül a szélin karmasin színű selyembül szőtt recze, fejeér és sárga selyemmel ki varrva.” (debreceni városi jegyzőkönyv, 1743, 426.) „Ezen ezüst edényekkel egy abrosz és egy keszkenő, és körös-körül a szélén karmazsin szín selyemből szőtt recze fehér és sárga selyemmel kivarrva; s mindezek az ispotályi templomhoz adattak” (Szűcs, 1872, 900.) „Egy abrosz és egy keszkenő patyolatból, mind a kettőnek közepiben és körül a szélein karmazsinszínű selyemből szőtt recze, fejeér és	Szűcs István és Herpay Gábor a városi jegyzőkönyvet idézik – nem egészen pontosan. Kőváriné Fülöp Katalin Takács Bélára hivatkozik. Nem tudni, hogy Takács Béla mi alapján állapította meg az 1741-es eklézsiába kerülést, esetleg az adományokon lévő dátum indíthatta erre. Palotay Gertrúd leírásának megfelelő állapotban van ma az abrosz, vagyis három darabban található. Ez a magyarázata annak, hogy a Református Egyház Javainak Tára három önálló textíliaként írja le, amelyből kettő teljesen egyezik. Ma ez az abrosz a Debreceni Református Kollégium

	sárga selyemmel kivarrrva.” (Herpay, 1929, 109–110.) „[...] az abrosz 13 drb egyenlő nagyságú recekockából van olyképpen összeállítva, hogy 2 – 2 recekocka közé, mindkét irányban, sakktáblaszerűen, mindig egy vele egyenlő nagyságú vászonkocka ékelődik. A szabályos négyszögekből összerakott terítő így maga is négyszögletes. A recekockák hálója meggypiros selyemből készült. Annak ellenére, hogy a háló meglehetősen nagylyukú, a díszítmény rajza igen finom és dús részletezésű. Minden recekockába egy-egy szimbolikus alak: az evangélisták jelképe van hímézve; az evangélisták neve a feliratszalagon olvasható. A négyféle díszítmény közül három ott látjuk az ajándékozó nevének kezdőbetűit: A. B. K. (Árva Bethlen Kata). A kivarrrásra használt selyem közül a képen sötétebbnek látszó: a sárga színű – ma már csaknem mustárszínű –, a világosabb: megsárgult fehér. A sötétebb közép részek ú. n. szövöttes-öltéssel, a világosabb szélsők, valamint a körvonalak ú. n. fűzött öltéssel készültek. Az abroszt körülvevő keskeny rececsipke színe és technikája a kockákéval azonos, szigorúan mértanias mintája azonban más stílus körbe tartozik s a pompás terítőhöz mérten kissé igénytelen [...] Az egykor négyszög alakú abrosz ma két nagyobb hosszúság és egy kicsiny négyszögű terítőre van szétszabdaltva, s az egykori 13 recekocka közül kettő elkallódott. Ugyancsak hiányzik a szegélycsipke két kockaoldal hosszának megfelelő darabja is.” (Palotay, 1936, 84–85.) „2-2 téglalapalakú, öt-öt recekockából álló terítőre és egy kis kendőre szabdaltál szét, - utóbbit egyetlen recetáblából alakítva. Az eredeti abrosz bizonyára épűgy, mint ikertestvérei, a hévízi és gyulafehérvári abroszok, 13 recekockából állott, amelyek közül kettő sajnálatos módon elkallódott s veszendőbe ment a szegélycsipke két kockaoldal-hossznyi darabja is. A patyolatrészeket szükségesnek vélték fehér bársonnyal helyettesíteni, s [...] alábélelték borvörös selyemmel. [...] A debreceni és hévízi abroszok között alig lehetett különbség, mert hiszen a recekockák színezése, mérete s mintázata is teljesen azonos. Ami azonnal szemünkbe ötlük az, hogy a debreceni recetáblán az A. B. K. betűk vannak a hálóba belehímézve. [...] A debreceni abrosz szegélycsipkéje más, mint a hévízié, amennyiben nem vetélt csipke, hanem rece, mégpedig a hévízi keskenő betétsíkjához hasonló, de annál egyszerűbb és keskenyebb.” (Palotay, 1940, 18.) „Az ispotályi templomnak küldött abroszt 13-13 rece és vörös patyolatábla díszítette. A hálós alapra a négy evangélista nevét, illetve szimbólumát hímézte Bethlen Kata: Mátét az angyallal, Márkot a szárnyas oroszlánnal, Lukácsot a tulokkal, Jánost a sassal. Az abrosz közepén lévő kockába az Agnus Dei, Isten Bárányának jelképe került. Az apostolok nevei szalagfonaton helyezkednek el, és minden tábla sarkában olvasható az A. B. K. = Árva Bethlen Kata neve. [...] Az abroszt keskeny, selyem vertcsipke szegélyezte.” (Takács, 1983, 98.) „Az abroszt, illetve a terítőt már 1741-ben megkapta az ispotályi gyülekezet, amelynek recetáblás díszítményei azonosak voltak a Bethlen Kata által már korábban, az olthévízi, gyulafehérvári, magyarkirályfalvi eklézsiának adományozott abroszok mintáival.	Múzeumában található. Autopszia: Gesztelyi Hermina. Ld. még II/13, II/14, II/15.
--	---	---

	[...] Az abroszt 13—13 rece és vörös patyolattábla díszítette. A hálós alapra a négy evangélista neve és szimbóluma került. Közepére az Agnus Deit, Isten bárányának jelképét hímizte. Az abroszt selyemmel varrt, keskeny csipke szegélyezte.” (Kőváriné Fülöp, 1994, 312.) „Meggypiros selyem recekockás, fehér bársonnyal körülvevett, fehér és sárga (ma sárga és mustárszínű) selyemfonallal, szövöttes és fűzőöltéssel készült négyzetes, rózsaszín anyaggal bélelt kehelytakaró. Középen: »ABK« monogram alatt kiterjesztett szárnyú szimbolikus alak, elől lebegő szalagon: »S. Matheus« felirattal. Széles bársony csíkszegéllyel körülveve.” „Öt darab fehér bársony és öt darab meggypiros selyem, egyenlő nagyságú recekockából álló fehér és sárga (ma sárga és csaknem mustárszínű) selyemfonallal, szövöttes és fűzőöltéssel készült téglalap alakú, rózsaszín anyaggal bélelt, sakktáblaszerűen összerakott terítő. A nagy lyukú háló díszítményének rajza igen finom és dús részletezésű. Minden recekockán egy-egy szimbolikus állatalak található: a felső két kockában a terítő széle felé néző egy-egy kiterjesztett kétszárnyú »madár«-alak, az alsó sor két szélső kockájában szintén kifelé néző egy-egy szárnyas állat, egy kiterjesztett szárnyal; az alsó sor középső kockájában a zászlós bárány, mindegyik kockában szalagon felirat: »S Marcus« »S Johannes« »S Lukas« »S Johannes« »S Marcus«; három kockában »ABK« monogram. A terítő három oldalán körülvevő rececsipke szegély színe és technikája a kockáival azonos; szigorúan mértanias mintája azonban más stílus körbe tartozik.” (A Magyar Református Egyház Javainak Tára, 2015, 225, 226.)	
Zabola, 18. század derekán		
I/19. táblás rece abrosz	„méltóságos néhai Sacri Romani Imperii comes Teleki Josef uram házas társa, méltóságos Bethlen Kata asszony ő nagysága conferált ecclesia számára egy abroszt kotzkáson seljemma varrottat, melynek kotzkájának seljem táblájára a 4 Evangélisták címerei reá varrottak, igen szép munka.” (1749-es vizitációs feljegyzés) „Felületén tizenhárom lila és aranybarna színű recekocka váltakozik sakktáblaszerűen patyolatfehér négyszögekkel. A négyzetekben található minták azonosak az olthévízi, gyulafehérvári és debreceni úrasztali terítők díszítményeivel. A terítők közepén Agnus Deit, Krisztust láthatjuk, a háló többi kockájában az evangélistákat és nevüket hímezték. A tudatos tervezés szembeütő, a közepén található zászlós bárányt körülvevő négy kockában Máté, Márk, Lukács és János jelképei láthatók. Mindenik alak feliratos szalagot tart, melyen saját neve olvasható. A szegélycsipkét geometrikus elemek díszítik. A receháló alapja lilászvörös selyem, közepén aranybarna és fehér. Az alakok térbeli elhelyezése szintén a gondos tervezést mutatja.” (Serdült Benke, 2012, 48.)	Az 1749-es vizitációs feljegyzést Serdült Benke idézi. Erről az abroszról eddig nem szólt a szakirodalom, ebben az írásban is csak analógiaként említik meg. Autopszia: Horváth Iringó.

II. Ötvösmunkák és ónedények		
Tétel	Leírás, forrás és szakirodalom	Megjegyzés
Fintaháza, 1715		

II/1. ezüst tányér	„Anno Domini 1716 Die 16 Januariis. In Visitatione K. Sz. Miklosini celebrata, hozaték előnkben Grof Bethlen Katha asszony ő Nagysága Néhai Grof Bethlen Samuel ő Nagyságuk gyermekének jeles ajándéka fő ditsőségre mellyet conferált egy jeles ezüst tányér (: ugy mint három taller nyomo, mellyre neve is fel van metzve illy irással: Grof Bethlen Katha: Anno 1715” (1716-os vizitációs feljegyzés) Kelemen, 1898, 541; Nagy Mózes, 1939, 6.; Lukinich, 1927, 524, 577.; Palotay, 1940, 11.	Kelemen Lajos és Nagy Mózes Erzsébet a vizitációs feljegyzést idézik, a többi tanulmányban csak megemlítik az ezüst tányért. A fintaházi lelkész közlésére támaszkodó Palotay 1715-re teszi az adományozást, amely valószínűnek tűnik figyelembe véve a vizitáció dátumát. Csak feljegyzésből ismert darab.
II/2. aranyozott ezüst talpas pohár	„Groff Bethlen Katha Aszszony confexit egy szép labas ezüst aranyas pohárt a Ref. Fintahazi Úr Asztalára.” (1716-os vizitációs feljegyzés) Lukinich, 1927, 524, 577.; Palotay, 1940, 11.	Lukinich Imre 1716-ra teszi az adományt, amely azonban mindenhol az ezüst tányérral együtt szerepel, nagy valószínűséggel adományozásuk is egyszerre történt. Palotay itt is a fintaházi lelkész közlésére támaszkodik. Csak feljegyzésből ismert darab.
Olthévíz, 1725–1727		
II/3. fedeles ónkanna	„Egy fedeles ón kannát illyen irással: TELEKI JOSEF, BETLEN KATA 1725. Ezek felett egy korona vagyon felmeczve.” (Iubar, 1727, 40.)	Később sehol sem említik, csak ebből a feljegyzésből ismert. Ld. még I/4, I/5, I/6.
II/4. óntányér	„Két ón tányérotskát, mind a’ kettőn illyen betűk vagynak: T. J. B. K. 1725.” (Iubar, 1727, 40.) „Kis óntányér. Peremén metszett leveles koszorúban leveles korona, alatta T I/B K/ monogramm, a koszorún kívül pedig 1725 évszám.” (Debreczeni, 1937, 122.)	Míg az első összeírás két óntányért jegyzett fel, addig Debreczeninél már csak egyről esik szó. Később sehol sem említik, csak ebből a két feljegyzésből ismert. Ld. még I/4, I/5, I/6.
II/5. fedeles serleg	„Egy lábas ezüst kívül ’s belől megaranyozott czapás pohárt, mellynek illyen részei vagynak: 1. A’ talpa, melly alsó párkannyán vagyon egy D betű, mellyet nem meczésnek mesterségével mecztettenek reája, hanem nyomtatásnak mesterségével. 2. A’ talpán fellyül a’ két soróf között egy ezüst rósa fejéren. 3. A’ szára, melly a’ kiülő virágok közt megvayon czapázva, fellyel három karja mellyen a’ pohár feneke áll. 4. A’ pohár feneke és a’ szára között egy fejer ezüst rósa. 5. Maga a’ pohár nyólcz szegre, alól völgyelve, hójagolva és czapázva, fellyül sima és czapázott. 6. A’ fedele, hójagolva, völgyelve és czapázva. 7. A’ fedél tetejibe egy fenn álló ember kép, mellynek bal keze könyökén fellyel tsonka, jobb kezében tart egy tollat, melly tollunak erősségére abronts forma ragadott fejéhez és farához. 8. A’ soróf tokja, mellynek nagyobb kerülete vagyon egy közönséges tallérnál, ennek külső része aranyas, belső fejer. 9. A’ két soróf között egy aranyas gomb és egy fejer rósa.” (Iubar, 1727, 39.) „Kívül-belül aranyozott ezüst. Kígyóbőrözéssel (cápázással). Fedélcsúcsán babérágat tartó klasszikus nőalak.” (Debreczeni, 1937, 122.) Markos-hagyaték	Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárban található Markos-hagyaték 1735-ös dátummal közli, de már az első hévízi lelkész, Vásárhelyi János 1727-es összeírásában is szerepelt. Autopszia: Gesztelyi Hermína. Ld. még I/4, I/5, I/6.
Olthévíz, 1733		
II/6. ón keresztelő kanna	„Egy herba tejes ibrik forma tsatornás ón keresztelő kannával.” (Iubar, 1733, 77.)	Később sehol sem említik, csak ebből a feljegyzésből ismert. Ld. még I/7, I/8.
Olthévíz, 1734		
II/7. két ezüst	„Azonban a Mél[tósá]gós Aszszony ő N[agysá]ga Istenes	Először a második Hévízi lelkész,

tányér	kegyelmességéből akarván kezdett jó munkáját továbbra is vinni és azzal a Hévízi Ref. Ekklesiát ékesíteni a több Sacramentumi készülethez, Uri Gratiájából ujjonnan készített s ajándékozott egy pár finum ezüst Tányérokat; mellyeken inscriptio helyet ezek olvastatnak. Tsináltatta Arva Betlen Kata a Ref. Hévízi Ekklesiának Számára Úr Vatsorája ki szolgáltatására; Mellyben a setétség el mult és amaz igaz Világosság immár fenlik. I Joh II. 8. Aő 1734. Item Esa LX 22 A kitsiny ezerre szaparodik és a kevés erőss Nemzetségre Ao 1734.” (Iubar, 1734, 83.) „Két 180 mm átmérőjű ezüst tányér. Peremükön felirat: TSINÁLTATTA ÁRVA BETLEN KATA A RÉF:HÉVIZI EKKLÉSIÁNAK SZÁMÁRA ÚR VATSORÁJA KI SZOLGÁLTATÁSÁRA//1734. MELLYBEN A SETÉTSÉG ELMULT ÉS AMAZ IGAZ VILÁGOSSÁG IMMÁR FÉNLIK JOH.II.8. A másodikon a bibliai idézet: ESAI:LX:XXII. A KITSIN EZERRE SZAPORODIK ÉS A KEVÉS ERŐSS NEMZETSÉGRE.” (Debreceni, 1937, 122.) Markos-hagyaték	Diószegi János jegyezte fel. Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárban lévő Markos-hagyatékban található egy rossz minőségű fénymásolat a két tányér fotójáról. Debreceni gyűjtéséből is ismert. Autopszia: Gesztelyi Hermina.
Olthévíz, 1735		
II/8. cápás pohár	„Egy belől aranyozott, kívül tzipás ezüsből valo nagy Pohárt, mellyen illyen irás vagyon ARVA BETHLEN KATA A HÉVIZI EKKLESIA SZÁMÁRA TSINÁLTATTA Ephes II 13 De mostan a Kristus Jesusban ti kik régen tavul valatok közel valokká lettetek.” (Iubar, 1735, 88.) „Kívül-belül aranyozott, masszív ezüst pohár. Felirata az ajak alatt: 1735. DIE:31:JAN://ÁRVA BETHLEN KATA AZ HÉVIZI R:EKKLÉZIA SZÁMÁRA TSINÁLTATTA Efés:II:13. De mostan a Kristus jesusban ti kik régen tavul valatok, közel valókká lóttetek a Kristus vére által//” (Debreceni, 1937, 122.) Markos-hagyaték	A pohár első feljegyzése Diószegi Jánostól, Olthévíz második lelkészétől származik. Szintén az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárban lévő Markos-hagyatékban található egy fénymásolat a pohár fotójáról. Autopszia: Gesztelyi Hermina. Ld. még I/9, I/10, I/11.
Lisznyó, 1736 előtt		
II/9. kristálypohár	„Minden bonumi megvadnak az ecclesianak úgy, amint urbanizáltattak fellyebb, pagina 210. Eo plus, hogy méltóságos gróffi úri asszony Bethlen Kata asszony néhai Teleki Jóseph gróff úr házastársa buzgó indulatból Isten dicsőségére conferált egy ezüstbe foglaltatott, arany füsttel üttetett flajtz virágokkal ékesítettett és gyöngyökkel is cifrázott kristálypohárt, melynek fedele tiszta ezüsből álló arany füstös ezüst virágocskákkal tornyozott.” (A Sepsi Református Egyházmege, 2005, 157.)	Az 1736-os vizitációs bejegyzésből ismert darab. Ld. még I/14, I/15.
Aldoboly, 1739 és 1742 között		
II/10. kókuszdió serleg	„Minden bonumi az ecclesianak meg vadnak, amint urbanizáltattak volt anno 1736. Eo plus: Hogy conferált az néhai méltóságos gróf széki Teleki Jósef úr özvegye, született Gróf Árva Bethlen Kata önágsága egy ezüstbe foglalt, szerecsen dióból való tisztességes pohárt [...]” (A Sepsi Református Egyházmege, 2005, 29.) „A talp és nádusz sima, a kókuszdiót három pánttal zárták közre, amelyeket két-két liliosor szegélyezte sodrony alkot. A kuppakosár	Az 1742-es vizitációs bejegyzésből ismert darab. Kovács leírása alapján a kókuszdióserleg kuppája és kuppakosara a 17. században készült, mai formáját pedig 1739-ben nyerte el, amikor a szebeni Johannes I. Georgius Weinhold korongos talppal, körte alakú nádusszal látta el. Autopszia: Kovács Mária Márta. Ld. még I/16.

	felső részén lefele csüngő liliomsor díszíti, felette virágokból és téglalapokból álló fríz húzódik. A talp peremén beütött mesterjegy alapján, I. Georgius Weinhold munkájának tekintjük, aki gyakran dolgozik a református egyházat kedvelő és pártfogoló Árva Bethlen Kata megrendelésére. Az adományozásról a kuppa száján olvasható körirat: »Tsináltatta Árva Bethlen Kata az All-Dobolyi Réform[átus] Eklésia Számára/A[nno] 1739«” (Kovács, 2006/2, 217.)	
II/11. két kenyérsztó óntányér	„Hogy conferált az néhai méltóságos gróf széki Teleki József úr özvegye, született Gróf Árva Bethlen Kata önnagysága [...] két pintes, metallból való tángyért, cum inscriptionibus.” (A Sepsí Református Egyházmegye, 2005, 29.) „Mindkettő keskeny peremét két vésett öv választja el kihajló szélétől. Öble lapos, közepén esztergályozás nyomai láthatók. Peremén olvasható az adományozási felirat: »Tsináltatta Árva BETHLEN KATA az All-dobolyi Réform[átus] Eklésia Számára A[nno] 1739« A körirat végét egy vésett, négyszirmú virág jelzi. [...] A tányér alján beütött mesterjegy értelmében, felül íves pajzsba helyezett DS betűk szegélyezik Szeben városjegyét, a szebeni DS mester munkája. A két tányér teljesen azonos.” (Kovács, 2006/6, 723.)	Elsőként az 1742-es vizitációs bejegyzésből ismert, Aldobolyon ma is meglévő darab. Autopszia: Kovács Mária Márta. Ld. még I/16.
II/12. ónkanna	„egy félejteles ónkannát” (A Sepsí Református Egyházmegye, 2005, 29.)	Az 1742-es vizitációs bejegyzésből ismert darab. Ld. még I/16.
Debrecen, 1743		
II/13. ezüst tányér	„Az ezüst tányér felső kerületin ilyen írás: Az Istennek ama kenyere, a ki le szállott mennyből, ád életet e Világnak. Jan.6. ezen is ugyan a felső részén a czimer, és ugyan azon írás: Árva Bethlen Kata 1741.” (debreceni városi jegyzőkönyv, 1743, 426.) „Az ezüst tányér felső körületén ily írás: »Az Istennek ezen kenyere, mely leszállott mennyből ad eledelt e világnak.« Ján. VI. Ugyanennek felső részén czimer, és ugyanazon írás: Árva Bethlen Kata 1741.” (Szűcs, 1872, 900.) „Egy ezüst tányér, kerületén ilyen felírás: »Az Istennek ama kenyere, aki leszállott mennyből, ád életet e világnak. János 6.«, azután ezen is ugyanaz a felírás.” (Herpay, 1929, 109.) Palotay, 1940, 18.; Takács, 1983, 98.; Kőváriné Fülöp, 1994, 312.	Kőváriné Fülöp Katalin Herpayra hivatkozik, Takács és Palotay csak az adományozást rögzítik. Szűcs idézi pontatlanul a bibliai szöveghelyet, ami viszont a Bethlen Kata könyvtárában megtalálható Biblia kiadások szerint megfelel a jegyzőkönyvben rögzítettnek. Csak feljegyzésből ismert darab. Ld. még I/17, I/18.
II/14. belül aranyozott ezüst cápás pohár	„A sellegnek az oldalán vagyon az M. Bethlen Familia Czimere körüle ezen írás Árva Bethlen Kata 1741.” (debreceni városi jegyzőkönyv, 1743, 426.) „A serleg oldalán van gróf Bethlen család czimere, körüle ezen írás: »Árva Bethlen Kata 1740.«” (Szűcs, 1872, 900.) „Egy ezüst, belül egészen aranyozott serleg, melynek oldalán gróf Bethlen Katalin címere és a következő felírás olvasható: »Árva Bethlen Kata 1741«” (Herpay, 1929, 109.)	Kőváriné Fülöp Katalin Herpayra hivatkozik. Szűcs 1740-es dátummal közli a poharat, noha rajta világosan kivehető az 1741. Palotay csak említi. Takács szerint augsburgi eredetű a pohár, ugyanis a HIL mesterjegy a 17. században Augsburgban tevékenykedő Hans Jerg Lang ötvöst rejti. Ez viszont azt jelenti, hogy a felirat mintegy száz évvel később került a pohárra. A Debreceni Református Kollégium Múzeumában őrzik. Autopszia: Gesztelyi Hermina. Ld. még I/17, I/18.

	„1743-ban egy aranyozott ezüst ún. »cápás« poharat” (Takács, 1983, 98.) „1 cm²-es felületén 100 pont található, a pohár palástja kb. 25 cm² nagyságú, tehát több ezer finom kalapácsütéssel munkálta meg az augsburgi mester. A pohár oldalán a bethleni Bethlen család címerét látjuk, a szájában országalmát tartó koronás kígyó figuráját, levélkoszorúval övezett felirata: ARVA BETLEN KATA 1741.” (Takács, 1988, 35.) „Egy ezüst, belül egészen aranyozott serleg, melynek oldalán gróf Bethlen Kata neve és címere látható és olvasható” (Köváriné Fülöp, 1994, 312.) „A talp- és szájperemén aranyozott ezüstpohár. A talpa többszörösen tagolt. A pohár oldalfala egyenesen, monoton bővülő. A teljes oldalfelülete cápázott, a szájperem alatti virágkoszorúban foglalt Bethlen-címer köré írt: »ÁRVA BETHLEN KATA 1741.« felirattal. Az edény talpán HH mesterjegy. valamint a középpont két ellentétes oldalán fenyőtoboz jelű próbával.” (A Magyar Református Egyház Javainak Tára, 2015, 215.) Palotay, 1940, 18.	
II/15. ezüst kehely	„Az ezüst pohárnak kerületin fellyül ilyen írás: Az Úr az én örökségemnek és Poharamnak Istene. Solt. 16.5. Az oldalán a fenn említett czimer, és körülötte azon írás Arva Bethlen Kata 1741.” (debreceni városi jegyzőkönyv, 1743, 426.) „Az ezüst pohár körületén ily írás: »Az úr az én örökségem, és poharamnak Istene.« Zsolt. XVI:5. W. Az oldalán fenix madár czimere, körülötte ily írás: »Árva Bethlen Kata 1741.«” (Szűcs, 1872, 900.) „Egy ezüst talpas pohár, kerületén ilyen felírás: »Az Úr az én örökségemnek és Pohamaramnak Istene. Solt. 16. v. 5.«; az oldalán a fent írt címer és körülötte ismét: »Árva Bethlen Kata 1741.«” (Herpay, 1929, 109.) „Talpas pohár; harangalakú aranyozott kupával. Oldalán koszorúban a Bethlen-címer, Árva Bethlen Kata neve és 1741. évszám, meg a XVI. zsoltár egy része. Súlya 27 lat. Talpa szélén 8a. jelzésű mesterjegy.” (Zoltai, 1937, 60.) „[...] egy ezüst kelyhet, egy kisebb, talpas ezüst pohárt” (Takács, 1983, 98.) „Egy ezüst talpas pohár, szintén címerrel és felirattal.” (Köváriné Fülöp, 1994, 312.) „Ezüstből, hatkarélyos, tagolt talppal, körte alakú nádusszal, hengeres, felfelé kiszélesedő sima kuppával. Kihajló szájpere me alatt vésett felirat: »AZ ÚR AZ ÉN ÖRÖKSÉGEMNEK ÉS	Ebben az esetben maga a jegyzőkönyv is helytelenül rögzítette a kehely feliratát, amely így olvasható: „Az Úr az én örökségemnek és poharamnak része”. Ezt legfőképp maga a kehely támasztja alá, de ebben az esetben is összevettem a Bethlen Kata könyvtárában megtalálható bibliakiadások szöveghelyeivel, amelyekben minden esetben <i>része</i> szerepel. A legtöbb szakirodalom ezt a helytelen közlést vette alapul, Szűcs és Herpay is. Köváriné Fülöp Katalin Herpayra hivatkozik. A Szűcs említette fönix madár nem szerepel a kehely oldalán. Takács Bélánál kehely és talpas pohár is szerepel, ezzel a plusz adománnyal máshol nem találkozhatunk. Zoltai Georgius Johannes Weinhold nagyszebeni mester munkájaként határozza meg a poharat. A Debreceni Református Kollégium Múzeumában őrzik. Autopszia: Gesztelyi Hermína. Ld. még I/17, I/18.

	POHAROMNAK RÉSZE SOLT. XVI. Vs. 5.« Elöl vésett levélkoszorúban nemesi címer, szájában országalmát tartó kígyó figurája, körül vésett felirat: »ÁRVA BETHLEN KATA 1741.« Ép.” (A Magyar Református Egyház Javainak Tára, 2015, 216.) Palotay, 1940, 18.	
--	---	--

VII. 7. melléklet
A fogarasi textíliák (1735 és 1759 között)

Úrasztali takaró, Fogaras (Saját felvétel.)

Úrasztali takaró, Fogaras (Saját felvétel.)

Szószerék takaró, Fogaras (Saját felvétel.)

VII. 8. melléklet
Az olthévízi textíliák (1735)

Táblás receabrosz, Olthévíz (Saját felvétel.)

Keszkenő, Olthévíz (Saját felvétel.)

VII. 9. melléklet
A debreceni textíliák (1743)

Táblás receabrosz, Debrecen (A Debreceni Református Kollégium Múzeumának felvétele.)

Táblás receabrosz, Debrecen (A Debreceni Református Kollégium Múzeumának felvétele.)

Keszkenő, Debrecen (A Debreceni Református Kollégium Múzeumának felvétele.)

VII. 10. melléklet

Wesselényi Kata: Magyar Ország Ditsérete

1. El készítem számat,
Szép Magyar Hazámat,
Ditsérni.
Apollo pengésit
Es hü segéttségét
Meg kérni.
Ki ki ditsérje Hazáját
Menyből (sic!) ő leg jobb joságát.
Az az életét vette
Melynek sirját ette.
Es jól tudja, és láttý joságát.
2. Magyar Országi föld.
Siros termékeny zöld
Itt mi nincs?
Buzával sok verem.
Rakva tellyes minden.
Párja nints.
Bövelkedik gabonával.
Mellyet nem kel bobanával.
A jo földbe vetni
Mert úgy is vehetni.
A bölts természetnek hatalmával.
3. Arpa köles, ros, zab,
Hajdéna, csirok bab.
Kender. Len.
Mellyekhez kell orso.
Ismét Lentse, borso.
Van jelen.
Sok jo dinnye és ugorka
Mellyekhez kell kancso borka
Török búza és mák
Ezzel telik sok sák
Mind van a' mit kíván ember torka
4. Hagyma is sokféle,
Rakva sok kert véle
Saláta
Lássátok jöjjetek
Sok a répa retek.
Kaposzta
Torma gyökér, peterselyem.
Zöldölik mint szép zöld selyem.
Ugy az ánis kapor
Sürrü mint a' sok por
Nints már töbrül szolnom idöm s helyem.
5. Hát a viragokrol
Kertbéli rosákrol

- Mit szollyak
Mint csillag égben
Ragyog szépségben.
Szint ollyak
Violákbul iffju és szüz
Bokrétát es koszorut füz.
Szekfünek illattya,
Orrunkat meg hattya.
Liliomtul távul fut a rossz bűz
6. Mustok a pinczékben.
Pinczékben iczékben
Megfornak
Nincs itt drágasága,
Hanem ocsosága,
A bornak.
Illyen jó föld sohol nintsen
Ennek mássa másutt nintsen
Isteni jó tétel,
Bőv itt ital, étel,
Mellyet mi nem adnánk egyéb kintsen.
7. Vedd a Lovat számban.
Mellyet fognak hámban
Nem lehet.
Számlálád a sok bormat,
Ökröt mely huz jármat.
Nem lehet.
Sokaságát a Tehénnek
Ládhadd itt iffjunak vénnek,
Tinonak, borjunak
Kecskének és juhnak.
Erdőn mezőn sok disznok legelnek.
8. Nosza hátsat töltsünk,
Mert terem gyümöltsünk
Bövséggel.
Barack medgy geszenye,
Berkenye, cseresznye,
Körtvélyvel.
Csudálkoszhacz a sok szilván
Eszte ki ki láthattya nyilván
Nagy a föld hatalma
Terem is sok alma
Hogyha kárt nem téssen egy ártalma
9. Aer meleg hives.
Mező kies füves,
Szénákkal.
Rakunk sok boglyákat,
Töltünk saragjakot
Villákkal.
Sokat teremnek a rétek,
A mely boramnak fu is étek.

Nyárba mely fű nedves

Télbe széna kedves.

Nints a mi földünkbe semmi vétkes.

10. Sok dolgot el hadtom,

Keveset mondattom.

Hazámrol.

Nyelvem elszáradna,

Nyálom el szárodna.

A számrol.

Ha ki beszélnem egészszen,

Torkam ereje nints készen.

Ald meg Uram minket,

Ald meg mi földünket.

Hogy itt lokjunk bátron és merészen.

VIII. Bibliográfia

VIII. 1. Kézírtatos források

Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, C3 Fogarasi Egyházközség levéltára

Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1743. évi debreceni városi jkv. 125. I.

Iubar Solis Iustitiae – Az igazság napjának fénye, olthévízi gyülekezeti napló, Olthévízi Református Egyház

KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István – KOZMA Mihály, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/A*, ford. MÁRKOS Albert, Erdélyi Unitárius Egyház Központi Gyűjtőlevéltár

TtREL, I.99.k.108. 154/1968. A Debreceni Református Egyház urasztali felszereléseinek tárgyaitak leltára

TtREL, I.99.k.108. 1238/1949. Jegyzéke a debreceni református egyházmegye /Kálvintér 17/ levéltárában megsemlélt tárgyaknak. Felvétetett Debrecenben, 1949. november hó 17-én

TtREL, I. 3. h. III. DV 26.

TtREL, I. 3. h. III. DV 27.

TtREL, I. 1. s. 2/a

WESSELÉNYI Kata, *Lelki trombitája*, Thq-116 MS. 250.

WESSELÉNYI Kata, *Élet fája*, Thq-116 c MS. 252.

WESSELÉNYI Kata, *Felemelt oszlopa*, Thq-116 d MS. 253.

WESSELÉNYI Kata, *Kedves gyümöltse*, Thq-116 e MS. 254.

WESSELÉNYI Kata, *Isten eleiben felnyújtott áldozatja*, Thq-116 f MS. 255.

WESSELÉNYI Kata, *Verses imádságok két kötetben* Thd-99 MS. 268; Thd-100 MS. 268.

VIII. 2. Nyomtatott források

AMARANTHES [Gottlieb Siegmund CORVINUS], *Frauenzimmer-Lexicon*, Leipzig, Gleditsch und Sohn, 1715.

AMARANTHES [Gottlieb Siegmund CORVINUS], *Frauenzimmer-Lexicon*, Leipzig, Gleditsch und Sohn, 1739

AMARANTHES [Gottlieb Siegmund CORVINUS], *Frauenzimmer-Lexicon*, Leipzig, Gleditsch und Sohn, 1773, I–II.

AMARANTHES [Gottlieb Siegmund CORVINUS], *Proben der Poesie in galanten- verliebten- vermischten- Schertz- und satyrischen Gedichten*, Lipcse, 1710–1711.

BECK, Martin Eugen, *Musterblätter für kirchliche Stickerei*, Leipzig, 1648.

BETHLEN Kata, *Védelmeső erős Pais*, 1751.

BOD Péter, *Tiszta, fényes, drága bíbor*, Kolozsvár, Páldi, 1762.

BOD Péter, *Szent Irás' értelmére vezelő magyar leksikon*, Kolozsvár, S. Pataki, 1746.

BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Aspasia aszszony dolga és az io erkoelczue aszszonyoknak tuekoere. Az Lucretia notayára*, Heltai, Kolozsvár, 1591, 1. (RMK I 243, RMNy 662.)

BRETSCHNEIDER, Andrea, *Neu Modelbuch*, Leipzig, 1619.

BUZINKAI György, *Rövid oktatás*, Debrecen, Margitai János, 1739.

DECSY Sámuel, *Pannóniai Fénix*, Bécs, Trattner János Tamás, 1790.

DINGELSTEDT, Franz, *Frauenspiegel*, Nürnberg, s. n., 1838.

EGENOLFF, Christian, *Modelbuch*, Frankfurt am Main, 1527.

FILEP István, *Tiszta feje bíbor öltözet*, Kolozsvár, 1762.

FOILLET, Jacob, *New Modelbuch*, Mömpelgard, 1598.

FRANCKE, Augustus Herman [...] *Oktatása a Gyermekevelésről*[...] *Magyar nyelvre fordítatott*[...] Hallában, 1711, 9. (RMK I 1782)

Großes vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste, Hrg. Johann Heinrich ZEDLER, Halle–Leipzig, 1732.

GYÖNGYÖSSI János, *Amaz öt eszes szüzeknek két barátjai: Maros-vásárhelyi Nyírő Ro'sália, és Nyírő Ágnes. Kiknek szomorú halálokon való mély bánatját emlékezetben hagyni kívánta édes Anyok, Karátsonfalvi Tót Klára, Tekint. Nyírő Sámuel Úr' Házasa Társa. Kinek kérésére készítettem nyomtatás alá 1792-ben*

HOFFMANN, Wilhelm, *Gantz new Modelbuch*, Frankfurt am Main, 1607.

LATOMUS, Sigismund, *Schön neues Modelbuch*, Frankfurt am Main, 1622.

MÁLNÁSI László, *Templum tri-unitatis, azaz: Szent-háromság' egy Isten' temploma...*, Nagyszeben, Sárdi, 1759.

MARCHAL, P. V.–GRÜNE, Paul, *Das Weib wie es sein soll. Ein Frauenspiegel*, Münster, Brunn'sche Buchdruckerei, 1863.

MÉLIUSZ JUHÁSZ Péter, *Magyar prédikációk*, Debrecen, 1563.

Nutzbares, galantes und curiöses Frauenzimmer-Lexicon, dem weiblichen Geschlechte insgesamt zu sonderbahren Nutzen, Nachricht und Ergötzlichkeit auf Begehren ausgestellt von Amaranthes. Leipzig 1715. in med. 8vo 3 Alphab., Deutsche Acta Eruditorum, oder Geschichte der Gelehrten, welche den gegenwärtigen Zustand der Literatur in Europa begreifen, 35, Leipzig, Johann Friedrich Gleditsch und Sohn, 1715.

Nutzbare, galantes und curiöses Frauenzimmer-Lexicon. Ausgestellt von Amaranthes. Median. 8. Leipzig bey Joh. Fried. Gleditsch und Sohn, 1715, 3 Alphab., Neue Bibliothec oder Nachricht und Urtheile von neuen Büchern und allerhand zur Gelehrsamkeit dienenden Sachen, 42, Frankfurt und Leipzig, Rengerischen Buchhandlung, 1715.

OSTATUS, Giovanni, *La Vera Perfettione del Disegno*, Velence, 1561.

OSTATUS, Giovanni, *La Vera Perfettione del Disegno*, Velence, 1567.

PAGANO, Matteo, *Ornamento delle belle & virtuose Donne*, Velence, 1554.

PERETSENYI NAGY László, *Heroineis az az a' nevezetes fejr népnek szép neméből magokat tetteikkel különböztető szép nemnek, élet-tárjok*, I–II, Pest, 1817.

QUENTELL, Peter, *Eyn new kunstlich Boich*, Köln, 1527.

QUENTELL, Peter, *Ein new kunstlich Modelbuch*, Köln, 1536.

RAAB, F. Ch., *Frauenspiegel oder kurze Lebensbeschreibungen berühmter Frauen aus der ältern und neuern Zeit. Mit drei Portraits*, Leipzig, Orthauss, 1845.

SEEBÖCK, Philibert, *St. Anna-Buch. Ein Frauenspiegel für Bräute, Ehefrau, Witwen und Mitglieder des St. Anna-Bundes*, Salzburg, Pustet, 1899.

SERA, Domenico de, *Opera Noua*, Velence, 1546.

SIEBMACHER, Johann, *New Modelbuch*, Basel, 1596 (?).

SIEBMACHER, Johann, *Schön neues Modelbuch*, Nürnberg, 1597.

SILBERT, Johann Peter, *Der Frauenspiegel, aufgestellt in einer Reihe Biographien gottseliger Personen aus dem Frauengeschlechte*, Wien, Haas, 1830.

STEYNER, Heinrich, *Ein New Modelbuch*, Augsburg, 1534.

TAGLIENTE, Giovanni Antonio, *Esemplario Nuova*, Velence, 1531.

TIEDGE, Christoph August, *Frauenspiegel*, Halle, Rengerschen Buchhandlung, 1807.

TIEDGE, Christoph August, *Echo oder Alexis und Ida, ein Cyclus von Liedern und Frauenspiegel*, Wien–Prag, Haas, 1813.

VAVASSARO, Giovanni Andrea, *Opera Nova Universali*, Velence, 1546.

VECELLIO, Cesare, *Corona delle nobili et virtuose donne*, Velence, 1600.

Vertheydigung der im XLII Stücke unserer Bibliothek enthaltenen Recensionen von dem Frauenzimmer- und Gelehrten-Lexico, wieder die Verfasser der Teutschen Actorum Eruditiorum, Neue Bibliothec oder Nachricht und Urtheile von neuen Büchern und allerhand zur Gelehrsamkeit dienenden Sachen, 46, Frankfurt und Leipzig, Rengerischen Buchhandlung, 1715.

ZOPPINO, Niccolo, *Esemplario di Lavori*, Velence, 1530.

ZOPPINO, Niccolo, *Gli Universali dei Belli Recami*, Velence, 1537.

VIII. 3. Modern kiadások

A Göcseji Helikon költőnői, s. a. r. és jegyz. S. Sárdi Margit, Bp., Universitas, 2002.

Árva Bethlen Kata levelei, s. a. r. LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002.

Árva Bethlen Kata, bev., jegyz. TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998.

BALASSA Ágnes, *Szakácskönyv*, szerk. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő, Attraktor, 2012.

BARTA Boldizsár, *Rövid chronica*, szerk. BALOGH István, Debrecen, HBML, 1984 (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai II).

BETHLEN Kata *Önéletírása* = *Magyar emlékirók 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók).

BETHLEN Kata, *Orvosló könyv*, szerk. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő, Attraktor, 2012.

BOD Péter, *Magyar Athenas*, s. a. r., jegyzetek, utószó TORDA István, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1982.

CSENÁLOSSI RAVAZDI András, *Méhtolmács: 1788*, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2013.

ERASMUS, Rotterdami, *Az apát és a művelt asszony* = R. E., *A nőkről és a házasságról*, ford. BENEDEK Noémi, GELLÉRFI Gergő, KASZA Péter, PETNEHÁZI Gábor, SZABÓ Ádám, SZÉLES Ágnes, vál., bev., jegyz. PETNEHÁZI Gábor, Szeged, Lazi, 2011.

FALUDI Ferenc, *Istenes jóságra és szerentsés bódog életre oktatót Nemes Asszony* = F. F., *Téli éjszakák: Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*, vál., szerk., jegy., utószó SZÖRÉNYI László, előszó RÓNAY György, Budapest, Magvető, 1978.

Háziasszonyi fortélyok a 18. században: Válogatás korabeli kéziratos munkákból, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2013.

HERMAN Ottó, *A halgazdaság rövid foglalatja*, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008.

Isten Anyaszentegyházának emlékeztire...: Református Egyházlátogatás a Borsod-Gömör-Kishonti egyházmegyében 1753–1759, 1764, szerk., utószó, jegyz. DIENES Dénes, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2001 (Acta Patakina VIII).

KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, I., ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/1.).

KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, II., ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2.).

Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről, ford. PÉTER Lajos, bev. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2).

Magyar költők antológiája, szerk. F. ALMÁSI Éva, összeáll. S. SÁRDI Margit, TÓTH László, Bp., Enciklopédia, 1997.

Magyar nőköltők a XVI. századtól a XIX. századig, szerk. és utószó S. SÁRDI Margit, Bp., Unikornis, 1999 (A magyar költészet kincsestára).

Mindenféle orvosságoknak rend szedése: XVII. századi gyógyító receptes kézirat, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2013.

PÁZMÁNY Péter, *Mint kell a keresztyén leányt nevelni* = PÁZMÁNY Péter művei, vál., gond., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1983.

Próbált orvosságok leírva: Válogatás a XV–XVII. századi gyógyító receptes kéziratokból, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2014.

Régi magyar halételek: Válogatás XIX. századi magyar szakácskönyvekből, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008.

SZENTGYÖRGYI János, *Testi orvosságok könyve*, szerk. és s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2012.

VIVES, Juan Luis, *De institutione feminae Christianae* = Vives J. Lajos válogatott neveléstudományi művei, ford., bev., jegyz. PÉTER János, Kézdivásárhely, 1935.

WERBÖCZY István *Hármaskönyve*, ford. dr. KOLOSVÁRI Sándor, dr. ÓVÁRI Kelemen, Bp., Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 2006.

WESSELÉNYI Kata, *Gazdasszonynak szükséges könyv*, szerk. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő, Attraktor, 2012.

VIII. 4. Szakirodalom

A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya) 1533 – 1750, s. a. r. Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Bp.–Szeged, OSzK–Scriptum Rt., 2003 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3).

A magyar nőnevelés úttörői, bev., jegyz. OROSZ Lajos, Bp., Tankönyvkiadó, 1962.

A magyar olvasástanítás története, szerk. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, Bp., Tankönyvkiadó, 1990.

A Magyar Református Egyház Javainak Tára – A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga, I., szerk. P. SZALAY Emőke, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015.

Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi, 2000.

A történelmi Küküllői egyházmegye egyházközsegeinek történeti katasztere, I–IV, szerk., s. a. r., bev., jegyz. BUZOGÁNY Dezső, KOVÁCS Mária Márta, ŐSZ Sándor Előd, TÓTH Levente, tanulmányok HORVÁTH Iringó, SIPOS Dávid, Kolozsvár, Koinónia, 2008–2012 (*Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania*).

Állatszimbólumtár A–Z, szerk. VÍGH Éva, Bp., Balassi, 2019.

BÁRTH Dániel, *A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek = Népi Vallásosság a Kárpát-medencében 7.*, szerk. S. LACZKOVITS Emőke, SZÖCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, Székely Nemzeti Múzeum–Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007.

BECKER-CANTARINO, Barbara, *Frauen in den Glaubenskämpfen: Öffentliche Briefe, Lieder und Gelegenheitsschriften = Deutsche Literatur von Frauen*, Hrg. Gisela BRINKER-GABLER, I, München, C. H. Beck Verlag, 1988.

BELLÁGH Rózsa, *„A jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben = A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp., Argumentum, 2007.

BENCZIK Fanny, *Az angolkisasszonyok nevelési elvei a pesti iskolájuk tükrében a 18. és 19. században = Társadalom térben és időben: Tanulmányok az új- és modernkori Magyarország eszme-, művelődés- és társadalomtörténetéből*, szerk. SZULY Rita, KRÁNITZ Péter Pál, Budapest–Piliscsaba, Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, 2015 (Doktoriskolai Konferenciák 2).

BERTA Péter, *Szubjektumok alkotta tárgyak – tárgyak által konstruált szubjektumok. Interakció, kölcsönhatás, egymásra utaltság: az „új” anyagikultúra-kutatásról*, Replika, 2008/63.

Bibliographie der Modelbücher, Hg. Arthur LOTZ, Stuttgart, Anton Hiersemann, 1963.

BICSOK Zoltán, *A bethleni Bethlenek birtokmegosztó levele 1716-ból*, Korunk, 2002. december. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2002&honap=12&cikk=7084>

BIERBACH, Mechtild, *Grundzüge humanistischer Lexikographie in Frankreich: Ideengeschichtliche und rhetorische Rezeption der Antike als Didaktik*, Tübingen–Basel, A. Francke Verlag, 1997.

BISCHOFF, Cordula, *„mit eigener Hand genähet...” Zur Funktion textiler Handarbeiten von Fürstinnen im 17. und 18. Jahrhundert = Visuelle Repräsentanz und soziale Wirklichkeit*, Hrg. Christiane KEIM, Ulla MERLE, Christina THREUTER, Herbolzheim, Centaurus Verlag, 2001.

BITSKEY István, *Képtiszelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról) = „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005.

BODAREWÉ, Katrinette, *Lesende Frauen im frühen Mittelalter = Die lesende Frau*, Hrg. Gabriela SIGNORI, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2009.

BÓDI Katalin, *Könny és tinta. A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010.

BOGYAY Tamás, *Isten báránya*, Regnum (Egyháztörténeti évkönyv 1940–1941), Bp., Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége, 1941.

BÖKÉNYI Dániel, *A magyar ABC-és olvasókönyvek történeti fejlődése a legrégibb időtől napjainkig*, Máramarossziget, Vider Nyomda, 1891.

BRANDES, Helga, *Das "Frauenzimmer-Lexicon" von Amaranthes, Das Achtzehnte Jahrhundert – Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts*, Wolfenbüttel, Wallenstein Verlag, 1998/1.

BREHMER, Ilse, *„Sie war in Höflichkeit gewandt. In Kunst geübt mit Mund und Hand. Die schöne Maid sprach rein – Französisch und Latein.”: Erziehung und Bildung der adeligen Frauen = Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich*, Hrg. Ilse BREHMER, Gertrud SIMON, Graz, Leykam, 1997.

BROKMANN-NOOREN, Christiane, *Weibliche Bildung im 18. Jahrhundert: "Gelehrtes Frauenzimmer" und "gefällige Gattin"*, Oldenburg, BIS-Verlag, 1994.

Catálogo de la exposición de lencería y encajes españoles del siglo XVI al XIX, szerk. Marqués de VALVERDE, Madrid, Artes Gráficas Mateu, 1915.

CSERMELYI Sándor, *Magyar hímzések kiállításának leíró lajstroma*, Bp., Franklin Társulat, 1918.

CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen – Budapest, Kálvin, 2011 (Speculum Historiae Debreceniense 6).

CZ. TÓTH Hajnalka, S. LACKOVITS Emőke, *16–18. századi református úrasztali textíliák a Dunántúlról*, Veszprém, Megyei Közművelődési Intézet, 1995.

DARAB Ágnes, *Komparatiztika és antikvitás*, Literatura, 2014/2.

DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009.

DEÉ NAGY Anikó, *Báró hadadi Wesselényi Kata imnaplói = „mint az gyümölczös és termett szőlöveszszóc...”*: Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére, szerk. STEMLER Ágnes, Bp., OSzK–Balassi, 2010.

DEÉ NAGY Anikó, *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyasszony*, Kolozsvár, Kriterion, 2017.

DÖRING, Detlef, *Leipzig als Produktionsort enzyklopädischer Literatur bis 1750 = eine Welt wissen. Enzyklopädien in der Frühen Neuzeit*, Hrg. Ulrich Johannes SCHNEIDER, Leipzig–Wolfenbüttel, Universitätsbibliothek Leipzig–Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, 2006.

DÜRR, Renate, *Von der Ausbildung zur Bildung. Erziehung zur Ehefrau und Hausmutter in der Frühen Neuzeit = Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*, I, Hrg. Elke KLEINAU, Claudia OPITZ, Frankfurt–New York, Campus Verlag, 1996.

Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna: Tanulmányok születésének 400. évfordulójára, szerk. TAMÁS Edit, I–II, Sárospatak, s. n., 2000.

Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezet, Vegyes források, szerk. MONOK István, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptum Kft., 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3).

FARMATI Anna, *Leány Á-BÉ-CZE A' Felsőbbek engedelmeből – avagy az alapértelmezett férfivilágkép megnyilatkozása egy iskolai kiadványtípusban = A nők és a régi magyarországi vallásosság*, Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Lelkiségtörténeti tanulmányok 10).

F. DÓZSA Katalin, *Árva Bethlen Kata szószéktartója és úrasztali terítője a fogarasi református templomban = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum–Budapesti Történeti Múzeum–Hadtörténeti Intézet, 2002.

FAZAKAS Gergely Tamás, *„tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe bérni”, Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban = Emlékezet és devóció a magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007.

FAZAKAS Gergely Tamás, *Árvaság és mártírium: A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században*, Studia Litteraria, 2012/3–4.

FAZAKAS Gergely Tamás, *Egy levéltáros hagyatéka: Markos András alig ismert kutatásai Árva Bethlen Katáról, Bod Péterről és Málnási Lászlóról = „Kezembe vészem, olvasom és arról*

elmélkedem”: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015.

FAZAKAS Gergely Tamás, *Bethlen Kata és az utolsó kenet: Felekezeti küzdelem a haldoklóért a Carolina resolutio utáni évtizedekben = Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolutiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig*, szerk. G. SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2016.

FAZAKAS Gergely Tamás, *A szerző és szerkesztői munka határai: Bethlen Kata önéletírásának és imádságoskönyvének filológiai kérdései = Az értelmezés hatalma: Módszertani tanulmányok*, szerk. TÓTH Zsombor, Bp., Reciti, 2018 (megjelenés előtt)

FAZAKAS Gergely, *Árva Bethlen Kata mint autobiográfiai jelenség (Filológiai, retorikai, történeti antropológiai közelítések Bethlen Kata szövegeihez és az árvai éntformálás 17–18. századi hagyományához)*, Debrecen, 2018 (habilitációs értekezés).

FEHÉR Erzsébet, *Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848*, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1995.

FEHÉR Katalin, *Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó*, Magyar Könyvszemle, 1999/2.

FEHÉR Katalin, *Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén*, Magyar Könyvszemle, 1993/3.

FEHÉR Katalin, *Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján*, Magyar Könyvszemle, 1999/3.

FEJÉR Tamás, *A fogarasi református eklézsia egyházzogi státusa a 17. században*, Erdélyi Múzeum, 2012/3.

FELDEN, Heide von, *Geschlechterkonstruktion und Bildungsvorstellungen aus Männer- und Frauensicht im 18. Jahrhundert = Das Geschlecht der Bildung – Die Bildung der Geschlechter*, Hrg. Britta L. BEHM, Gesa HEINRICHS, Holger TIEDMANN, Opladen, Leske + Budrich, 1999.

FELDEN, Heide von, *Geschlechterkonstruktion und Frauenbildung im 18. Jahrhundert: Jean Jacques Rousseau und die zeitgenössische Rezeption in Deutschland = Handbuch zur Frauenbildung*, Hrg. Wiltrud GIESEKE, Opladen, Leske + Budrich, 2001.

FLECKENSTEINNÉ CSERVENKA Júlia, *Reformkori magyar nyelvű ábécéskönyvek*, Magyar Pedagógia, 1976/4.

FRYE, Susan, *Pens and Needles: Women's Textualities in Early Modern England*, Philadelphia–Oxford, University of Pennsylvania Press, 2010.

GÁBORJÁNI SZABÓ Botond–HAPÁK József, *A Debreceni Református Kollégium Kincsei. Egy „keresztény reszpublika” szellemi és tárgyi öröksége*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006.

GESZTELYI Hermina, *Bethlen Kata* Orvosló könyve – Anno 1737, ItK, 2014/6.

GESZTELYI Hermina, *A női vallásosság lehetőségei és elvárt formái a hímzés- és csipkémintakönyvek ajánlásai alapján a kora újkorban = A nők és a régi magyarországi vallásosság*, Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Lelkiségtörténeti tanulmányok 10).

GESZTELYI Hermina, *Erényesség és kegyesség a mintakönyvek kontextusában. A hímző- és csipkémintakönyvek kutatási lehetőségei = Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., reciti, 2015 (Fiatalok Konferenciája 2014), 45–61.

GESZTELYI Hermina, *Térítő terítő? – Bethlen Kata úrasztali abrosza az unitárius Olthévízen = Szöveg, hordozó, közösség – Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., reciti, 2016 (Fiatalok Konferenciája 2015), 33–41.

GESZTELYI Hermina, *Református terítő unitárius közegben – Bethlen Kata 1735-ös olthévízi textíliájának felekezeti jelentősége = „Te Deum laudamus...” Teológia, liturgia és vallási élet Erdélyben a 18. század végéig*, Keresztény Magvető Füzetek, 2017/2–3, 345–358.

GESZTELYI Hermina, *A 18. századi polgári és nemes nők műveltsége az 1715-ös Frauenzimmer-Lexicon alapján = Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018 (Lelkiségtörténeti tanulmányok 18), 83–99.

GESZTELYI Hermina, *Bethlen Kata templomi adományai*, Erdélyi Múzeum, 2018/1, 88–110.

GESZTELYI Hermina, *Mit keres a szoknya az asztalon? – Bethlen Kata fogarasi adományainak elemzése*, Verso, 2018/2, 23–35.

GÉRA Eleonóra, *Budai nők a hatóság előtt a 18. század elején*, Századok, 2019/2.

GIERL, Martin, *Compilation and the Production of Knowledge in the Early German Enlightenment = Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*, Hrg. Hans Erich BÖDEKER, Peter Hanns REILL, Jürgen SCHLUMBOHM, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999.

GODINEAU, Dominique, *Die Frau der Aufklärung = Der Mensch der Aufklärung*, Hrg. Michel VOVELLE, übersetzt von Bodo SCHULZE, Rolf SCHUBERT, Andreas SIMON, Frankfurt am Main, Campus, 1996.

Gondolatok a nevelésről, ford., bev., jegyz. MUTSCHENBACHER Gyula, Bp., Katholikus Középiskolai Tanáregyesület, 1914.

GORDÁN Edina, *Iff. Teleki József (1701–1729) disszertációgyűjteménye = A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben: Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 25).

GÖNCZÖL Andrea, *Egy 18. századi unitárius dialógus a képek imádásáról*, KerMag, 2013/2.

GÖNCZÖL Andrea, *A védekezés retorikája. Szövegszervező eljárások unitárius vitairatokban a 18. század derekán*, Szeged, SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2014 (Doktori értekezés).

GREENBLATT, Stephen, *The Cultivation of Anxiety: King Lear and His Heirs = S. G., Learning to Curse: Essays in early modern culture*, New York–London, Routledge, 2007.

HAHN, Sylvia, *Frauenarbeit: Vom ausgehenden 18. bis zum 20. Jahrhundert*, Wien, Bundesministerium für Unterricht und Kunst, 1993.

HERPAY Gábor, *A debreczeni református ispotály története, 1529–1929*, Debreczen, k. n., 1929.

HERREN, Madeleine–PRODÖHL, Ines, *Kapern mit Orangenblüten – die globale Welt der Enzyklopädie = Seine Welt wissen. Enzyklopädien in der Frühen Neuzeit*, Hrg. Ulrich Johannes SCHNEIDER, Leipzig–Wolfenbüttel, Universitätsbibliothek Leipzig–Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, 2006.

H. KAKUCSKA Mária, *Vivesz János Lajos, Pázmány Péter, Juan Luis Vives (Orczy Lőrinc) és Hargittay Emil = Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, Vác, Mondat Kft., 2013.

HOPP Lajos, *Bethlen Kata = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964.

HORN Ildikó, *Nemesi árvák = Gyermek a kora újkori Magyarországon*, szerk. PÉTER Katalin, Bp., MTA TTI, 1996.

HORVÁTH Iringó, *Báró Wesselényi Kata úrasztali adományairól*, Művelődés, 2006/3.

HORVÁTH Iringó, *Báró Wesselényi Kata református gyülekezeteknek adományozott textíliáiról = Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárából*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2007.

ILKEI Ildikó, *Bethlen Kata térítése = Emlékezet és devóció a magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007.

IMRE Mihály, *Bod Péter szótárának lexikográfiai modellje = Septempunctata: Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNZES Tibor Szabolcs, Bp., reciti, 2011.

IMRE Mihály, *Kortárs lexikográfiai elméletek érvényesülése Szenci Molnár Albert szótárkiadásában = Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára*, szerk. SZABÓ András, Bp., Osiris, 2007.

JANSSEN, Carmen Viktoria, *Textile in Texture: Lesestrategien und Intertextualität bei Goethe und Bettina Brentano von Arnim*, Würzburg, Königshausen & Neumann Verlag, 2000.

KAKUCSKA Mária, *Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről*, ItK, 1985/4–5.

KALMÁR Anna, *Főúri könyvtárak, pedagógiai olvasmányok Magyarországon (1760–1815) – A magyar nyelvű nevelési és életvezetési kézikönyvek kultúrtörténetéhez = A zsoldártól a rózsaszín regényig – Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. Papp Júlia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014.

KARÁCSONY János, *A báró Wesselényi család eredeti címere*, Turul: A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye, 1899/4.

Kassa város olvasmányai 1562–1731, s. a. r. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi, Szeged, Scriptum Kft., 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15).

KASUCH, Maria, *Über die Mädchenbildung im 18. Jahrhundert = Frauenleben im Europa des 18. Jahrhunderts. Biographische Streifzüge durch weibliche Lebensentwürfe in der Zeit der Aufklärung*, Bayreuth, Verlag C. und C. Rabenstein, 2000.

KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5).

KELEMEN Lajos, *Bevezetés = Unitárius egyháztörténeti adatok (1619–1866). A Széki gróf Teleki-nemzetség maros-vásárhelyi levéltárából*, szerk. és kiad. BIÁS István, bev. KELEMEN Lajos, Maros-vásárhely, [Kossuth Nyomda], 1910.

KELEMEN Lajos, *Nagyteremi Sükösd György síremléke = K. L., Művészettörténeti tanulmányok*, I, Bukarest, Kriterion, 1977.

KÉRI Katalin, *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*, Pécs, 2015 (akadémiai doktori értekezés).

KÉRI Katalin, *Női élet, leánynevelés a XVI–XVIII. századi Magyarországon* = K. K., *Női élet, leánynevelés az újkorban. Válogatott tanulmányok*, Bp., Gondolat, 2015.

KÉRI Katalin, *Tudós nők a XVII–XVIII. századi Európában* = K. K., *Női élet, leánynevelés az újkorban: Válogatott tanulmányok*, Bp., Gondolat, 2015.

Killy Literaturlexikon: Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraumes, Hrg. Wilhelm KÜHLMANN, II, Berlin, De Gruyter Verlag, 2008.

KISS Beatrix, *A kölcsönvett misztérium. Liturgikus textíliák kiállítási kontextusban* = *Várad kincsei Debrecenben*, szerk. ANGI János, LAKNER Lajos, Debrecen, Déri Múzeum, 2015.

KISS Margit, *Alakos ábrázolások a templomokban* = *Legendás lények, varázslatos virágok*, szerk. FEJŐS Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2008.

KOLTAI András, *Batthyány Ádám: Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai: Források, feldolgozások 14).

KORONDI Ágnes, *Író és olvasó nők a középkori Magyarországon* = *A zsoltártól a rózsaszín regényig – Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. Papp Júlia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014.

KÓSA László, *Protestáns egyházas szokások és magatartásformák* = *Magyar Néprajz, Folklor 3*, szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Akadémiai, 1990.

KOVÁCS Sándor, *Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században* = *Nyelv, lelkiesség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013 (A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Kiadványai).

KÖVÁRINÉ Fülöp Katalin, *Árva Bethlen Kata fogarasi terítőjének néprajzi vonatkozásai* = *A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1992–1993*, szerk. GAZDA László, MÓDY György, Debrecen, Debreceni Déri Múzeum, 1994 (A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LXX).

KRÁSZ Lilla, *"Jánus-arcú" nők, "Jánus-arcú" hivatásban?: Falusi bábák a 18. századi hivatali akták tükrében* = *Áldás és átok, csoda és boszorkányság: vallásethnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi, 2004.

KRÁSZ Lilla, *Bábák és boszorkányok a kora újkori Magyarországon*, Rubicon, 2005/7.

KRÁSZ Lilla, „...és világra jött a gyermek...”: *A bábamesterség mint női hivatás a 18. századi Magyarországon = A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp., Argumentum, 2007.

KRÁSZ Lilla, *A női kommunikáció struktúrái a bábaság intézményének 18. századi átalakulásában*, Századok, 2019/2.

LACKNER Mónika, *Vászonhímzések = Legendás lények, varázslatos virágok*, szerk. FEJŐS Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2008.

LÁSZLÓ Emőke, *Magyar reneszánsz és barokk hímzések: Vászonalapú úrihímzések*, Bp., Iparművészeti Múzeum, 2001 (Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményei II).

LÁSZLÓ Zsófia, „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány...” *Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon = A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp., Argumentum, 2007.

LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi, 2016.

LEMMER, Manfred, *Nachwort = Nutzbares, galantes und curiöses Frauenzimmer-Lexicon*, Hrg., Nachwort Manfred LEMMER, Frankfurt am Main, Insel Verlag, 1980.

LENGYEL Tünde, *Esettanulmány a kora újkori női műveltség kérdéséhez. Elvárások, lehetőségek, határok*, Századok, 2019/2.

LENGYEL Tünde, *A kora újkori női műveltség problémái – elvárások, határok és lehetőségek = A női kommunikáció kultúrtörténete*, szerk. SIPOS Balázs, KRÁSZ Lilla, Bp., Napvilág, 2019.

Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1720, szerk. Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, József László KOVÁCS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Katalin G. SZENDE, Szeged, Scriptum Kft., 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1).

Lesestoffe in Westungarn II, Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó), Hrg. Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER, Szeged, Scriptum Kft., 1996 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2).

LÉSTYÁN Ferenc, *Megszentelt kövek: A középkori erdélyi püspökség templomai*, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, 2000.

LICHTWARK, Alfred, *Das Modelbuch des Peter Quentel = Gesammelte Studien zur Kunstgeschichte, eine Festgabe zum 4. Mai. 1885 für Anton Springer*, Leipzig, Verlag von E. A. Seemann, 1885.

LOUBIER, Jean, *Ein venetianisches Modelbuch vom Jahre 1559 in einem kursächsischen Einbände. Mit 2 Mustertafeln und einem farbigen Kunstblatt = Zeitschrift für Bücherfreunde. Monatshefte für Bibliophilie und verwandte Interessen*, hrg. Fedor VON ZOBELITZ, Bielfeld und Leipzig, Verlag von Velhagen & Klasing, 1897/1.

Magyarországi magánkönyvtárak III. 1588–1721, s. a. r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Scriptum Kft., 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2).

Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból, s. a. r., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA ITI, 1988.

Magyar Református Templomok, szerk. KOVÁTS J. István, Bp., Athenaeum, 1942.

MARKOS András–KISS Ágnes, *A Darkó-Debreczeni gyűjtemény leltára és mutatója*, Kolozsvár, 1971 (gépírat).

MARKOS András, *Árva Bethlen Kata ajándékkönyvei*, Könyvtári Szemle 1972/1.

MOLNÁR B. Lehel, *A háromszéki unitáriusok*, KerMag, 2012/3.

MEISE, Helga, *Bildungslust und Bildungslast in Autobiographien von Frauen um 1800 = Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*, Hrg. Claudia OPIT.Z, Frankfurt/New York, Campus Verlag, 1996.

MEISE, Helga, *Galanterie und Gründlichkeit: Der galante Diskurs im Spiegel der Lexika von Somaize, Lehms und Amaranthes = Der galante Diskurs. Kommunikationsideal und Epochenschwelle*, Hrg. Thomas BORGSTEDT, Andreas SOLBACH, Dresden, Thelem bei w. e. b. Universitätsverlag, 2001.

MÉSZÁROS István, *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Bp.–Dabas, Tankönyvkiadó, 1989.

MÉSZÁROS István–FLECKENSTEINNÉ CSERVENKA Júlia–ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna–KÖNYVES-TÓTH Lilla, *A magyar olvasástanítás története*, Bp., Tankönyvkiadó, 1990.

MONOK István, *A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században = A zsoltártól a rózsaszín regényig – Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. Papp Júlia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014.

NAGY Anita, *Az arisztokrata női udvartartás irányítója: a vénasszony = A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp., Argumentum, 2007.

NAGY Károly Zsolt, *A látás iskolája – a vizuális tudásátadás elemi szintje a 17–18. századi ábécéskönyvekben* = *ETHNO-LORE. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, szerk. BERTA Péter, XXVII, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2010.

NAGY Károly Zsolt, *A „cserép krigli”. Az „újrahasznosítás” problémája a református szakrális tárgykészlet esetében* = *Használtcikk-kultúrák. Ideológiák, gyakorlatok és értelmezői közösségek*, szerk. BERTA Péter, Bp., MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2012.

NAGY Károly Zsolt, *„Hová lett a református öntudat?”* = *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*, szerk. Nagy Zoltán, Bp., PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék–MTA BTK Néprajztudományi Intézet–L'Harmattan–Könyvpont, 2012.

NAGY Károly Zsolt, *Communitas et Ecclesia. A lokalitás fogalmának változásai a magyar reformátusok között* = *Hely, identitás, emlékezet*, Bp., L'Harmattan, 2015.

NAGY Márton Károly, *A példázattá írt élet*, ItK, 2011/6.

NAGY Márton Károly, *Életút-konstrukciók Bethlen Kata műveiben* = *Tudományra nevelve*, szerk. GYÖRGYINÉ Koncz Judit, KOZMA Gábor, Szeged, Gerhardus Kiadó, 2011.

NAGY Márton Károly, *Bethlen Kata imádságai* = *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2012.

NAGY Márton Károly, *„a méltóságos Teleki familiába lött béplántáltatásom”: Árva Bethlen Kata a Teleki család rendszerében* = *Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, Piliscsaba, PPKE BTK, 2014.

NAGY Zsófia Borbála, *Asszonyok „árnyék képe”. Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben*, It, 2001/1.

NAGY Zsófia, *Imádság – dokumentum – önéletrajz: Női imák a 18. századból* = *A komparáció etikája a kritikai vizsgálatokban*, szerk. BERSZÁN István, EGYED Emese, Kolozsvár, BBTE Magyar Irodalomtudományi Tanszék, 2006.

NÉKÁM LAJOSNÉ, *Barkóczy Mária terítője* = *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve XI. 1968*, szerk. JAKABFFY Imre, Bp., Népművelési Propagandairóda, 1969.

NÉMETH Balázs, *„...Isten nem aloszik, rejánk pislong...” Református életforma kialakítása a folyamatosság és a változások közepette – a 16. századi Magyarország mint példa*, Bp., Kálvin, 2005.

NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, ItK, 1984/2.

NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata és Eleonora Petersen-Merlau = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ITI–Balassi, 1994.

NIEMEYER, Beatrix, *Der Brief als weibliches Bildungsmedium im 18. Jahrhundert = Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*, Hrg. Claudia OPITZ, Frankfurt/New York, Campus Verlag, 1996.

ORBÁN János, „Mert könyvet lehetne arról írni sokat ...csak a' míg épített őlly' fényes házakat”: *Wesselényi Kata marosvásárhelyi házaról = Dolgozatok az erdélyi múzeum érem- és régiségtárából: Új sorozat VI–VII. (XVI–XVII) kötet 2011–2012*, szerk. BAJUSZ István, BENKŐ Elek, EMÖDI Tamás, KOVÁCS András, LÁSZLÓ Attila, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2013.

OLÁH Róbert, *Kőrösi Mihály konkordanciája: Egy 18. századi bibliai segédkönyv kiadástörténete*, Könyv és Könyvtár, 30(2008).

OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály református lelkészek könyves műveltsége*, Debrecen, 2016, 31 (doktori értekezés).

OPITZ, Claudia, *Erziehung und Bildung in Frauenklöstern des hohen und späten Mittelalters = Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung*, Hrg. Claudia OPITZ, Frankfurt/New York, Campus Verlag, 1996.

OPITZ, Claudia, *Hausmutter und Landesfürstin = Der Mensch des Barock*, Hrg. Rosario VILLARI, Frankfurt am Main–New York, Campus, 1997.

PALOTAY Gertrúd, *A debreceni református egyház régi terítői*, Debreceni Szemle, 1936.

PALOTAY Gertrúd, *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1940 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 117).

PALOTAY Gertrúd, *Tót csipke, tót hímzés a XVIII. századi Erdélyben*, Kolozsvár, Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Erdélyi Tudományos Intézet, 1947.

PAPP Júlia, *Bevezetés = A zsoltártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., PIM, 2014.

PAPP Kinga, *Tollforgató Kálnokiak: Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015.

PATAKI Jenő, *Árva Bethlen Kata az első magyar orvosnő*, Pásztortűz, 1926/20.

PARKER, Rozsika, *The Subversive Stitch: Embroidery and the Making of Feminine*, London–New York, I. B. Tauris, 2010.

PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp.–Eger, Kossuth, 2013.

PETNEHÁZI Gábor, *Bevezetés = Rotterdami ERASMUS, A nőkről és a házasságról*, ford. BENEDEK Noémi, GELLÉRFI Gergő, KASZA Péter, PETNEHÁZI Gábor, SZABÓ Ádám, SZÉLES Ágnes, vál., bev., jegyz. PETNEHÁZI Gábor, Szeged, Lazi, 2011.

POCSAINÉ EPERJESI Eszter, *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek néprajzi vonatkozásai: 16–17. század Tiszán inneni egyházvidék*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2007.

POCSAINÉ EPERJESI Eszter–RÁDAINÉ BODNÁR Katalin, „*Legyen kedves az Úr előtt ez ajándék...*” *A Sárospataki Református Kollégium Múzeumának úrihímzéses úrasztali terítői*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2014 (A Pataki Iskolamúzeum Gyűjteményei I).

POCSAINÉ EPERJESI Eszter–RÁDAINÉ BODNÁR Katalin, *Az úrihímzés motívumkincseinek üzenetei: A Sárospataki Református Kollégium Múzeumának úrihímzéses mintakincsei*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2015 (A Pataki Iskolamúzeum Gyűjteményei IV).

POCSAINÉ EPERJESI Eszter, *A Sárospataki Református Kollégium Múzeumának úrihímzéses úrasztali terítői*, Zempléni Múzsza, 2016/4.

POCSAINÉ EPERJESI Eszter–RÁDAINÉ BODNÁR Katalin, *Török hímzésű úrasztali terítők a Sárospataki Református Kollégium Múzeumában*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2016 (A Pataki Iskolamúzeum Gyűjteményei V).

POLLARD, Elisabeth Ann, *Pliny's Natural History and the Flavian Templum Pacis: Botanical Imperialism in the First Century C. E.*, *Journal of World History*, 20/3 (2009).

PRISTAH, Heather–SCHAECHTERLE, Inez–CARTER WOOD, Sue, *The Needle as the Pen: Intentionality, Needlework and the Production of Alternate Discourses of Power = Women and the Material Culture of Needlework and Textiles, 1750–1950*, ed. Maureen DALY GOGGIN, Beth FOWKES TOBIN, Surrey, Ashgate Publishing Limited, 2011.

P. SZALAY Emőke, *Úrihímzések Hajú-Biharban*, Debrecen, DE–BTK Néprajzi Tanszék, 2000 (*Studia Folkloristica et Ethnographica* 42).

PUKÁNSZKY Béla, *Nőnevelés a kolostorokban = Bevezetés a nőnevelés történetébe* http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/noneveles/32_nnevels_a_kolostorokban.html

S. SÁRDI Margit, *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, Bp., Akadémiai, 1976 (*Irodalomtörténeti Füzetek* 90).

S. SÁRDI Margit, *Naplók és naplóíró nők (XVII–XVIII. század)*, Irodalomtörténet, 2006/4.

S. SÁRDI Margit, *A magyar női költészet történetének első fejezete = A magyar irodalom története I: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007.

S. SÁRDI Margit, *Bethlen Kata orvosló könyve*, Magyar Könyvszemle, 124(2008).

S. SÁRDI Margit, *Női naplók = Napló-könyv: Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*, Máriabesnyő, Attraktor, 2014.

SCHERRER, Christine, *Textile Handarbeiten in der bürgerlichen Kultur in der zweiten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts*, Salzburg, 1992 (Diplomarbeit).

SCHNEIDER, Ulrich Johannes, *Bücher als Wissenmaschinen (Einleitung) = Seine Welt wissen. Enzyklopädien in der Frühen Neuzeit*, Hrg. Ulrich Johannes SCHNEIDER, Leipzig–Wolfenbüttel, Universitätsbibliothek Leipzig–Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, 2006.

SCHNEIDER, Ulrich Johannes, *Die Erfindung des allgemeinen Wissens. Enzyklopädisches Schreiben im Zeitalter der Aufklärung*, Berlin, Akademie Verlag, 2013.

SERDÜLT Benke Éva, „Isten dicsőségére tsináltatta...”, *Átalveto*, 2012. december, 50. http://www.ekosz.hu/atalveto/Atalveto_1204_84_I.pdf

SERFÖZŐ Szabolcs, *Mária Terézia magyarországi egyházi adományai = Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019.

SIEGEL, Steffen, *Die Orte des Bildes im Alphabet des enzyklopädischen Textes = Seine Welt wissen. Enzyklopädien in der Frühen Neuzeit*, Hrg. Ulrich Johannes SCHNEIDER, Leipzig–Wolfenbüttel, Universitätsbibliothek Leipzig–Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, 2006.

SIMON Melinda–SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptum, 1997 (A Kárpát-medence kora-újkorai könyvtárai II).

STACKMANN, Karl, *Philologie und Lexikographie*, Hrg. Jens von HAUSTEIN, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998 (Kleine Schriften 2).

STRADAL, Marianne–BROMMER, Ulrike, *Mit Nadel und Faden: Kulturgeschichte der klassischen Handarbeit*, Freiburg–Basel–Wien, Herder Verlag, 1990.

STÜSSEL, Kerstin, *Die 'häusliche Geschäfte' und die 'studia': Die 'gelehrten Frauenzimmer' im 18. Jahrhundert = Lebensläufe um 1800*, Hrg. Jürgen FOHRMANN, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998.

SZABADI István, *A református egyház Debrecenben a szabad királyi városi cím megszerzése után = Katolikus újjászületés Debrecenben*, szerk. OROSZ István, PAPP Klára, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2015 (Speculum Historiae Debreceniense 23).

SZABÓ András, *Női művelődés a 16. századi Magyarországon = A zsoltártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., PIM, 2014.

SZABÓ Lajos, *Kassai kálvinista krónika 1644–1944*, Kassa, saját kiadás, 1944.

SZACSVAY Éva, *Protestáns ábrázolások tanításai (Egyházművészet-népművészet)*, Bonyhádi Evangélikus Füzetek, 2008/1.

SZENTÁBRAHÁMI LOMBARD Mihály, *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint*, ford. DERZSI Károly, Kolozsvár, Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa, 1899.

Szimbólumtár, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi, 2001.

SZLATKY Mária, *Utószó=„Minden doktorságot csak ebből késértek” Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből*, kiad., szerk. SZLATKY Mária, Bp., Magvető, 1983.

Szótártani tanulmányok, szerk. ORSZÁGH László, Bp., Tankönyvkiadó, 1966.

SZÜCS István, *Szabad királyi Debreczen város történelme, Debreczennek királyi városi rangra emelkedésétől (1693) a mai időkig*, Debrecen, Ifj. Csáthy Károly, 1872.

TAKÁCS Béla, *Jegykendők az úrasztalán*, Reformátusok Lapja, 1967/8.

TAKÁCS Béla, *A református úrasztali felszerelések adományozói a XVII–XVIII. században*, Theologiai Szemle, 1975/1–2.

TAKÁCS Béla, *Református templomaink úrasztali terítői*, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1983.

TAKÁCS Béla, *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*, Bp., Magyarországi Református Egyházi Zsinat Sajtóosztálya, 1986.

TAKÁCS Béla, *Ötvösművek a Debreceni Református Kollégium Múzeumában*, Bp., Múzsák Közművelődési Kiadó, 1988 (Évezredek, évszázadok kincsei, IV).

TAKÁCS Béla, *A hajdúvárosok úrasztali felszerelései a XVIII. századi összeírások tükrében = Debrecen vonzásában*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2005.

TAKÁTS Sándor, *A régi Magyarország jókedve*, Bp., Osiris, 2002.

TASNÁDI Zsuzsanna, *Díszített iratok és kéziratok = Legendás lények, varázslatos virágok*, szerk. FEJŐS Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2008.

T. LÁDONYI Emese, *A bába- és dajkaválasztás párhuzamai a 16–17. századi magyarországi főúri gyakorlatban*, Kaleidoscope, 2018/17.

TODD, Barbara J., *The virtuous widow in Protestant England = Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, ed. by Sandra CAVALLO and Lyndan WARNER, New York, Longman, 1999.

TOMBOR Ilona, *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek*, Bp., Akadémiai, 1968.

TONK Sándor, *Árva Bethlen Kata írása és kora = Árva Bethlen Kata*, bev., jegyz. TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998.

TÜSKÉS Anna, *Szent Orsolya tisztelete a 18. századi Magyarországon és az orsolyita rend = A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015.

„Uram, hajlékodat, szeretem házadat...”. *Református művészet Magyarországon*, bev. TAKÁCS Béla, fotó HAPÁK József, Bp., Officina Nova, 1991.

VÁRKONYI Gábor, „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak...” *Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon = A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp., Argumentum, 2007.

VÁVROVÁ-ŠTIBRANÁ, Ingrid, *A pozsonyi Notre Dame-zárda nemesi növendékeinek portréi a 18. század harmadik negyedéből*, Művészettörténeti értesítő, 2002/1–2.

VERES László, *Bod Péter olthévízi élete és szolgálata (1743–1749) = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 2012 (Károli Könyvek).

V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, Bp., 2011 (doktori disszertáció).

V. LÁSZLÓ Zsófia, *Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században = A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., PIM, 2014.

WESTPHAL, Siegfried, *Reformatorische Bildungskonzepte für Mädchen und Frauen: Theorie und Praxis = Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung, I*, Hrg. Elke KLEINAU, Claudia OPITZ, Frankfurt–New York, Campus Verlag, 1996.

Absztrakt

Értekezésemben a kora újkori női műveltség kérdését igyekszem körüljárni, és elhelyezni ezen belül a textilkészítés szerepét mint az erényes nő egyik kiemelt tevékenységét. A dolgozat alapvetően a 17–18. századra koncentrál, ám a folyamatok feltárása, pontosabb megértése érdekében szükséges olykor a korábbi évszázadokra történő reflexió. A dolgozat interdiszciplináris, kultúratudományos szemléletéből adódóan különböző területek és módszerek találkoznak a téma feldolgozása során.

Tágabb kontextusként a női művelődés európai és magyar, valamint erdélyi lehetőségeit igyekszem megmutatni, amelyek szoros kölcsönhatásban állnak egymással. Az Európa-szerte forgalomban lévő nőkép, az ideális nő alakjának feltárása során elsőként a szöveges forrásokra támaszkodom. A női műveltség kérdése elválaszthatatlan a lánynevelés korabeli megítélésétől, különböző típusaitól, így ezek számbavételére is sor kerül. Ennek során válik különösen látványossá, hogy a textilkészítés, hímzés kivétel nélkül jelen van a lányok nevelésének minden formájában. Ez egyúttal arra is rámutat, hogy a nők műveltségének kifejeződését, reprezentációját legalább annyira a tárgyi kultúra terén érdemes keresni, mint a szöveges források között. A továbbiakban tehát egyrészt a hímzés tevékenységének különböző kultúrtörténeti és morálteológiai jelentéseit próbálom végigtekinteni, valamint párbeszédet teremteni a szövetek és szövegek között, megmutatva ezzel, hogy a közös értelmezési keret tovább árnyalja az eddig különálló ismereteinket.

A 18. századi patrónák közül Bethlen Kata alakja különösen látványosan mutatja meg a textusok és textilek „összeolvasásának” eredményét. Így elsődleges célom az ő templomi adományainak elemzésén keresztül megmutatni a módszer érvényességét. Az adott települések mikrokontextuális közegének feltárásával, valamint a fonalas munkák vizsgálatával érzékelhetővé válik az adományozó szándéka, és valamelyest az ajándék közösségben betöltött szerepe is. Wesselényi Kata alakja a hagyományfolytonosságot és a szemlélet további érvényesíthetőségét mutatja meg, kijelölve egyúttal a kutatás további irányait is. Összességében a dolgozat célja, hogy hozzájáruljon a Bethlen Kata-kutatásokhoz, és a patrónáról kialakult kép további árnyalásához. Emellett igyekszik újszerűen megmutatni ismert forráscsoportokat, illetve bővíteni a tágabb nőtörténeti ismereteket.

Abstract

In my dissertation, I endeavor to examine women's literacy in the early modern period and locate the role of textile production as a major activity of virtuous women. The paper fundamentally focuses on the 17th-18th centuries, with occasional outlooks into previous centuries. Given the interdisciplinary and cultural viewpoint of the dissertation, various fields and methods meet during the examination of the subject.

As a broader context, I am going to present the European, Hungarian and Transylvanian possibilities of female education, which were closely interconnected. I primarily focus on written sources when analyzing the picture of the ideal woman that circulates across Europe. The question of female literacy is inseparable from the contemporary assessment of upbringing girls and its varying methods thus, these will also be reviewed. Upon this examination becomes particularly visible that textile fabrication and embroidery are present in all forms of girl parenting, without exception. At the same time, it also points out that the expression and representation of women's education must be sought in material culture as much as in the written sources. Thus, hereinafter, on the one hand, I am going to look at the various moral theological and cultural-historical meanings of embroidery, while on the other trying to create a dialogue between texts and textiles, highlighting that their joint interpretation brings additional perspectives to our current knowledge.

From the 18th century patronesses, the figure of Kata Bethlen spectacularly shows the result of the "fusion" of texts and textiles. Thus my primary goal is to present the validity of this method through the examination of her church donations. With the revelation of the micro contextual medium of the given settlement and the analysis of threaded works, we can get a hold on the intention of the contributor, and to some extent, the role that the gift itself played in the community. The figure of Kata Wesselényi shows the continuity of tradition and the additional enforceability of the approach, marking out the direction of further research at the same time. On the whole, the objective of the dissertation is to make a contribution to the Kata Bethlen studies and to further complete the picture of the patroness. Furthermore, it strives to present novel ways to approach the already known source groups and to increase our knowledge of women's history.